

TUDOMÁNYTÁR

KÖZRE BOCSÁTJA

A' MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG.

ÉRTÉKEZÉSEK

SZERKEZTETI

LUCZENBACHER JÁNOS.

MÁSODIK KÖTET.

BUDÁN,

A' MAGYAR KIR. EGYETEM' BETŰIVEL.

1837.

TARTALOM.

É R T E K E Z É S E K.

	Lap.
V. Az országtudomány fejlődésének története. (II. Közlés.) WARGA ISTVÁN - - - - -	171
VI. Melegség az életműves lényekben. (II. köz.) MOCSEI MIHÁLY - - - - -	205
VII. A' rabszolgaság Éjszakamerikában. FÁBIÁN GÁBOR	224
VIII. A' gombák. SZENCZY IMRE - - - - -	245
IX. Az angol műipar philosophiája. NYÍRY ISTVÁN	264
X. Státus fogalma, és czélja. CSOMA JÁNOS - -	294
XI. Okleveles toldalek. LUCZENBACHER JÁNOS -	306
Értekezések mutatója az új folyam II. Kötetéhez	

L I T E R A T U R A.

OROSZ LITERATURA - - - - -	387
CRITICAL VÁZLATOK A' KÜLFÖLDI LITERATURA' LEGÚJABB' 's KITÜNŐBB TERMÉKEIRŐL.	
Történetírás - - - - -	389
Neveléstudomány - - - - -	417
Philosophia - - - - -	427
Statistica - - - - -	443
FRANCZIA TUDÓS TÁRSASÁG' ÜLÉSEI 1837. - -	440
BIBLIOGRAPHIA - - - - -	446
BIOGRAPHIA - - - - -	456
MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG' ÜLÉSEI - - - - -	464
Berlini Academia' jutalomkérdése - - - - -	471
MAGYAR BIBLIOGRAPHIA 1836. - - - - -	473
MUTATÓ - - - - -	484

ÉRTEKEZÉSEK.

I.

Az országtudomány fejlődésének története.

Első időszak.

Az ó világtól Ciceróig.

(I. közlés Aristotelesig.)

1. §. *Társaságok' eredete és czélja.*

Meg nem egyezhetem némellyek' azon véleményével, hogy az ember csak némely szerencsés körülállás által kifejelett, csinosodott, és tökéletesedett állat: mert csodálom a' viszonylatot, t. i. miként nézhetnek ezen kedvelt állítás' védelmezői az oktanokban olly embereket, kik valami ki nem fejlődhetési szomorú akadály miatt eredeti állatiságokban megmaradni *voltak szerencsétlenek*. Az ember' természete határtalan tökéletesedési fegékonyság, melly egy egy lépcsővel mindig felebb 's felebb hág a' nélkül, hogy a' tökéletességnek fokára (melly maga a' mindenség legfőbb oka) valaha *képes lenne feljutni*. Az oktanok ellenben az ész által kiszámítható korlátokba zárt lények, 's ha közülök némellyek az embernél tökéletesebbeknek tetszenek is, csak azért tetszenek olyanoknak, mert tökéletlenebbek, mellyeknek velek született természet-művészi tehetségek még idő' jártával sem változik, javúl, vagy tökéletesül. Az

első századi hód épen úgy épített, mint a' mai, 's a' vízözön után fáját szaporító fecske, nem kisebb csínossággal és szorgalommal rakta fészkrét, mint a' mai.

Az ember tehát *értelemállat*, mely a' tökéletesebbedés' útján az érzékeket mint eszközöket használja; az oktalanok pedig érzékállatok, mellyek csupán műszeri természet ingerek szerint intézvéntetteiket, tartják fenn élteket, szaporítják nemöket. Azért a' természeti állapot alatt soha sem érthetni csupa állati állapotot, hanem egy fogat alá kell foglalni az ész', értelem', és állatiság' képét. Történeti kérdés az, valljon mi állapot volt az emberé eredetileg? mellyre ha a' történet nem felel kielégítőleg, gyengeség előállani holmi véleményekkel, mellyeknek a' léti dolgok országában szavok nincs, 's mellyekben az igazságnak képe egyébként is ritkán fedetlen. Azért is nem következtetlenségből közlök itt némelly e' tárgyról szóló véleményt, hanem hogy a' következőkre itt ott némi fényt derítsen.

Hobbes és Spinoza az ember' természeti állapotját az érzékiségnek túloralkodásában helyezteté, hol a' közös versengésekben szüntelen az erősebb volt hatalmásabb, szüntelen ennek részén állott az igazság; a' gyengébb pedig mindig ügyevesztett hódoló volt. ¹⁾ Mások az eredeti természeti állapotot a' csend' és béke' legnyugalmasabb kebelében ringatottnak vélik. Mások, nevezetesen Rousseau követői, az emberiség' természeti állapotja alatt társaságon kívüli, 's magány állapotot; mások főkép az emberbarátok' iskolájában szelídkedők, a' költők' arany korához ²⁾ hasonló valami eredeti jóság és ártatlanság állapotot; mások pedig állati vadságot, mellyből az ember mint a' selyembogár' burkából ki

1) Cicero, Orat. pro Sext. Plutarch. in vita Camilli. Livius, Histor. R. L. V. c. 35. Caesar, de bello Gall. L. I. c. 36. és L. VI. c. 17. Lucret. de rer. nat. L. V. v. 956. Horat. Serm. I. Sat. 3. v. 98.

2) Ovid. Metamorph. L. I.

fejlő pille, a' szelídségre csak idővel és bátorság' keresés végett csinosult által, képzeltek. Végre mások az emberiség' eredeti természet állapotjának lehetőségét a' bölcselkedők álmai közé számítván, vagy kereken tagadják, vagy annak valóságát csupán közös viszonyok közé szorítják. ³⁾

Az emberi élet' sokféle szükségei, egyes emberek' szorultságai, a' testiség' sólyosodása kényszerítették a' távolabb vidéki embert is máshoz ragaszkodni, melly ragaszkodást későbbben az életmód' csinosbúlása, a' lelki tehetségeknek kívánati, az élet' gyönyörei kellemesítették. A' társaság, mint a' beszéd olly léti dolog, mellyet soha sem magyarázhatni kielégítőleg, ha hogy az embert őszileg csupán az állatóság' bölcsőjében ringatottnak véljük, tanítjuk. Szabad hatása az embernek, alkotta a' társaságot és nyelvet az ő időtől, valamint vég nélkül módosítani is fogja ezeket. Csupán idomokra nézve különböznek a' régibb kor' egyesületi, csupán eredetuktől, és arányzatoktól függő jelek bélyegzik azokat. A' szabadoosság' fija t. i. (mint Schillernél is) így szólott; „*Ich soll meinen Leib pressen in eine Schnürbrust, und meinen Willen schnüren in Gesetze? Das Gesetz hat zum Schneckengang verdorben, was Adlerflug geworden wäre. Das Gesetz hat noch keinen grossen Mann gebildet, aber die Freiheit brüthet Kolosse, und Extremitäten aus.*“ Ellenébe állott a' szelídebb életre vágyó nyugalmas kebel, 's így a' két szélsőségből egy közép ösvény kelt, mellyen a' polgári alkotmányok, a' közjólétnek teremtoi alakultak, de az idők' tarka során maig folyvást változtak.

Czélja a' társasági szövetkezéseknek, külön külön minden egyes embernek boldogsága, az az: közbátorság, közjólét, közszabadság, közboldogság, nem egyeseknek, nem is nehánynak kiváló fénye, jóléte, urasága,

3) Krug's Rechtslehre. 11. §.

hatalma, 's ez in theoria soha sem támadtatott meg. Azért is a' társaságokban legelőbbször ezen nyilvános jogi eszmék keletkeztek: a' *statusok erkölcsi személyek*, ennél fogva, hogy a' közbátorság, közjólét, közszabadság mint cél, eléressék, az *erkölcsi törvénynek*, mely a' külső szabadságra parancsoló és tiltó hatalommal bír, *alá legyenek vettelve, engedelmeskedjenek az észjognak*, mert több rendű jogaik és tartozásaik viszonyos eredetűek, és viszonylag tartják fenn egymást. Béke' idején szabad mind azt cselekedniök, mi saját jólétükre szolgál, mi azonban úgy ered személyes természeti jogaikból, hogy az összeütközetben másokét nem bántja, nem csonkítja. Háború idején pedig tilalmas olyas mit cselekedniök, mi annak céljához nem elkerülhetlenül szükséges. Ezen két pont még amaz ösiségében a' társaságoknak támadt, mely ma is két tengelyvége az ész- és népjognak. Már a' zsidó theocratiában (isteni kormányban) tanítaték, hogy az igazságos fegyverfogásnak célja a' status' közbátorsága, történjék amaz igazságtalan megtámadtatás' visszaverésére, vagy személyi, vagyoni, cselekedeti egyensúlyt sértő törekedéseknek megátolására, elnyomására, vagy szenvedett kárért igazságosan követelhető elégtételnek megszerzésére. 'S úgy van ma is, ezen célnak elérésére minden eszközhöz, de mely a' viszonyos jogokat eredeti szentségekben meg ne sértse, nyulni, vagy mindent elmulasztani szabadságában áll a' statusnak. Célját a' fegyverfogásnak, mint hajdan, úgy ma is annak oka határozza meg, eszközül pedig a' törvényes kényszerítés szolgál, mely egyedül öre a' szabadságnak.

2. §. Polgári szerződések.

A' szelíd hittel, reménységgel és szeretettel egész nemzetet egybekapcsoló patriarchai élet, patriarchai kormány volt a' még bölcsőjében sivogó világnak ringatója. Az egyszerű őszinteség, 's valóságos atyai szeretet, tisz-

telettel teljes hálá, a' természet bőkezűségének adományiért, szelíd érzés a' haza és szülők iránt, szónak 's ígéretnek szentsége, tettekben, beszédben és éneklésben kimondhatatlan bölcsesség, mindezek egyesültek egy nemzetnek kebelében azon aranykorban, midőn aranyon és ezüstön mohókapás nem nyugtalanított egyes kebleket, midőn az ércz' gazdag tulajdonosa viszonyszeretettel teljes életnek csendes örömei között egyszerű házban vagy sátorban lakott hű nejével, és kedves magzattal. A' kormány, halhatatlan urnak kezében volt legelőbb is, 's az egymás után a' jobb lét' országába átszenderülő patriarchák voltak népszerű eszközei annak, ki a' népeket és nemzetségeket saját gyermekeivé boldogságra teremtette. Ezen földi helytartókat, mint az alattok élő népet egy szív lakta, egy ösztön indította, egy érdek buzdította. mely a' haza virágzása, 's a' közboldogság volt. Épen azért semmit sem csodálkozhatni Müllerral azon ⁴⁾, hogy a' polgári szabadság lelkiisméreti szabadságra változhatik, mert az igen természetes, hogy azon ember, ember vagy nép, a' ki, vagy a' mely a' boldog polgári álladalomban szerencsés volt emberi méltóságával megismerkedhetni, ki a' feje' fölébe mondott törvény igazságosságát szokta átlátni, vagy amazt maga is alkotta, kinek szellemét lelki hathatósága felvilágosította, érzéseit biztos szabadsági nyíltszívűség finomította: nehezen vetheti nyakát a' vak uralkodásnak, előítéleteknek és siket önkénynek járma alá. Az isteni kormányban már sok olly nyilvános jogi kérdéseket találunk megfejtve, sok olly törvényeket alkotva (Móses' könyveiben), melyek e' tudományban jelenkorunkig világítottak, és soha ki sem törültetnek, mert észből és természetből vannak merítve, pedig „*Nunquam aliud natura, aliud sapientia dicit.*“ ⁵⁾

4) Joh. Müllers' Schweizergeschichte. 4. Buch.

5) Juvenal. Sat. 14.

Később időkben az erősebbi jognak tulajdonává lévén a' nemzetek' kormánya is, nem csak az egyeseké, a' despotismus emelte fejét. Hogy minden egynek szolgáljon, egy kényúrnak kedve mindent magáért teremtettnek tartson, a' hatalmas magát czélnek, mást pedig mi az ő énjén kívül van, mindent eszköznek tekintsen, szakadatlanúl átjutott egészen a' mi korunkba. Aegyptus' Pharaói, Babel Béljei, a' hármaskoronájú kalifák, a' tatár dalai lámák, török zultánok, indostáni nagymongolok, 's perui inkák egyenlően képei a' kényuradalomnak, személyeik változnak, de isten átkos elveik megörökültek, csak azért, hogy az emberi méltóságot gyalázzák, polgári szabadságot és önállást a' néptulajdonoknak könyvéből az elnyomás vérszínű festékével kitörüljék, sőt még helyét is hóhér pallossal vakarják ki. Bár melly szempontból tekintjük is a' despotismust, könnyen átláthatni milly természetesen eredett azon gyávaságból, mellyel valami legyőzött nép hódítója' önkényének magát alávetni nem rettegett. Lehetséges szépsége a' kényuradalomnak azon viszonylatban állhatna, melly atya és gyermek között vagyon: ez egész nagykorúságáig akaratlan lévén, mindenben feltétlenül attól függ, sőt serdültsége után is, mert mindenkor több bizodalommal viseltetik az atyai szelídség és szeretet, mint saját értelme és átlátása iránt. Ez azon száraz hasonlatosság, mellyet a' kényúri szemfényvesztés a' szelídség leple alatt az elnyomottaknak vigasztalásul adni szokott. Járjon a' despotismus személylyel, pénzzel, vagy hívatallal, mindig ezen az atya és gyermek közötti viszonylatból fejlenek elvei. A' kényár atya, még pedig sok gyermeknek atyja, azért nem is lehet, hogy ezeket mind ismerje, kivévén azokat, kiknek az ő fényes oldalához közelíteni szerencséjük van. Az atya gyermeki-nek neveléséről gondoskodik, ezt czélirányosan eszközölteti is, csak neki a' gyermekek kivétel nélkül engedelmeskedjenek. Békétlenség, ujságon kapás, 'kíváncsiság, 's fecsegés legközönségesebb hibája a' gyermekek-

nek, ezekből ki kell vetkezniök. Békebontó gyermekeket általában nem szenvedhet az atya, de még csak feleségeket sem, kik sokszor olyas miről is gagyognak, a' mi hozzájuk nem illő, sőt miről tudniok sem kellenne. Fonákság az is, ha a' gyermek magának gazdálkodik, hiszen a' gyermek pénzzel bánni nem tud, adja ő azt az atyjának, 's tőle várja a' kegyelmes adományokat. Továbbá a' gyermekek értelmetlenek, ítélet nélkül való, azért illetlen volna, ha szabad akaratjuk utasítása szerint járdalnák az élet' ösvényét, sőt veszedelmet is szülhetne olyas vakmerőség, azért az atya vezérelje őket, ki is ha valaha valami feltételének kivitelére gyermekeiktől tanácsot kérni alázná magát, megbocsáthatatlan gyengeség lenne.

Ezek, 's több ilyenek a' kényúr' elvei, mellyek a' hinni szerető emberiségnek szemére közönségesen fátyolt vonnak, nehogy természeti jogait, önérdemét, és méltóságát láthassa és cszmélhessen még akkor is, midőn a' nép csupán eszköznek, a' kényúr' mint czélnak tekintetik. Maga a' patriarchai életben létezett határtalan úri hatalom, a' bálványozás, a' főlsteneknek emberi ügyekbe való beelegyedése, a' lovagvitézi világ' dölőfűssége volt teremője és ápolója a' despotismusnak, melly századok' folytával főökainak erős alapot szerezvén, magát megörökítette, mert segéd kezét nyújtott neki még a' nevelés és szokás is. Meg nem egyeztethetem ezen részben több tudományú embernek, millyen Spinoza volt, felvilágosodottságával az erősebbi jog' megállapítását, védelmezését; ki azt tartotta, hogy valamint a' nagyobb halak elnyelik az apróbbakat, 's mint a' vadonnak vérengező állati jóllakás gyönyörét éldelik a' gyengébbek felfalásával: úgy az eszejobb, gazdagabb, hatalmasabb, szóval a' természet' és szerencse' több adományinak birtokában lévő emberek, a' kevesebb természeti és szerencsei ajándékokkal bírókat, a' kevesebb erőket elnyomhatják. Hogy ez e' világon tetteleg így van, és bár melly emberbarát sem fogja megfordítani, tagadhatatlan, de így

valljon jól van-e természeti jogoknál fogva, vagy nem, az már más kérdés.

A' forró, vagy jeges éghajlatok alatt nehezen is emelhetette magát mind eddig, valamint ha a' nevelés, szokás és életmód szokott ösvényén fog haladni, nehezen is fogja magát emelhetni valami eszesebb fő a' despotismus ellen. Nehezen történhetik illyes valami ott, hol az asszonyok mint csupán a' testiség' gyönyörének eszközei elzártnak, hol a' házi állapotot feleségnyáj szentesíti, hol a' gyermek csecsemő korától fogva szabad akarat nélkül másnak korlátlan kényétől függni szokik, hol az úr születésénél fogva jobb agyagból alakított esérépnek tartja magát mint jobbágya; setétségnek kell ott uralkodni, honnan illy roppant ellenzók zárják el a' világot.

Boldogabb vidékein a' földnek körtársaságok emelkedtek, mellyek az ember' méltóságához, magas rendeltetéséhez, és személyességének valamint vagyonának bátoraságosításához legalkalmasabbaknak látszottak. Polgári szerződéseken, alkukon és egyezéseken alapultak a' köztársaságok, mellyek által csak annyi áldoztatott fel a' függetlenségnek, mennyita' szükség kívánt. Egyes erő helyett közös hatalmat, önkény helyett törvényt, önkényes jogok helyett törvényeseket, általában az ember' méltóságát nem csak fenntartó, hanem gyarapító polgári alkotmányt szerezni volt mindenkor a' szabadabb lelkeknek gyakran homályosan sejdített, néha tisztán kifejezett, de soha el nem ért irányok. Azóban a' statustudományt gyakorlók és tanítók között, még most is versengés alatt van azon kérdés: valljon a' köztársaságok minden más kormányformák között legezéltirányosabban felelnek-e meg a' közboldogságra vezető feladatnak? 'S ezen kérdés annál nyomosabb feszegetés alá van vetve, minél inkább közép pontjának látszik köztársasági országszerkezet minden más igazgatás módoknak.

A' statustudomány tanítók közül, a' ki még eddig a' köztársasági kormányformától idegenítő tanítást hír-

detett, a' jó lelküséget feltévé, egyedül ott hibáza el az ösvényt, hogy a' támogatványok' óságában valami rendkívüli nyomosságot helyheztetvén, a' csodálatos római respublicát teszi idealúl. Azért nem csodálhatni, ha ezen ideál nem igen kecsegtető is, a' mélyebb belátás felől nem sokat gondoskodóknak szeme és szíve előtt, kivéven a' nép' tömegében erősen gyökerezett erkölcsiiséget, jónak, igaznak, dicsőnek szeretetét, mellyek azonban hasonlókép változékonyak az akarattal, mellyben alapulnak.

Valóságos tiszta democratiát a' régiek nem ismer-tek. A' szabad polgárok a' nem-szabadoknak számos sokaságához képest, mindig aristocraták voltak, 's kevés vizsgálódás után is tisztán láthatni, hogy az egyetemes szabadságnak fáklyája a' régi köztársaságokban soha sem világított. 'S épen azért, mivel azok négy fal közé szorítva, egyetlen egy vallásra, melly aestheticus oldalára nézve csoda szép ugyan, de valóságára elég balga, kötve valának, 's mivel létüket a' függetlenség' szeretete és hódítói dicsőség, nem waschingtoni, vagy jeffersoni bölcseséggel, előrelátással teremtette: mihelyt hódításra fegyvert ragadtak, a' visszaéléseknek tág kapuk nyíltak, hogy a' kelő és erősödő belszabadságot elnyomni erősödhessenek. Rómában p. o. jól kiformált valódi respublica soha sem volt, mert akár a' patriciusi rendnek soha egészen le nem tört hatalmát, akár később a' népnek korlátlan felsőséget, melly sok homályos positivus törvényen emelkedett, honnan ezer vizályok közt keltek Syllák, Máriusok, 's az önkény fokára hágó caesari hatalom, tekintsük: mindenkor azt találjuk, hogy a' római köztársasági alkotmány, sem tiszta republicanus szabadságot nem adott a' népnek, sem az adott némelly szabadságoknak biztos fenntartására kezességet nem nyújtott. Sőt a' temérdek külső és belső nyugtalanságok által szerzett népfelsőségnek mellette is, mindig olly réseket hagyott, mellyen az aristocratia, vagy despotismus kényc, könnyen magához ragadhatta az elnyomás' eszközzeit a' nélkül, hogy

az ellenszegülhető hatalom tehetősége képes lett volna elég hamarsággal, energiával és foganattal a' merészletet gátolni. Ezen réseken kapott fel benne olly számtalanszor az olygarchia és tyrannismus, melly ellen csak a' még veszedelmesebb stratocratia vagy anarchia kelhetett ki. 'S így akadályoztaték a' democratiai szabadság, melly mennyei gyümölcsseit a' sok zivatarok miatt meg nem érlelhette.

Hogy a' királyok Rómából kiűzettek, a' patriciusi rendnek igen is nagy hasznára volt, de nem a' népnek, ha csak annyiból nem, hogy azon nevezetes időpontot mintegy lépcsőnek tekinthetni a' későbbi idők' némelly boldogabb korszakaszára. A' dictatori és consuli hivatal a' patriciusi rendnél maradván, a' születési aristocratiának gyökerei a' democratiában is megmaradtak. Hogy lehetett hát kívánni, hogy az érdemtől, egyedül az érdemtől eredhető elsőbbség divatozhassék, hol a' népnek számosabb és aedilisi hívatatra korlátoztatva; és hogyan nem lehet álmélnokodni rajta, mikép vala még is gyakran a' köz akarat képes olly jelesen kitűntetett módon kitörni. Ezen születési aristocratiában a' patricius rend felsőbbbségében, mindig a' legnagyobb erővel munkálkodott a' nép kívánsága' teljesítésének akadályozása; legcsodálatosabb még szinte, mind legnevezetesebb is azon gyávaságnak resultatuma, midőn Coriolán kitöréseit előző nyomos gyűlésekben T. Geganius consul a' nagy szándékú tribunusnak Brutusnak szabadszólását gátolni akarván azt mondá, hogy ha a' tribunusok híták volna össze a' gyűlést, akkor szabadszólását a' senatus nem gátolta volna. Illyes mit nehezen engedett valaha a' patriciusi fensőbbbség 's akaratosság akár mondani, akár cselekedni, azért is az Appius claudiusi, vagy coriolani hatalmaskodásokat nem volt képes a' valeriusi valódi republicanus lélek elnyomni. Így folytak a' római úgy nevezett respublicának dolgai, míg a' népgenius annyira mennyire nem győzedelmeskedett, de még ekkor sem fejlődhetett ki az igazi democratiai szabadság. Ekkor is

szünetlen félelem ült kebelén az erkölcsiségben még nem igen erős népnek, melly jól tudta, hogy a' királyok erőszakoskodásától aristocratiai párt szabadította meg Rómát, nem tévén egyéb változást, mint az az előtt a' királyok által életfogytig bitorlott főhatalmat csupán esztendeig parancsoló két patricius consula bízta. Még ekkor sem szűnt meg azon feszültség a' két rend között, mellyet a' magának bálványzó születési elsőbbség támasztott: mert midőn már a' gazdagság és hatalom által megerősödött, és teljesen kiformált aristocratiai félnek az elnyomott, bírtokától elesett, de ahhoz való jusának tudását szívében hordozó demokratiai párt legszebb reményekkel állott volna ellene; midőn a' senatus ítélte és határozott, a' nép pedig végrehajtott; ⁶⁾ midőn hatalom a' népé, méltóság a' senatusé volt; ⁷⁾ midőn a' gracchusi nemzeti ügy diadalmaskodott; akkor még a' régi, és keblekből kiirthatatlan félelem miatt olly consulokat választottak, kiknek ügyetlensége, tudatlansága és gyávasága, semmi hatalom bitorlással sem fenyegethette a' saját kárán tanult népet. Így hányattaték a' római úgy nevezett respublica az olygarchia és despotismus vadonkodásai között, míg maga az erkölcsiség is megromolván, a' többi népek' példáján való járás, puhaság, dologtalanság, és elfásulás lépcsőnként siettette a' megbukást. ⁸⁾ Későn jutott Rómában a' demokratiai alapelv szerint a' fennsőbbség a' néphez, melly csupán csak elnyomás ellen védte magát azok ellen, kiket a' bölcsőbből a' sírig uralkodás-vágy kísért, 's kikből a' nagy Washington' tisztos előképe, Valerius publicola jövődölése szerint, csakugyan támadt egy hatalmas párt, mellynek feje a' despotismus véres palotáját, a' szabadság' romla-

6) Livius, I. 17. IV. 49. VI. 42. X. 12. 45.

7) Cicero, de Legib. III. 12.

8) Livius, XXXIX. 6. Justinus, XXXVI. 4. Florus, III. 2.

dékin építette, mellyben a' zsarnokpálczázt gyalázatos örökségül hagyta a' Néróknak, és Caliguláknak. ⁹⁾

Későbbben úgy, mint a' régibb korban a' gyarmatok' terjedése, 's ez által a' világ' tágas térén még elég ritkán elszórt embernemnek összekapcsoltatása, a' kereskedés emelkedése, a' tengerek' meghódolása, a' vitorlák' bátor útja, polgári egyezéseknek szentül őrzött palladiumma alatt ápoltattak, gyarapodtak. A' phoeniciaiak és ezekhez csatlakozott jövevény lybo-phoeniciaiak ázsiai és africai tengerpartokat vettek lakóföldül, azok keleti, ezek nyugati részén terjesztették gyarmataikat a' közép tengernek. A' kereskedési szellem, tengeri utak, 's a' gyarmatok' szaporítása lehetetlenné tévék a' despotismust, hanem köztársasághoz leghasonlóbb aristocratiai ország-szerkezetet szültek. Ezen belső állapotja az országnak és népnek vitte ki azt, hogy idővel a' phoeniciaiak híre, neve, gazdagsága más népek csodálatjává, később pedig a' történettárnak nevezetes czikkelyévé lett. Tudniillik a' népet a' jól maga bíróság ügyesebbé, vizsgábbbá, tanulékonyabbá, erősebbé teszi. A' carthagóbelieket is valami titkos erő emelte a' nagyság' polczára; a' kereskedés szellemből termett ezen csodatevő titkos erő, de csak azért teremhetett, azért tenyészhetett, és érhetett, mert a' polgári szerződés, melly hasonlókép ész- és pénz-aristocratiai formájú volt, közérdeken alapult. Közösen pénzelt ott szegény, gazdag, szolga, úr; közösen boldogította háznépét a' pór és nemes; közösen részesült a' távolabbi nép' bizodalmaiban szeretetében egyik úgy mint a' másik. A' közérdeken épült státusalkotmányok tették, hogy a' phoeniciaiak Anatoliát gyarmatozni segítsék, míg Miletus' szelleme felserkent, hogy kiterjedjen; hatáságuk Hellasba is ment mint ügycs kereskedőknek, írástudóknak, Theba építőinek. A' közérdeken épült státusalkotmány tette, hogy a' földközi tenger-

9) Dionys. Halicarnassacus, Lib. VII.

partnak több mint száz pontját gyönyörűséges kikötőkkel felszerelték, melyek között Cyprus a szerelem istenné kéjtanyája, Creta, Minos és Rhadamantus királyi széke, Rhodus a rózsás kert, Archipelagus frigyeseivel és szigetivel, a tejjel és mézzel folyó Sicilia, az arany termő Hispania, hol a napnak nyoszolyájához közel a Hercules oszlopok Tartessus és Gades alapult, a történettárban homályosíthatlan nevűek. Ezen közérdek szaporította Carthagóval is a gyarmatokat egész az Atlas hegy déli részéig, s a szerencse szigetéig; sőt ezen közérdek még a jövevény nomádokban és barbarusokban is felébresztette a munkásságot, s szorgalmas polgároká változtatta, kiket valamivel előbb vadság s ezzel járó henyeség bélyegzett.

Siciliának bírása háborította egymás ellen a tengeri és szárazföldi erőt, az aranyat és vasat, Merkur és Mars szülöttét, Africát és Európát; Európa győzött. Azon megbukás és emelkedés még most is esztendőket képe után észrevehető. Nyomai azon országszerkezetnek, melyek a haza és nép között semmi különbséget sem ismervén, egyedül a közérdeket eszközölték, kitörülhetnek maradnak az évkönyvekből, ámbár pusztá dombok most Trója helye, ámbár az africai tenger partokon, honnan az arabokhoz segéd flották érkeztek az Alcorán és Suna ügyében a biblia és hagyomány ellen, hol a vitézségnél mindenki bátorságos tanyára talált, most tengeri rablók komoly csoportjai lézengenek. Nem is lehet haza, mellynek fenntartására elegendő erőseget lehetne állítani, ha a magános és személyes haszonlesés, vagy dicsőség vadászás a közhasznat eszközölő szándéknál magasabbra emelkedik; s a mi e veszedelmet még inkább neveli, az, hogy a szerencse nem ritkán erőt, bátorságot és tenyészeti foghatóságot önt a gonoszba. Gyakran a szerencsének legtisztább napfénye táplálja az óriás nagyságú mérges növényeket, éleszti a szemüveges kígyókat, mellyeknek egy egy ország felfalása csak

reggelire is kevés, élteti a' haza vérért szívó pohos nádályokat, miről már Senecának panaszai is hangzottak.

De az emberi vágyakban ben lévén teremve az elsőségre törekedés, melyet a' függetlenség gyakorta önmagáról megfélemlítkezést is okozólag gyámolít, a' kormányt tartó kéz semmi köteléket sem ismervén, minden külső hatástól menekedni, 's így az absolutismus lábra *kezdtett kapni*. Ez politicalai értelemben az uralkodó hatalomnak rakonczátlansága, 's minden polgári alkotmány' kötelezésétől mentsege. Ennél fogva az absolutismus az országlásnak mindenféle formájában gondolható, és létezhető; lehet absolutismus a' democratiában úgy, mint az aristocratiában, úgy az olygarchiában mint a' monarchiában, mennyiben t. i. országlási rakonczátlan hatalom vagy a' polgárok közönségénél, vagy valamely kisebb résznél, vagy egy személynél vagyon. Mivel pedig a' democratiában létezhető absolutismusnak csak kis nemzetnél is hogy tartós lehessen, bizonyos kiküldöttségénél kell lennie, 's így aristocratico-olygarchiai formát vennie fel, azért csupán kétféle absolutismusról t. i. polygarchiai és monarchiai országlásmódban tehet szót a' statustudomány. Ezen korlátlan országlásmód úgy az egyik, mint a' másik formában mint legegyszerűbb, természetesebb, és czélirányosabb tűnik elő, ha azon alapelvből indulunk, hogy az igazi *Ἀριστοκ*-ok *legjobb*ak, és egyedül ezek kormányozzanak, és ha módok is vannak ennek eszközölhetésére. Mert ha csak, és egyedül a' legjobbak kormányoznak, semmi hazafiúi kebelben sem kelhet egyéb ohajtás annál, minthogy azok mindig és korlátlanul kormányozzanak, hogy az ő akaratjokat, melly csak a' legjobb lehet, semmi külső hatás vagy ellenszegülés ne izgassa, ne késtesse vagy akadályoztassa. Ha t. i. a' kormányon ülők tökéletes valók, istenek, vagy legalább csak angyalok is volnának, semmi ellenvetést sem szenvedne ezen állítás, hogy az absolutismus legjobb, legczélirányosabb, legboldogítóbb országlásmód. Vajmi szerencsésnek érzi magát az ember a' vallás-

ban, hol a' legjobb, legbölesebb 's legszentebb istennek boldogító kormányja alatt éldeli a' léleknek el nem homályosodható örömeit. De mivel a' kormányon ülők is emberek, emberi gyengeségekkel és gyarláságokkal terhelt halandók, és eszközül is csak halandókat használhatnak, mennyi vágyás és indulat veheti körül széköket! Magas állásukból ha mindent átpillanhatnak is, sok tárgyat még is bajosan ismerhetnek meg tisztán; emberek 's dolgok jobbára ünnepi alakban jelennek meg előttök, főkép ha neveltetésük szívöket is lelköket finomította, 's hízelgők, igenezők, önhasznokat lesők' csoportjai még kápráztatóbbá teszik azon fénykört, melyben által kell szemeiknek mindent tekinteni. Azért annál telibb van a' rakoncztalan országlásmód hiányokkal, minél hatalmasabban erőködik ellene a' rajta kívüli belátás, akarat, és hatóság.

Előbb említett mind a' két formában létező korlátlan országlásmódnak szorosabb vizsgálása, tisztába helyhezteti a' dolgot.

Polygarchiai formával bíró absolutismusban, hol a' hatalom több kézben van, nem látszik lehetetlennek, hogy a' részvevők *egybehangzó akarat és munkálkodás* által, a' legjobb és legsikeresebb módon eszközölhessék a' közjót. Csupán csak azon feltételnek lehetsége, az országoló hatalomban részvevőknek *egybehangzó akaratja és munkálkodása* ollyas valami, melly emberek között esztendő ezredek után visszaforduló üstökös csillag. A' mi pedig ezen, az országoló hatalomban részesülő *testet* illeti, ez vagy *öröklés'* útján, vagy a' már ezen *test' tagjai*, vagy a' *nép* által való *választás* szerint alapúl. A' két első esetben, (mint a' többek között, Behr igen jelesen értekezik) az országoló hatalomban részesülők' *subjectiva* (önkileges) míveltségük, vagy is az úgy nevezett *aristos-oknak* a' kormányhoz jutásuk a' természet játékától, a' születés vakszerencsájától, vagy az emberek közül soha ki nem pusztúlható *nepotismus* kedvezésétől; a' harmadik esetben pedig a' *nép'* míveltsége

lépcsőitől, érdekei mivóltától függ; ezek ha alacsonyan állnak, bizonyosan a' legkárosabb előlépések tételnek minden választáskor, azok jutnak a' kormányra, kikben a' míveltség' alsó lépcsőjén álló népcsoport szeme előtt gazdagság, nemes születés, vénség vagy más illyes álfény ragyog, melyekből még csak következést sem lehet okosan kerekíteni, hogy a' közügy okosan, igazán, jólélekkel és sikerrel, az az *legjobban* viseltessék. Erről csak az kezeskedhetik, ha a' választóság a' míveltségnek illő fokán, az érdekeknek tisztájában, a' józanság' biztos körében áll. Így mind a' három esetben csupán esetileges lévén az aristocraták választása, szüntelen a' rettegés, nehogy a' korlátlan uralkodó hatalomra önhasznukat és dicsőségeket vadászó, 's a' közjót ezeknek feláldozó zsarnokok jussanak.

Tegyük fel már most, hogy a' szabad választású nép a' míveltségnek illő fokán, az érdekeknek tisztájában, a' józanság biztos körében áll; 's hogy ennél a' va alkalmasabb az igaz érdemnek megkülönböztetésére, becsülésére, átlátván pedig a' választandó *legjobb*-nak terjedelmes hatás körét, a' választáskor a' valódi érdemet venné zsínórmértékül, még is ki fog az országlásra választott individuumok jó akaratjáról, lelke tisztaságáról, 's jövődő tetteiről kezeskedni? Mi állhat ellent, ha p. o. az országoló hatalmat kezökben tartó aristocraták mellékes irányra, személyes érdekre, 's talán a' közüggyel homlok egyenest ütközőre munkálkodnak? Sőt ha még egy része az országoló testnek a' tiszta lélek' sugarlása mellett igaz úton a' közjó eszközlésében maradna is, nem lehetne-e a' pártos nagyobb rész elég erős, azt az egész néppel együtt elnyomni. Itt tehát minden az esettől függ, 's ennek kétes jótéte lenne, ha a' korlátlan uralkodásra választott testben a' súlyegyent sokáig fenntartaná, 's ez sem lenne egyéb a' munkásság' szüneténél, mert csak ekkor pihenhetne a' belátás; fel-fogás, és ítélet sokfélesége.

Egyébiránt a' korlátlan országlásmód abban áll, hogy az országban egy ember ne csak képviselje a' főhatalmat, hanem azt csupán és egyedül ő gyakorolja kirekesztőleg, és minden felelet' terhe nélkül, 's hogy ezen a' főhatalommal egyedül és kizárólag bíró egy ember, noha minden más emberi uraság 's természeti emberiség határaiban vagyon is, még is semmi téteményes törvény által sem köteleztessék. Illy feje az országnak monocratata. Aristoteles ¹⁰⁾ fel hoz egy esetet, hol a' határtalan királyság, egynek egyedüli 's kizáró urasága, a' főhatalomnak korlátlan bírása (*πανβασιλευα*) nem csak a' viszonylatok természetéből származik, hanem az igazsággal is megegyezik. Ha t. i. egy nemzetben csupán csak egy háznép; vagy csupán csak egy ember lenne, melly háznép, vagy melly ember erények és lélekrő nagyságával egész összeségét azon nemzetnek felmulná: tökéletes igazság lenne úgy szól az agg világ bölcse, hogy a' kormányzó ha minden korlátozás nélkül adassék azon háznépnek, vagy egyes embernek kezébe. Ezen esetben kivételt szenvedne azon igazság, hogy a' rész nem lehet több az egésznél, mert ezen rész erkölcsi nagyságára nézve, melly a' kormányról való szóban fő, több az egésznél.

Schlosser, és más magyarázói Aristotelesnek azt tartják, hogy ezen helyen a' bölcse félelemből vagy talán hizelkedésből szólott nevendékének, a' macedoniai Sándornak kezére. Rotteck ellenben ezen ideált egészen megegyezteteti Aristoteles absoluta monarchiájával, 's még azt sem tartja ellenmondásnak, midőn ugyan azon kifejezéssel, mellyel egyéb helyeken a' zsarnokokat, mint a' monarchák ellenképét illeti *Κύριον εἶναι πάντων* — ¹¹⁾ az ő korlátlan uralkodásu monarchájáról szól, kit ő bizonyosan úgy képzelt, hogy a' zsarnokságra való kicsapongások lehetetlenségét, mint szükséges feltételt, előre gondolta.

10) Politicorum, III. 12.

11) Aristoteles, Ethicor. VIII. 12.

Nem kell azonban a' monarchiai absolutismust despotismussal összezavarni. Despotismus ott van, hol a' monarchiai országlás módban egy ember, a' nélkül, hogy törvény szerint őt illetné, a' főhatalmat korlátlanul bitorolja. Így volt p. o. Oroszország I. Péter alatt; 's csak II. Katalin alatt vesztette el ennek formáját, midőn az alattvalók egy urnak parancsoló karja alatt a' törvénynek vették alá; midőn az említett császárné új törvénykönynek szerzésével, Oroszország császári széke megerősítésével, a' végrehajtó hatalomnak egyedül a' császárra ruházásával foglalatoskodott: más részről országának a' despotismussal ellenkező monarchiai forma bélyegét akarta megszerezni, mit is országlási elvül vett fel. *„Az alattvalók úgymond egy úr alatt csak a' törvénynek legyenek alávetve; a' hatalmas országlásnak nem czélja az embereket természeti szabadságoktól megfosztani, hanem cselekedeteiket a' boldogító jólétnek (melly a' törvényes szabadságban áll) elérésére igazítani.* ¹²⁾

Nem alaptalanul panaszkodott az *Oesterreich'scher Beobachter* is ¹³⁾, milly képtelen visszaélések történnek ezen szóval absolutismus. A' francia publicisták szájában úgymond, minden országalkotmány korlátlan despotica, mellynél fogva a' nép nem közvetetlenül részesül a' kormányban. Pedig igaz értelemben csak ott van despotismus, hol az uralkodó felette áll a' törvényeknek, 's önkényének sem határa, sem mérséklete. Azonban valamint igaz, hogy monarchiai absolutismus lehet a' nélkül, hogy despotismussá váljék, nem kevesebbé igaz, hogy abból erre igen egyenes, sima, és rövid az út; legalább valójában és természetében az elsőnek semmi kezesség sincs a' második ellen.

12) Instruction für die Verfertigung des Entwurfs zu einem neuen Gesetzbuche verordnete Commission. St. Petersburg, 1770. II. § 8, 12, 14.

13) 1831. 23-ten August.

A' monarchia úgymond Spittler ¹⁴⁾ uralkodó hatalmának terjesztésében foglalatoskodik szüntelen; a' határtalan hatalomból eredő fény és folyvásti hatóság pedig erősítő eszközei ezen foglalatosságnak; valamint az akaratnak ingerlékenysége a' folyvásti cselekedetnek következése szokott lenni.

Azonban ha a' határtalan hatalmú király egyszersmind tudós, bölcs, és lelkes emberbarát; ha elmeélességgel, törvényhozói bölcseséggel, emberisméréssel igazság szeretetet, és atyai érzést párosít; ha utálja az udvari igenezők' bókolasait, 's a' kegyelem vadászok hízélgéseit; ha anyagi tisztaságát keblének, fukarság vagy pazarlás be nem mocskolja; ha némelly háznépnek nem kedvez, mások' elnyomásával vagy rövidségével; ha barátja és terjesztője a' tudományoknak, művészeteknek és felvilágosodásnak; ha ellensége az életrabló puhaságnak; ha munkás, szorgalmatos békében háborúban, röviden ha ember és keresztény: akkor egész utolsó csep vérontásáig növekszik iránta jobbagyainak szeretete, hűsége; akkor minden karban csak azért pezseg vér, hogy őt 's a' hazát védelmezhesse; akkor minden alattvalónak keble, a' hála és tisztelet' áldozat' oltára; akkor áldás követi minden lépteit, 's koronájában a' világ' legszebb gyémántja ragyog, a' nemzeti hűség. De hol a' kezesség illy királynak kezébe kerülhetéséről az uralkodó pálczának, hol azon módról való biztosítás, mellyel ezen világokat érő tulajdonok fejleni fognak azon kebelben, mellyben a' nép életének 's boldogságának sorsa forog? Jól mondja Montesquieu, hogy igen kétes dolog azon boldogság, mellynek önkény a' teremője. ¹⁵⁾

Nagy Fridrik gyakran szokta mondani, hogy azt ugyan megfogja, mikép törekedhetik egy ember saját akaratját mások előtt törvény' szentségére felségesíteni;

14) Vorlesungen über Politik. Stuttgart, 1828. 126-dik lap.

15) Montesquieu, Esprit des loix. XI.

de azt, mikép szenvedheti és fogadhatja ezt el egynehány millio ember, épen meg nem foghatja. Ellenben Luden azt vallja, hogy ő sokkal könnyebben fogja meg mikép vetheti magát egy millio ember egynek akarata alá, 's mikép' szenvedheti ezen egynek bohóságait, szenvedé-lyeit, szeszélyeit: mint azt, mi módon lehet kedve valaki-
nek, hogy mások előtt, kik emberi tulajdonaikra és jusaikra nézve nála nem alább valók, saját akaratját törvényé tenni törekedjék. Meg lehet ezt, úgy mond történetileg mutatni, mert az élet viszonyai olly csodálatra méltan forognak és szövődnek össze, hogy gyakran szükséges fonáságok is adatnak azon úton elő, mellyen az ember' körülmé-
nyei rendet keresve folydogálnak. Hányszor nem jó az ember olly zavarba, hogy bátorságosítása' és nyugodalma' szerzésének tekintetéből, majd nem kénytelen egyet-
len egy embernek egész valóját alávetni. Hanem a' mási-
kat csupán rossz indulatból 's embertelenségből származ-
tathatni, melly kebelét meglepi annak, kiből gőg nyom-
ja el a' szelíd érzeteket, vadság a' polgári viszonyok kölcsönösségét. A' hatalmaskodókat csak a' lélekálázó
uralkodásvágy törekedteti az önkény' határtalanságára,
a' mi még Titusban és Antoninusban is utálatos, mert
Domitianus és Commodus lépket utánok az uralkodó
székbe.

3. §. *A' kormányformák' czéltévesztése.*

A' democratianak, aristocratiának, és monarchia-
nak mint Montesquieu-nek tetszik: az egyenlőség, mér-
séklet, és becsület' kormányformáknak czéltévesztése
azon túlhágásból származik, mellyet helyesebben mond-
hatni megromlásuk' következésének mint okának.

A' democratia akkor téveszt czélt, ha a' status ren-
din túl kezd megtámadó háborúba, ha ezeket szeren-
csésen úzi, 's általok nagy hódításokat teszen. Akkor

könnyen megfélejtkezik a' katona, hogy ő egyszersmind haza' polgára, 's egy hírvadászó hatalmasnak jelszavára, könnyen anyahazája ellen fordítja fegyvereit.

Ha a' birtok nagyon egyenetlenül van a' polgárok között megosztva; 's ezen egyenetlenség naponként más viszonylatokba is átharapózik. Közönségesen szokott ez történni, ha a' köztársaság nem csupán és egyedül földmivelésből él, mert minden más nemei az életmód' foglalatoskodásának, hirtelen gyarapodását, vagy csökkenését szüli a' gazdaságnak; 's könnyen nagy egyenetlenséget szüli a' birtoknak. Akkor a' birtokosabb polgár arra jó, hogy a' politicalai egyenlőségnek csak a' birtokbelin kell alapulni, 's a' birtok tetemességének a' csekélység felett van helye. A' birtoktalanabb pedig ellenkezőt gondol. Innen nem igen szembetűnő surlódások 's visszavonások erednek, de mellyek utóbb veszedelmes forradalmaknak 's polgári nyugtalanságoknak válnak szülőjévé. Ennek karján dajkáltatik azon kétes jövedő, melly még felvirrad, vagy a' szegényebb rész nyomja el erőszakosan a' gazdagabbat, vagy ez ragadja meg a' ravaszságnak minden modját amanuak akár elcsábítására, akár elnyomására, és így egyik a' szabadságot, és egyenlőséget veszti el, másik pedig despotismusának alapot rak.

Czélt téveszt a' democratia továbbá, ha a' köztársaság erkölcsi állapotja, alábbszáll, vagy éppen megromlik, 's így az alapelvek, mellyeken a' status alkotmány biztosan állhatott volna, belső valóságokra nézve meggyengülnek, elkorcsosodnak. A' nemzeti characterre kimondhatatlan befolyása van a' gazdagságnak, a' nemzeti characterben kell pedig meggyökerezni az erkölcsi ségnek. A' gazdagság táplálja kényezteteti 's egyszersmind finomítja az érzékeket, ezek illy módon szaporitván kívánataikat, szükségüket, vajmi könnyen hághatnak az ész szava fölébe, főkép ha még a' tudákosság' mételye is kezd terjedni, 's sophismák homályával kerül neki a' józan gondolkodásnak. Ekkor a' nemzeti szokások el-

koresosodnak, a' morál tántorogni kezd, pedig a' köztársaságokban e' kettő eszközli azt, mit más statusokban a' törvények és kényszerítő erő.

Az aristocratia akkor téveszt czélt, ha az olygarchiához bár mi lassanként is közelít, és ha jobb létre költöző jeles tagjai által csak vesztí életnedvét, másnak szerzéséről pedig, 's így új erőknek teremtéséről hidegen gondolkodik. Szüntelen gyengülni fog ezen olygarchiai cselekvés mód által szellemi ereje, mit az alsó néposztály észre vévén könnyen megvetni és gúnyolni lehet hajlandó magát a' kormányformát is.

Ha az aristocratia többet gondol a' személyes hasznokkal, kitűnésekkel, dicsőséggel, mint becsülettel: ha maga viselete által nem iparkodik a' népet meggyőzni a' felől, hogy önmagát csak mint eszközt, a' népet pedig mint czélt tekinti; hogy rá nézve az átadott kormányzás teher névre érdemesebb, mint jótetre.

Ha az aristocratia a' kormányra született, és késztendő ifju individuumoknak az idő és közvélemény' szellemével egyező czélirányos miveltetésükre, és neveltetésükre nem a' legvizsgább figyelmet fordítja. A' népnek tetteleg meg kell arról győződve lenni, hogy a' kormány mellett lévő legjobbakat belátás és nyomos okokból származó helyes ítélet vezérli, hogy ők az időtől 's ezzel maradó vagy átalakuló közvéleménnyel előre haladnak. A' velenczei nobilik az utóbbik századokban ellenkőző úton indultak. Ők a' népnek értelmi fejlődését akadályozni, némelly jelesebben kitűnő elméket eltompítani törekedtek, ne hogy saját kimiveltetésükre sok idő, költség és fáradság kívántassék, hogy amannak fölébe szárnyalhasson.

Czélt téveszt végre az aristocratia, ha az előbbke-lők eltérnek házi szokásaik és viszonyaik egyszerű utjáról, 's a' helyett, hogy csak a' közjóért ne kiméllenék a' szerencsétől bőven nyert költségeiket, saját személyöknek kényelmeit táplálják, és fényesen elégítgetik. A' köz ügyre, köz diszre, a' nemzeti büszkeség' kívána-

tára könnyen telik a' költség; de a' személyes fényűzés, 's ennek bokrosan szaporodó magzati a' torkosság, bujaság, dologtalanság, hivalkodás, stb. kielégíthetlenek. Innen keletkeznek az elnyomások, felekezetheli megvetések, üldözések, zsarolások, és az embertelenség. *)

Illyes körülményekben eltűnik az aristocratiából a' mérséklet, melly Montesquieu szerint annak igazató elve (bewegendes Princip.)

A' monarchia akkor téveszt czélt, ha hogy a' különböző rendek nincsenek illőleg elválasztva, vagy nagyon is ellenkezők lévén érdekeik, messze állanak egymástól. Ha a' nemesség elszegényül 's a' nép' aljával összeegyeledik, vagy mások kegyelméből éldegél, főkép ha a' statuséból. Ha a' nemesség felpuffaszkodva le nézi a' kisebb rendet és néposztályt, 's minden tisztességet valamint hasznót is saját köréhez ragad, kizárólag bitorlani iparkodik; ha az alsóbb néposztályt sanyargatja, vagy annak lealacsonyodva hizeleg; ha a' kereskedő, mivel pénzzel, vagy ennek keresésére való módokkal bővelkedik, a' pénznek hatalmát mindenek fölébe *törekszik emelni*, ezt vélvén minden hivatalra, tisztességre vagy kitüntetésre egyetlen kulcsnak; ha a' legalsóbb néposztálynak foglalatossága hiányában, felsőbbeknek tisztelet polczára vágás nyugtalanítja kebelét, ha a' tudós meg nem elégedvén azon becsülettel, mellyet vizsgálódásinak, javallatinak, intésinek, és biztatásinak közönségessé

*) Namqve ut opes nimias mundo fortuna subacto
Intulit, et rebus mores cessere secundis,
Praedaqve et hostiles luxum svasere rapinae:
Non auro tectisque modus, mensasqve priores
Aspernata fames; cultus gestare decoros
Vix nuribus rapuere mares; foecunda virorum
Paupertas sugitur, totoqve accersitur orbe
Qvo res quaeqve perit.

tételeért arat, a' rá nem bízott közügynek tettleges igazgatásába egyeledik. Akkor minden kebelben valami magasabb és fényesebb polczra törekvés keletkezik, 's mivel a' meglegedetlenségnek mótelye mindig tovább tovább harapózik, észrevehetetlen gyorsasággal az egész monarchiai rend és szerkezet a' kerékvágásból ki tér.

Czélt vesz még a' monarchia akkor is, ha a' kormány a' maga rendeleteiben vagy az észnek tanácsán jár, úgy hogy a' közvélemény bele szólását félre vesse: vagy a' közvéleménynek sokszor a' status' czélzatával a' közboldogsággal ellenkező eszméihez és fogatihoz alkalmazkodván, az ész javallata helyett, a' nem észét követi. Akkor a' monarchia, mivel a' közvéleménynek eredete kikutathatlan, ereje megszámlálhatlan, törekvésének ágai ezerfélék, democratiára, 's a' democratiának legveszedelmesebb ágára fog kicsapongani, elfajulni.

Továbbá, ha az uralkodó ministereinek, a' nélkül hogy szoros felelet terhe alá tenné őket; vagy a' főnemességnek, melly talán arra készületlen, vagy egyéb politicus tendenciákkal igen elfoglalkozott; vagy a' status polgárai valamelyik akár mi néven nevezendő osztályának a' kormányt át engedi, vagy azoknak legalább kelletténél több függetlenséget és az uralkodásba befolyást enged: a' monarchia aristocratiára csapong ki.

Végre ha az uralkodót a' kormányzásban nem erős alapokra állított törvények, hanem saját szeszélye vezérli, ha akarátját nem a' nyomos gondolkodás' ösvényén kisurlódott okos elhatározás, hanem hirtelen fellobbanó ábrándozás, vagy önségből eredett gőg ösztönözi a' hatóságra; ha a' népet eszköznek, magát 's hozzá tartozóit czélnek tekinti; ha a' vele született hatalmat nem a' kormányának hasonlóképen alá született népnek boldogítására, 's a' törvényes szabadság erősítésére használja, a' monarchia despotismussá fajul. A' dolgok' illy folyamatjában hol állhat a' becsület, melly Montesquieu szerint igaztó elve a' monarchiának.

A' despotismusnak kicsopongásairól szót sem tehetni, minekutána az maga is a' kormányzásnak legrettenetesebb kicsopongása. Ha csak a' despotismus alatt mint az újabb publicisták az ész szerinti polgári szerződések' határin túlsapongó önkényt nem értjük.

4. §. *Solon, Pythagoras, Socrates, Protagoras, Archytas.*

Ámbár a' polgári szerkezetnek első próbái mellyek tudtunkra vannak ¹⁶⁾, egy századdal későbbiek mint Solon által előterjesztett szerkeztetése az athenai statusnak: még is a' statustudományt, valamint a' nyilvános jogot tanítók is ott kezdik a' polgári szerződések, uralkodási formák, 's országlásmódok lehozatalát; pedig hihető, hogy a' jobb fejek legalább elmélőleg már azős időkben, főkép kisázsiai gyarmatok települése után, alsó Itáliában és Siciliában taníttgattak. (Hogy elmellőzzük az isteni kinyilatkoztatáson épült patriarchalis kormányt, melly helyhez időhöz és nemzethez képest igen sok bölcseséget mutat.) Homer' a' monarchia' dicsőítése, és a' királyoknak isteni jusokról felkiáltása ¹⁷⁾ tudatja velünk, hogy az ő korában a' legjobb kormányformáról kü-

16) Miletusi Hippodamus és chalcedoni Phaneas, kiknek rendszerét Aristoteles (Polit. II. 8.) taglalgatja, a' status' polgárokat *művész, földművelő, és katonas* osztályokra részeli. Barthélemy, Voyage du jeune Anacharsis en Grèce ch. 54. Bodinus pedig (de Rep. III. 8.) Stobaeusnál némelly maradványokra hivatkozván azt mondja, hogy Aristoteles Hippodamust nem értéte.

17) Nem szül jót ha soké a' kormány; egy legyen a' fő, Egy a' király, kinek a' titkos Chronos' fíja adta A' pálczát 's jogokat, hogy azokkal ossza parancsit.

Homer, Iliados. II. v. 204—206.

lönbözők voltak a' vélemények. De hiszen gondolhatni sem, hogy azon jeles kormány alkotmány, melyet Solon dolgozott ki, csak mintegy az égből esett volna le mint némellyek szerint a' magyar nemzet: a' nélkül hogy eleve mély belátású próbák a' társaságos egyesületek természete és célja felől, 's nevezetesen az akkor Athenben és a' Hellen gyarmatokban divatozott belső szerkezetnek hiányiról, és jelességről ne tétettek volna. A' miveltségi történettárban a' theoria és praxis mindenkoron kölcsönös befolyással bírt egymásra, minek annál inkább helye volt az agg időkben, mivel az akkori tudósok nem csak a' theoriának pusztá körébe voltak zárva, hanem a' kormányokon tettelegesen fő szerepeket játszottak. Már Solon ideje előtt, de ebben is a' költészet magas lépcsőn állott, maga Solon is, ki philosophiáját a' haza boldogítására, embertársai' tanítására fordítá, a' Gnomicus poeták közt első helyet érdemlett. Az pedig történetileg bizonyítható, hogy a' bölcselkedés, és politicus eszmélkedések, mindig a' fímuló poesisnek társaságában jártak. Milton' idejében, 's nem sokára utána a' nyilvános jognak nevezetesebb czikkelyeit nyomos vizsgálat alá vevé: Hobbes, Filmer, Locke, Sidney 's mások. Pope, Thomson, Young, Gray 's más költészek idejében, Hume Robertson, Burke, Gibben, Ferguson, Smith Ádám és mások, szép dicsőséget arattak a' politicának, és statusgazdaságnak mezején. Egy koraúk voltak Franciaországban Corneille és Moliere, Des Cartes és Pascal-lal; későbbben Delille, Florian, Beaumarchias, Rousseau és Montesquieu-vel. Németországnak a' költészet' és politica' gondos dajkájának kebelében akkor koszorúzta Melpomene Lessing-et, Klopstock-ot, Göthét, Pfeffelt, Wieland-ot, Schillert, Herder-t Musaeus-t 's másokat, midőn Schlözer, Spittler, Heeren Müller János, Kant, Dohm, Mauvillon 's mások, a' nyilvános jog körében nevezetes előlépéseket tettek. Csak a' legújabb idő foglalatoskodik mellékelve a' költészetet, komolyabb tanulmányokkal; 's a' nyilvános jog országá-

ban dicsők: Hoffmann Lajos, Ancillon, Murhardt, Rottech, Welker, 's egyebek.

Hogy az ősi időkben ránk olly igen tudni vágyó maradékra, semmi nevezetes irományok nem maradtak, sőt még hogy illyeknek valaha létezetéről a' történetek is hallgatnak, nem azt mutatja miutha azon korban nem lettek volna írásba is téve a' polgári szerződésekről, társaságos viszonylatokról, természeti és positivus törvényekről kifejtett eszmék, gondolatok, és vélemények. Hiszen mai korunkban is igen sok jeles elmét társalkodási körökben, casinókban, írószobákban, predikáló székeken 's egyebütt vagyunk szerencsések megismerni, a' nélkül hogy írásban nyújtanák, vagy hagynák által tanítmányaikat a' népnek. Illyes önelégültségbe burkozott szép elmék gyakran használnak egyeseknek miveltetésökre, sőt a' közönségnek és kormányoknak is megbecsülhetetlen tanácsokat adnak, 's nevüket velők együtt fedi el a' hideg szemfedél! Ugy ha az ősi korban voltak is a' politicával foglalatoskodó bölcsseknek némelly irataik, nem de esetileg az utó világ elől minden hírestül együtt elsikkadhattak? Cicero Brutusának egyetlen egy helye ismertet meg velünk egy nagy férjfiut, kinek hatósága felszámíthatlanúl nagy volt.¹⁸⁾ Milton elveszett paradicsoma húsz esztendővel halála után jöve köz ismeretségre; 's talán Newton érdemei is homályban maradtak volna, ha ezen rendkívüli talentum első szüleményeire a' tudósok figyelmét Huygheus fel nem gerjesztette volna.

Solon idejétől fogva a' görögöknél főképen a' bölcselkedés, következésképen a' statustudomány is, melly ő nálok ennek részét tette, hanem majd nem kizárólag csak a' kormányzás szerkezetében foglalatoskodott, (mert a' status-gazdálkodást ők olly tárgynak tartották, melly

18) Cicero in Bruto, cap. 27. említi, hogy azon nevezetes Quaestiones perpetuae-*ket* L. Piso Tribunus (népszószóló) állíttatta fel.

minden okos ember előtt tisztában áll, és semmi elme-
ügyelő tanításra nem szorúl) ¹⁹⁾, sok előttünk ismérés
és ismeretlen tudós által tanítatott, és nevezetes követ-
kezményeket is szült. Minekelőtte Plato fellépett volna,
már Pythagoras tanítványainak a' polgári kötelessége-
kről, egymás közti viszonyokról, a' társaság' nyilvános
ügyét viselő kormányról, ez iránti bizodalomról, fi-
gyelemről, felvigyázásról 's több e' félekről igen sokat
beszélt, sőt írásba is tett, mit hozzánk jutott némelly
nézetei ²⁰⁾ mutatnak.

Sokrates még többet munkált a' statustudomány
körében, a' ki „Primus philosophiam devocavit e coelo,
et in urbibus collocavit, et in domus etiam introduxit,
et coegit de vita et moribus, rebusque bonis et malis
quaerere.“ ²¹⁾ Ő ugyan nem tanított írott munkából,
sem válogatott tanítványokat, sem bizonyos helyen,
hanem úton utfélen, hol csak embereket talált, a' maga
nevéről sócratesi módnak nevezett kérdezősködő móddal
öröltte ki az igazságot a' felelgető előtt. Hihető, hogy
a' kezünkön forgó görög levelekben ²²⁾ melyeknek azon-
ban nagyobb része a' későbbi sophistáktól, (kik tanít-
ványaikkal ilyen leveleket gyakorlás végett a' felvett
régí embereknek characteréhez, sorsáhos, korához, és

19) Lásd. Ludw. Hoffmann, Staats und Weltbürger. Zwei-
brücken, 1830. I. kötet 44. lap. Die Staatswirthschaft.

20) Pythagorasnak vagy is helyesebben vallamellyik ta-
nítványának tulajdonítjuk a' *Τάχιστα καλέμενα ἔπη* =
arany verseket, kiadta Glandorf, Lips. 1776. 8-rét
Heyne előjáró beszédével.

21) Cicero, Quaest. Tuscul. V. 4.

22) Kiadta Aldus Venetiis, 1499. 4-rét és Lubin Heidel-
berg. 1609. 4-rét. Ezekről tudni kell, hogy úgy le-
vének Pythagorás', Socrates', Antisthenes', Diogenes',
és Chion' levelei, mert a' kiktől irattak, azok
hogy tanítványuknak nagyobb hatást szerezzenek, azt
mint az előttük élt nagy bölcsektől vettét, ezeknek
szájokba adták.

állapotjához alkalmaztatva íráttak), került, Socrateséi is vannak, legalább az ő nézeti és tanítmányi bizonyára onnan láthatók.

Abderai Protagoras, ki az ékesszólásnak tanításában, és a' sophisták' iskolájának alapításában nevezetessé lett; valamint tarentumi Archytas, Pythagorasnak híres tanítványa ²³⁾ is, kiktől azonban csak némelly töredékek szabadúlhattak az óság' árjából hozzánk, nem kis befolyással voltak tanítmányaikkal a' statustudományra.

5. §. Plato.

Mind ezek között leginkább tündöklék Plato ²⁴⁾ ki Pythagoras némelly jelesebb tanítványit Italiában és Siciliában valamint az aegyptomi tudósokat is hallgata ²⁴⁾. Noha mind a' régibb, mind az újabb világ' tudósainak ítélete igen különböző ²⁶⁾ Plátonak statustudományi rendszeréről, és

23) Favorinus után Aulus Gellius. (Noct. Att. Lib. X. cap. 12.) azt mondja, hogy Archytas fából repülő galambot csinált; minek hitelére magának Favorinusnak szavait is elő hozza. Archytast mint híres mathematicust, Horác is említi L. I. Ode. 28. Te maris, et terrae, numeroque carentis arenae mensorem Archyta!

24) Plato közönségesen bölcselkedők' istenének hívatott, mit látni Ciceronál de Nat. Deor. II. 12. Minden munkája, Platonis quae exstant. Biponti, 1781—1787. Vol. II. 8.

25) Cicero, de Republ. I. 10.

26) Polybius, (VI. 47.) és Cicero, (de Republ. II. 11.) Plátonak rendszerét szépnek és jó indulatból eredetnek, de elérhetetlen észszüleménynek mondja. Heeren, Tennemann, Raumer és mások azon rendszerben a' morállal szoros egyesülését nézik. Zachariae (40 Bücher vom Staate. XV. 3. és Betrachtungen über Cicero's Werk vom Staate 12-dik és 15. lapon) semmit egyebet nem talál Plato rendszerében, mint nevelés-

azon módról, mellyel nagy mesterétől költsönözött párbeszédi formájában fejtetik az ki; még is tagadhatatlan, hogy ő a' philosophiának mélységéből temérdek új ideát, az emberi szív' isméréteiből terjedelmes nézeteket, az indulatok hatásának nyomos vizsgálatából hasznos következeteket merített légyen, 's az emberiség' létezésének célzatához legalkalmazottabb példaképet, — olly példaképet állított fel, melly noha tökéletesen soha el nem érhető, sőt némelly pontjaiban alkalmaztatása sem tanácsos, még is bár minden törvényhozásban mint célpont tekintetnék! „Míg úgy mond Plato a' tudományokban, bölcseségben és erényben legjelesebben kitünő férfiak nem jutnak a' kormányra, vagy míg a' királyok ezen jeleskedést tulajdonokká nem teszik; addig a' status' bajai és az emberi élet' kellemetlenségei, terhei, nyomorúsági meg nem orvosoltathatnak. Azonban jól tudom, hogy ezen rendszer soha sem nyer közkedvességet, mert a' keletbe jött nézetekkel, szokásokkal, kényelmekkel sokban ellenkezik.“ 27)

Hogy az ember Plato rendszerének szelleméről tiszta eszmét szerezhessen, az ő munkáiban (a' köztársaságról, a' törvényekről, „Politikos és Minos“ nevű párbeszédekben) elszórt nézeteket össze kell állítani. A' „köztársaság“ czimű munkájában inkább az igazságnak (erény és bölcsesség) észfogatáról, 's ennek kifejlődéséről beszél, elő állítván többféle embernek characterét és magaviseletét, miképen t. i. ez különféle polgári alkotmányu hazákban mutatkozik; mint sem hogy polgári alkotmányuknak akarna alapot rakni. Csupán azon célra (t. i. az igazság észfogatának ismertetésére) fejtí a' polgári társaságok' alakulását a' természet' rendes útján, az embe-

tudományt azoknak számára, kik valaha a' status kormányára jutandanak. Hoffman (Lajos) Rotteck, és Pölitz e' dicső rendszert mint példa képet tekintik, de ezek is mint az egészben elérhetlent.

rek' szükségeiből. Ezen szükségek' kielégítésének, a' szerzemény' bátorságos éldelhetésének, és személyi bátorság megszerezhetésének lehetetlensége (polgári társaságon kívül) híja az embereket egyesületbe: hol azonban a' szenvedélyek, 's belőlök eredő ravaszság, torkosság, haszonlesés, uralkodásra, vágyás meghasonlásokat, igazságtalanságokat és erkölcstelenséget szülnék, mellyek az embereket rendeltetésektől messze taszítják.

A' status' célját egyenesen az igazságnak (erény és bölcsesség,) uralkodásában helyezteti, mi által messze tér a' későbbi, de éppen megegyez a' jelenkornak publicistáival. ²⁸⁾ Csupán az ezen célre választott eszközökre és utakra nézve, mellyeknek behozathatásáról maga is kételkedik, különbözik rendszere mind a' régibb mind a' mostani publicisták' theoriáitól. Formájában a' status alkotmányának, mellyet ő is mint Herodot és előtte mások ²⁹⁾ monarchiara, aristocratiára, és democratiára oszt, Plato éppen semmi nyomosságot sem helyezett,

28) Pölitz, Staatswissenschaften im Lichte unsrer Zeit. I. 151. lap.

29) Herodot, III. 80. beszéli, hogy a' Medusok Dejocest, kit már előbb ítélő-bírójoknak választottak, királylává tették. A' perzsatörzsök nemzetségek pedig minekutána előbbi királyukat meg ölték, tudni való hogy elég vadonkodással, de még is a' három kormány formának jelességeiről előleges tanácskozás után Dáriust monarchává tették, a' nélkül hogy a' népnek szándékát akarattját, vagy egyezését kikérték volna.

Dionysius Halicarnass. pedig II. 4. nyilván mondja, hogy a' római asylumba csődült gulyásoknak, csordásoknak, csikósoknak 's betyároknak a' ki fejévé választaték, meg kérdé őket, milly polgári alkotmányt kívánnának szerzeni, aristocratiáit-e, democratiáit, vagy monarchiáit? 's ők közakarattal a' monarchiai mellett nyilatkoztak. Die Natur sagte ügymond Hoffmann dem Volke, dasz die Regierung von Einem, oder von Mehreren, oder von allen Gemeindegliedern geführt werden müsse. Hoffmann (Ludw.) Staats und Weltbürger. I. 12. lap.

ámbar a' monarchiai alkotmánynak egyébiránt egyenlő viszonylatokban határozottabb és erősebb szerkezete miatt a' más kettő fölött elsőbbséget *látszik engedni*. Csupán, és egyedül az *erkölcs és törvény*, 's ezeknek szentsége képes bár mellyik kormányformát is a' kicsapongástól, mellynek alá van vetve, megóni. A' statusnak egész szerencséje és a' polgárok' egyetemes boldogsága attól függ, hogy a' kormányra az erényben, tudományokban, és bölcsességben minél jelesebb emberek jussanak, vagy ha a' polgári szerkezet úgy hozza magával, hogy némellyeknek arra positivus törvényeken alapuló szám-tartásuk van, annak rendje szerint és a' dolog méltóságához illőleg készítenének. Az ország' kormányán ülőket két osztályra részeltetni: *harczolókra* mint örökre, és *tisztviselőkre*, mint rend, és igazság' kiszolgáltatókra. Mind a' két osztály pedig saját rendeltetéséhez való nevelést kíván.

A' harczolók műveltetésének oda kell irányoztatni, hogy bennök már gyenge korokban az erénynek szere-tete ébresztessék, és mindenféle módon gyámoltassék; oltassék egyszersmind beléjük jó korán a' legszigorúbb engedelmesség. Költészek, millyen Homer és Hesiod, kik az isteneknek is emberi gyarlóságokat és szenvedélyeket tulajdonítgatnak; úgy mások is, kiknek elkényesztető, vagy az indulatokat ingerlő, érzékeket csiklandozó, szenvedélyeket ébresztő 's tápláló irataikról ismeretesek; távol legyenek a' harczó osztályra készítendő nevendékeknek iskolájától. ³⁰⁾ Ellenben ének és zene, de mind kettő komoly tartalmú legyen, itt is épen helyén van, mert az emberi keblet ébreszti bátorságra, 'serkenti a' vitézséget, 's a' lélekerőt hasonlíthatlanul emeli egész a' halálnak megvetéséig. Továbbá a' testgyakorlat szí-

30) Zachariä 40 Bücher vom Staate XIII. 1. hibásan olly álokoskodásokat tulajdonít Platónak, mellyeket ez mint Adimanthos-ét megczáfolgat.

gorú életmóddal párosulva leghathatósabb eszköze ezen osztály czélszerű nevelésének.

Polgári hivatalokra így kívánja Plato az ifjúságot készíttetni: az igazság szeretete legyen azon mozdulhatatlan sarok, melly körül neveltetésük forogjon, erre czélozzanak mindenek, ebből fejtsessenek mindenek. Tízennyolcz éves korukig ezen ifjak a' számvetésben, földmérésben, csillagvizsgálatban, és muzsikában szorgalmasan gyakoroltassanak, azután a' testgyakorlatok minden nemében; a' harminczadik esztendőől fogva pedig tanulják a' dialecticát (melly akkor logicából metaphysicából, és természeti vallás-tudományból, állot). Ennek végeztével alkalmaztassanak koruk, erejük, lelki tehetségeik, 's hajlandóságik szerint egy vagy más hivatalra, melly szinte iskola lévén nagyobbakra készítse őket. Későbbi megpróbáltatás után pedig, kényszerítve is, legfőbb hivatalaira a' kormánynak emeltessenek.

Tanítja továbbá Plato, hogy a' törvények ne legyenek egyes erényeknek csupa erősítőji, vagy mint ő mondja védfalai, p. o. a' vitézségnek, 's más erényeknek ugyan azon szín alatt elzáró bástyái: hanem a' törvények' czélja általában a' morálnak épségben tartása legyen. Ne legyen semmi törvényszerinti különsege a' személyeknek, nevezetesen semmi elsőégi jus, csak az mellyet a' virtus ad. Különösen pedig attól óvakodjék a' status, hogy a' gazdagság egynéhánynak kezébe ne kerüljön, mert szegénységet kohol vele a' sokaságnak.

Miket Plato rendszeréről Wieland Aristippjában fejteget, igen nevezetesen. Valamint Plato munkáinak felvilágosítására szolgál: *Platonis argumenta exposita et illustrata a Diet. Tiedemann. Biponti, 1736.*

6. §. Aristoteles.

Plato és Aristoteles között a' politicának körében az a' különbség, hogy amaz theoriájának metaphysicai

alapot tett; ez pedig rendszerét szorosan szemügyre vett tapasztaláson építette. Aristoteles, kinek mását a' régiek között nem találni ³¹⁾, hasonlóképen vizsgálta okát és célját a' társaságos egyesületeknek, szoros próbára tette természetét, elsőbbségét és fogyatkozását az ismét három kormány formáknak minden módosításukkal és kicsapongásokkal, az országigazgatás' szerkezetét, 's a' különféle hazákban és népeknél divatozó törvények' valóságát ezeknek célzásaikkal együtt, megjegyezte jól 's összevetette az okokra figyelmezve azoknak változottságait, 's innen sikeres módokat és eszközöket fejtegetett, mellyek országokat biztosítsanak, 's a' szabadságot őrizzék, hogy szabadosságra ne fajúljon. Az ő ítélete szerint előbb volt status, mint sem egyes emberek társaságosan egyesültek volna, előbb volt az egész, mint ennek részei. A' józan észről elismert 's az emberi kebelbe mélyen bevéselt erkölcsi törvény, nem pedig a' status tagjainak privat akaratja (tehát nem 'is valami ős egyezés) határozza meg a' társaságos egyesületnek célját; 's a' status csupán csak eszköz, melly által az emberek az erényre és boldogságra vezettetnek. ³²⁾ Millyen rendelkezet és millyen törvényeknek alkatása légyen legalkalmasabb az embereket e' köz irányra igazítani és vezetni, az a' népnek míveltségétől, characterétől, erkölcsétől, az éghajlattól és sok esetileges viszonyoktól függ: de e' szabály mégis általánosan igaz marad, hogy az, a' mi célirányos, igazságos is. ³³⁾

Az egyszerű alkotmány formáknak azon subjectumok szerint elrendelésénél, kiknek kezében a' főhatalom vagyon, Aristoteles is megmaradt, de a' democratiai forma

31) Tennemann, Geschichte d. Philosophie 3. Band 327. lap. Igy ítélt róla Müller János, Geschichte der Schweiz. I. 12. note 245.

32) Politicor. I. 1. III. 9. és Nicomachusban I. 2. X. 9.

33) Politicor. IV. 1. 6. L. Tennemann Geschichte der Philosophie III. 304. 310. lap.

szerint szerkeztetett statust (respublica) köztársaságnak nevezte. Mindegyike ezen alapformáknak némelly módosításoknak, sőt kicsapongásnak is ki van téve. Így ő a' monarchiai formának négy nemét különböztette; a) melly szerint a' fő hatalom egynek holtiglan kezébe adatik a' katonaság felett, mint a' spartai királyoknak, legyen ezen méltóság örökösülő, vagy választás útján elnyerhető, b) a' historiai igazak' és törvények útján szabályozott autocratiát, c) azt, melly szerint életidejére, vagy bizonyos időre és célra behozott főhatalmat választás szerint egyre ruházzák, minek nyomaira a' régi Görögország' királyaiban (Aesymnetae) akadni, d) azon nemét a' monarchiának, mellyben bizonyos háznépnek onnan veszik uralkodásuk' eredetét, hogy erre őseiknek valamellyike emelteték, 's örökösödés útján a' benne születettek névvel együtt a' hatalom is rájuk szállott, millyenek voltak a' vitéz korbéli görög királyok. Az aristocratia könnyen kezére jut némelly hathatósabb háznépnek, és tehetőbb uralkodni vágyóknak. Respublica csak akkor áll fel, ha a' törvényhozási hatalom, a' közügy' igazgatóinak választása, 's ezeknek feleletre vonási hatalma a' nép' összeségénél van. A' monarchia könnyen tyrannismusra, az aristocratia olygarchiára, 's a' democratia pórnép uralkodásra fajul el.

Aristoteles az első, ha nem csatlakozom, ki az országsszerkezet, és országigazgatás között különbséget tett. Az utóbbiának létalapos tárgyai, vagy is a' kormánynak ágai, mellyeket mi országhatóságoknak nevezünk, ő neki: a' törvényhozás, a' végrehajtás, és az igazság' kiszolgáltatása. ³⁴⁾ E' szerint az ország' hatóságoknak elosztása nem újabb időknek találmánya, nem Lockeé mint Heeren tanítja, nem is Montesquieu-é mint közönségesen tartatik, noha emez által hozattatott újra emlékeztetbe, és divatba. Aristoteles az országhatóságok-

34) Polit. IV. 14—16. L. Tennemann, mint felebb 315. lap.

nak mivoltát is leghelyesebben festette le, mellyeket ő kormányigazgatás' tárgyainak nevez. Ha hogy ezen helye Aristotelesnek jobban emlékezetben maradt volna, nem keletkezett, vagy legalább nem lett volna olly tartós az újabb időkben az országhatóságok' számáról való vita. ³⁵⁾ Az országigazgatásnak ezen ágait Aristoteles is bizonyos tekinteteknek kívánja átadatni, 's így tehát egymástól valósággal elkülönözni. A' köztársaságban (democratiában) a' törvényhozás a' népnek közpóztálya által gyakoroltassék, és az országos főbb hivatala is ez által viseltessék, mert ezen osztály a' nemzetnek veleje, 's ennél van legtisztább állapotban a' nemzeti erkölcs, szokás, és az igazság. ³⁶⁾ A' felsőbbbségeknek választása úgy történjék, javalja Aristoteles, hogy azok tetteikről annak idejében számolni kötelesek legyenek a' nép' összeségének, melly oda jeles és alkalmas embereket választani képes legyen. ³⁷⁾

Az alapkormányformáknak, valamint a' módosítottaknak is vizsgálása, ország és kormány' szerkezetek rostálása, ezeknek czélzása, a' magistratúsok' illetősége, és kineveztetésük módja, hivataloskodásuk tartóssága, és kívánata 's több illyek teszik tanulmányteljes tárgyat Aristoteles' politicájának: csak a' kár, hogy hozzánk

35) Aretin, Staatsrecht der constit. Monarchie 1. Theil III. §. 7—9.

36) Politicor, IV. 11.

37) Politicor, I. 10. és III. 7. Ez utóbbik hely igen nevezetes furcsa egyszerűsége miatt, mellyel azt akarja Aristoteles kimutatni vagy is inkább javalni, hogy a' nemzet jelesen alkalmas legyen a' derék felsőbbbségek választhatására (mint p. o. a' vendégek helyesebben megítélik az étkek' jóságát mint maga a' szakács). Olly nézet, mellyet Cicero (de Rep. I. 34.) és Montesquieu is (Espr. des Lois II. 2.) fel vett a' nélkül, hogy kitől vették legyen megemlítnék. Hanem tudni kell, hogy itt Aristoteles és Cicero csak városi fennsőbbbségeket értenek.

jutott irományi rend nélkül szükölködnek, sőt némelyek a' compilerok által olyak is csúsztatnak beléjük, melyek nem tőle erednek. Nem hódol Aristoteles a' hatalatlan monarchiának, hanem azon nemét kedveli a' monarchiának, mellyben örökösödés útján valamely eredetileg érdemekkel tündöklő háznépnek törzsöke bír a' fő hatalommal, mint a' vitézkorbéli Görögországban volt, melly nem egyéb mérséklett monarchiánál. Spartának aristocratiáját erősen becsmérli. A' democratiától sem idegenkedik, csak hogy mély belátással a' pór nép butaságának veszedelmeitől fél. ³⁸⁾

Azt mondhatni, hogy Aristotelest vagy nem olvasta, vagy szellemét fel nem érte, vagy megbántja az, ki róla azt állítja, mintha ő az ismét három alapszáglási formákból egy összetettét kívánt vagy védett és javallott volna; melly Polybius, Cicero 's többi görög bölcselkedők által hozatott indítványba, 's jelen napjainkban az alkotmányos monarchiának szolgál alapjául. Mert ámbár Aristoteles, Solon' szerkezetében dicséri és helyben hagyja a' nép közönségétől eredő tisztviselői választásokat, a' tisztviselőknek felelet terhe alatt való hivataloskodását, a' törvényhozási módot mint *democratiai* elveket; továbbá a' magistratusoknak bizonyos osztályból, 's törvényerejénél fogva holtiglani hivatalra való választását mint *aristocratiai*t; végre a' három archontesre ruházandó némely fő kormányfoglatatosságot, mint monarchiai: 's így helyben hagyólag említi az illyes szerkezetet (kivéven a' népitőlésnek elvét). De meg mutatni sehonnan sem lehet okkal támogatva, hogy a' pór népet akarta volna valami határtalan hatalommal

38) Politicor. II. 2, 9, 11. III. 7, 10, 14. IV. 2, 11. V. 7. 'stb. Valami névtelen, kit Majo (Cicero kiadásában de Rep. 73, jegyzékben) Platónak tart, azt mondja Aristoteles Politicor. IV. 2. helyéhez: „A' democratia a' jó kormány formák között legrosszabb, a' rosszak között legjobb“ De ezen üres elmésség sem Plátóhoz, sem Aristoteleshez nem illik.

biró kasztá, 's egyszersmind néhány kényurat csalhatatlan tekintetté felségesíteni; mert igazság 's ennek a' lehetőségig legezélszerűbb kiszolgáltatása az, mit ő a' kormányserkezettől követel. Innen mondja: az areopagus az olygarchia szellemében állítatott ugyan fel: de az még is a' legméltóbbaknak olygarchiája volt; 's legfőbb célja a' polgári társaságnak. ³⁹⁾

WARGA ISTVÁN.

39) Politicorum I. 10.

II.

A g y a r m a t i b é k e.

II.-dik Ferdinand magyar király, és Bethlen Gábor erdélyi fejedelem között 1622-ben létre jutta a' niklsburgi béke, 's ez visszahelyezé ismét a' magyar hazát egykori csendes állapotjába, ha egy részről a' soproni országgyűlés alkalmával, a' királyi főbemberek által Bethlen személye ellen ejtett sértő kifejezések, másról ennek nyugtalan elméje, 's több külföldi fejdelmek izgalása, újra meg nem gyujtották volna a' kibékélt felek között a' háború fáklyáját. *)

Ferdinand, korán észre vette bár, Bethlen boszús indulatát, hogy ez, a' csak most megkötött béke után olly hirtelen, olly nagy erővel rontson ki, távolról sem gyanítá, ezért a' szükséges készülletekről ideje korán nem is gondoskodott. Az erdélyi fejedelem ellenben, ki csodálatos készséggel tudta mindenkor használni az alkalmat, számos török és tatár hadaktól kísért seregével 1623-diki augusztus 14-kén Erdélyből véletlen kirohan, 's nem csak egész felső Magyarországot foglalja-el hihe-

*) Engel. Gesch. des Ung. Reichs. IV. Th. 430. l.
Pray. Hist. Regum Hungar. P. III. p. 309.

tellen gyorsasággal; de szerte dúló hadaival a' morva-földre is becsap, a' császári seregek fővezérét montenegrói Caraffa Jeromost, egész hadi népestől bekeríti, 's olly inségre juttatja, hogy a' seregeit ne talán történhető még nagyobb veszedelemtől féltő Ferdinand, a' nádor Thurzó Szaniszló gróf által önként sietne a' békét neki ajánlani, mire Bethlen is, a' hidegebb őszi idő miatt visszavonuló török és tatár hadak makacssága, 's az eleségnek saját táborában is megfogyatkozása tekintetéből, könnyen hajlandónak mutatkozott. *)

Sok, és hosszas vitatkozásokba került, míg a' már december hónapban elkezdett békealkudozások, a' következett 1624-dik év' martius havában, Bécsben véget érhetének, 's a' niklsburgi béke ennek is alapjául elfogadtaték. **) Mert Ferdinand, dolgaira kedvezőbb napok hajnallván, ha a' törökkel, következeiteiben előre el nem látható háborúba keveredéstől nem tart vala, hajlandóbb lett volna a' csak hamvában szendergő, de mind újra, és már annyiszor felelevenített viharok szikrájának végkioltását fegyverrel, mint csak ideig óráig alkudozások útján megkísérteni.

A' Bethlennel megkötött béke, mint máskor, úgy most is szükségkép' magával hozta a' törökkel újabb egyezkedést. Mind azért, mert az 1616-diki bécsi békekötés alkalmával, melly első megerősítése volt a' zsitvatorokinak, több kérdés maradt eldöntetlen, majd egy újabb egyezkedés útján elintézendők, 's azóta sok történt a' magyar és török részről az egyesség pontjai ellen; mind pedig mivel e' jelen béke feltételei között több olyak állottak, mik a' töröknek ínye 's tetszése

*) Eng. ugyan ott 433. l.

**) „Quod Sua Celsitudo, Princeps Transylvaniae, Niklsburgensi tractatui tantopere adhaeret, neque ullo pacto vel in unico puncto cedere vult, non est synceritatis signum, sed temeritatis“ mond a' nádor, Bethlen biztosainak martius 20-kán 1624-ben.

szerint épen nem eshettek. Ferdinand ugyan is fogadá részéről, hogy ő a' török békét, kitűzött határ idejeig megkívánja tartani, de Bethlent is lekötölte részint a' nyilvános, részint egy titkosan vett oklevélben, hogy ez ő ellene, de az ausztriai ház és alattvalói ellen is soha többé fegyvert nem fog, nem háborgatja, ártalmas terveket nem forral, ellenségeit semmiképen nem segíti, ezen felül, nem csak a' saját hatalmában lévő hadi foglyokat ereszti minden sarcz nélkül szabadon, de a' töröknél lévők ingyen bocsátását is ki eszközölné; ha pedig a' török, e' jelen béke megkötése miatt, ellenségesen támadná meg a' király, vagy Bethlen birtokait, vagy ettől némelly várakat, véghelyeket kívánna, mire ez minden esetben tagadólag fog felelni, valamint Ferdinand, maga, a' római birodalom, spanyol és más keresztyén királyok 's fejedelmek erejével ideje korán segédelmére lesz Bethlennek, csak ez a' dolog miben létéről jó eleve tegyen tudósítást, úgy a' Bethlennek engedett hét vármegye, várbeli katonák, és hajdúk is tartozni fognak Ferdinandnak mint magyar királynak, az ország más lakosaiként a' török ellen, hű és igaz szolgálatajára lenni, mi több, maga Bethlen, ennek ellenséges szándékait, mielőtt értésére lehetnek, igaz lélekkel azonnal bejelenteni. *)

Mind ezek olly titokban mentenek véghez, hogy bár a' fényes porta követe az alkudozások alkalmával jelen volt Bécsben, Bethlen egyezkedése felől semmi bizonyost nem tudhatott. Azonban hogy a' porta a' dolgot gyanította, kitetszik onnan, mert Ferdinand' követét, kit ez a' Bethlennel megkötött béke után, a' gyanú elhárítására, 's a' török hirtelen kirohanása' meggátlására, Konstantinápolyba küldte. húzamosb ideig magánál tartóztatta, az alatt mindenféle nagy hadi készületeket tétetett, 's katona csoportjait helylyel helylyel a' ma-

*) Pray. ugyan ott 312-k. l.

gyar királyi birtokokra ki cresztvén, a' népet ölette, fogatta, a' vidékeket pusztította. Ámde világos czélját a' török udvar is úgy el tudta palástolni, hogy Ferdinand kétkedett, ellene, vagy más ellen téteti-e e' nagy készüléteket. Ez utóbbit tevő hihetővé azon körülmény, hogy a' török, ázsiai birtokait belső forradalmak nyugtalanítván, seregei' színét már elébb a' tengeren túli tartományaiba szállítá, 's most hírré lön mindenfelé, hogy várbeli katonasága is parancsot vett az Ázsiába költözésről, a' véghelyek pedig csak némelly gyakorlatban hadi tisztekre és ispahikra fognak bizatni. E' hírnök még is teljes hitelt adni azért nem leheté, mert nem vala bizonyos, régi szokásaként Bethlen, minden adott szava és ígérete mellett is, nem kezd-e ismét, hogy a' török előtt magát tiszta színbe állassa, alattomban ezzel egy kézre játszani, 's a' török is, számos példák ellenére, el fogja-e most egyszer mulasztani az alkalmat, az idegen birtok foglalatásában; sőt hogy e' készülétek csakugyan Magyarország ellen intéztettek, onnan nyilvánlék, mert a' török maga is vallá, hogy azokat a' majdan elkezdendő egyezkedési munka könnyebben sikerítése okaért téteti.

Egybevetvén mind ezeket, ha elakará Ferdinand kerülni, hogy az egyezés halasztgatása ürügye alatt, a' török némi váratlan tettek elkövetésére ne vetemedjék, nem vala egyéb mit tennie, mint annak elkezdéséhez a' szükséges előkészületeket azonnal megrendelni, 's békebiztosait haladék nélkül ki nevezni. Azonban e' kinevezés hírére, elmellőzni vélt jogai védelme mellett, felriadt a' bajmóczi várában betegen fekvő nádor, 's egybeszedvén most minden nehézségeit, melyek nádori tekintete ellen a' közelebbi években történtek, Czobor Imrét olly utasítással küldé hirtelen Bécsbe: adná elő személyesen a' királyi felségnek panaszkodva, mennyire fáj neki az, hogy csak másoktól kell hallania, a' törökkel kötendő békére már valósággal kinevezett királyi biztosok hírét. Mi ha valóban úgy van, ő felségére bizza,

ítélje meg maga, a' nádori méltóságnak minő csorbájával történik, hogy biztosai Magyarország állapotját tárgyzó dolgokban, azon ország nádora tudta nélkül fog-nak munkálkodni, holott ennekelőtte, illy nagy érdekű tárgyakban, annak jelenléte és tanácsa, 's a' magyar tanács meghallgatása nélkül nem szokott soha, de nem is kell semrainednek is történni. *)

A' király szerényen válaszolt, az augustus 24-kén kihallgatást nyert Czobor által a' beteg nádornak; nem csak nem akará elmellőzni e' részben a' nádor, és hí tanácsai meghallgatását, de őket egybehíni, a' tárgyat velek közleni, 's iránta véleményöket megtudni, erős szándéka még most is; és valamint ohajtá, e' tárgy felvételén maga lehetett jelen, 's a' mi helyest, szükségsteláta saját nézetei szerint, személyesen adhatta volna elő a' nádor, úgy, miután amabban betegsége gátlá, ezt Czobor által is kijelenteni elmulasztá, minthogy a' biztosok kinevezése még nincsen határozottan eldöntve, arról azonban mi bizonyost végezni, már jelen a' leg-sürgetősbő idő, kedvesen fogja venni, ha e' béke tárgyában, mind most kezdetben, mind később majd, ön nézeteit előterjesztendi.

Még azon hó 26-dikán csak ugyan tanácskozása alá is bocsáta a' király, magyar tanácsainak, ezen béke dolgát. Kik, több üléseik után, augustus 30-káról adott véleményökben, a' tárgy siettetését szintén szükségesnek láták; nem csak azért, mert meg valának felőle győ-ződve, hogy az alkudozások bevégzésére hosszasabb idő kívántatnék, a' bekövetkező, szokás szerint változó őszi napok pedig, az e' részben szükséges táborozást is könnyen megakadályozhatnák; de mert a' Konstantinápolyba küldött követ még mindig ott tartóztatván, az alatt a' török szüntelen rablása és pusztítása által a' föld népét

*) „Cum tamen eiusmodi magni momenti tractatus in absentia aut sine scitu Palatina, et Consilio Hungarico nunquam tractari debeant aut soleant.“

szenvedhetlenül nyomorgatván, azt a' királyi kegyelem és méltóság is nyilván megkívánná; 's nem voltak bár értesítve, a' béke dolgában mi lépéseket tett legyen a' fényes portánál az említett követ, jelesbben, újabb egyességi feltételeket kívánt-e, vagy csak a' már fennlévők' ismétli megerősítését sürgette, valamint arról sem: kik neveztetek ki már előlegesen békebiztosoknak; úgy emlékezének, hogy a' törökkel egyezkedés több előbbi eseteiben, biztosokká magyarok is szoktak volt neveztetni, mint kik e' tárgyban jártasbak, dologhoz értőbbek lehetének helyzetöknél fogva, más nemzetbelieknél. Szükségesnek láták tehát, hogy a' békebiztosokhoz magyarok is adassanak, mind a' korábbi szokás' megtartása, mind a' nemzet becsületének fennmaradása tekintetéből. *)

Magára, a' béke érdemére nézve, következőkben foglaltatott véleményök: e' jelen béke alapjául minden esetre a' már előbbi egyezkedések és oklevelek vétetvén, ezek' folytában terjesztessék elő a' törököknek, mennyi sok ízben és pontokban sérték meg azokat, minden arra szolgáltatott ok és alkalom nélkül; kívántassék, hogy Váczt, mit ugyancsak azon frigykötések ellenére erő hatalommal foglaltak el, adják vissza. A' biztosok által ezek előre bocsáttatván, meg fog tetszeni mindjárt kezdetben, mit rejt keblében a' török, 's ennek nyilvánításai szabhatják majd meg, az egyezkedés további folytatása módját, rendét. Előre látható ugyan, a' hódolt faluk dolga talán legtöbb bajt fog okozni, miután azonban, azoknak száma, az előbbi szerződések szerint 60-ban állapítottatott meg, méltán kívánhatni, hogy a' többieket eresszék meg, 's ezeket is, csak a' kölcsönösen elhatározott adózásokra szoríthassák. Nyilván van az is, hogy a' törökök, a' köz béke és egyesség világos törvé-

*) „Ut et mos solitus observetur, et simul nationi suae sit existimatio.“

nyei ellenére, mint legközelebb is Csejkön és Szőlösön, számtalan károkat okoztak, általános rablásokat, pusztításokat tettek; köz igazság szerint tehát, bocsássanak minden foglyokat szabadon, a' tömérdek kártételek, égetések és pusztítások megtérítése fejében eresszék vissza most Esztergomot és Kanizsát, jövődre pedig a' dúlók ellen nyomozást rendeljenek, 's azok, ha az általok okozott károkat megtéríteni nem akarnák, mások példájára is érdemök szerinti büntetésöket vegyék; nem lehetvén azt sem megrovás nélkül elhallgatni, hogy ők a' Bethlen minden legkisebb felszólítására, azonnal ellenségesen támadják meg az országot, mi csaknem lehetlenné teszi, a' béke' biztos, és állandó megalapítását. E' mindazáltal, nyílt őszinteséggel ugyan, de szerényén lenne előadandó, nehogy Bethlennek sérelmével, megbántásával történjék. A' béke pontjai ellenére elkövetett csatázások és sarczolások jegyzéke, készen áll az ország-bírónál. Bánffy is felszólítatott, hogy a' parancsa alatti véghelyeken és hodoftságon hasonló nyomozást tétessen, e' végett különös embereit is küldje a' szerződés helyére; mivel még is gyaníthatni a' török is nem csekély számú hasonló panaszokkal fog elő állani, ugyan az hagyatnék meg a' bánnak, mint a' győri és tótországi főkapitányoknak is. Továbbá, hogy a' pusztítások veszélye alatt elalélt hon, valamennyire felüdülhessen, ohajthatni, a' béke minél több, 's nem mint Bethlen tudva nem lévő, de hihetőleg a' török javára koholt mesterseges csalárd okból ajánlá, *) csak négy évre terjeszteinék ki, nehogy azonban ez által is gyanúra adassék alkalom a' töröknek, elég lenne az 1616-ban meghatározott időből még hátra lévő 12. évet kérni. Ha végre, az egyezkedés folyta alatt, Bethlen is emlékezetbe hozatnék, 's királyi czímmel tiszteltetnék a' töröktől,

*) „Latere siquidem sub hoc dolum aliquem, neque suspicionem caret, id ipsum in beneficium Turcarum nonnisi facere“

a' biztosok ebben semmi mód' meg ne egyezzenek, de okokkal ügyekezzenek a' törököt meggyőzni a' felől, hogy Bethlent e' czím, sem illeti, sem illetheti; önként azonban ne hozzák indítványba e' tárgyat.

Ha illy módon létre jut az egyezkedés, illő kitűnjék, hogy az ügy a' magyar nemzeté. *) Szólítassanak fel tehát minden megyék, gyűjtsön mindegyike egybe, valamelly saját tetszése szerint meghatározandó kisebb hadi csoportot, addig míg fennmaradása vagy szét osztása határozólag elítélhetetnék, Nyitrára, vagy bár Érsekújvárra szállítandót, melly mind az ellenséget a' csatázástól vissza rémessze, mind a' béke biztosoknak személyes bátorságot szerezzen; e' sereg számára, nehogy megszorultában jogtalanságokra vetemedjék, élelmet 's takarmányt a' Vágon, Garanon szolgáltathatnak Liptó, Thúrócz és Zólyom vármegyék, mellyek általában az egész élelmi ellátás gondját fognák viselhetni. De még e' mellett nem szűnik meg a' rendes katonai erő jelenlétének szüksége sem, miből elég lenne Komáromhoz mint az egyezkedés célba vett helyéhez, egy vagy két ezer gyalogot; a' Pozsonban lévő, és a' város által már különben is meg únt német katonaságnak ide használásával, rendelni, mellyhez lehetne még adni az érsekújváriból 600-at, a' Lodronéit, két vagy három száz német lovagot, a' Forgách Miklós talpon álló mezei hadát, 's a' győri és pápai őrseregek színét. Nem kis gondot fog ugyan adni e' seregnek élelemmel ellátása, mert bár kétséget nem szenved, hogy ha felszólítatnak a' megyék is szolgáltatnak valamit, de az országban uralkodó nagy szükség, drágaság miatt, legesül országgyűlésen kívül, csak kevesre lehet számítani, úgy hogy alig lesz egyéb mód, mind azt a' morvaságból, 's az országhoz közel fekvő olly tartományokból szállítatni, mellyekben

*) „Conueniens censetur ut appareat Nationis Hungaricae rem agi“

bővebb termés vala mint a' magyar földön. Nem kevéssé elősegítené még is e' tárgyát, ha a' magyar kamra elnökének legfensőbb helyről meghagyatnék, hogy az élelem dolgáról, hivatalos kötelessége szerint ő gondoskodik, 's a' rovatl maradványoknak *) és más országos adóknak behajtását sűröesse; végre a' dunamelléki harminczadok, az ország határozatai értelmében a' magyar kamra alá rendeltetnének. A' megyékhez szöló utasításba iktatandó lenne még az is, hogy a' közelebb fekvők, az egyezkedés helyére, minden nemü eleséget és takarmányt vitessenek lakosaik által eladás végett, azok pedig, mellyeket a' hódolt helységek tárgya közelebb-ről érdekel, három vagy négy személyből álló képviselőiket küldjék a' béke kötésre, kik a' királyi biztosoknak segédül lehessenek, 's azokat a' köz jó mikénti előmozdításában, hol és a' mire felszölítatnak, ön belátások szerint értesíthessék.

Minthogy pedig Bethlen arra ajánlkozott, hogy e' jelen békekötésen maga személyesen meg fog jelenni, attól azonban méltán félhetni, hogy ez, nem csak semmi jónak nem, de csupán több különböző izetlenségeknek, nehézségeknek lenne szölője, ezen felül még az országnak is nem csekély érdeke fekszik e' rossz példának, mi szerint az erdélyi dolgok a' magyar békekötésekbe vegyítetnek, elhárításában; Bethlen a' hozzá küldendő komáromi alkapitány Gál Péter által ezért dícsértessék meg, 's értesítessék a' felöl, e' keresztyén és saját nemzetét szerető emberhez illő kész szándéka mi kedves a' magyar király előtt, úgy még is meg gondolván a' jelen dolgok körülményeit, nem látszik érdemesnek, hogy illy alkalmatlan terhet akár személy szerint, akár követei által magára vállaljon, hanem a' legkedvesebb dolgot teszi mind ő felségének, mind az egész keresztyénségnek, ha közelebbi ígérétéhez képest is, a' magyar

*) „Restantias Dicarum.“

nemzet 's a' köz haza hasznára valamit értesítőleg közlend, jelesbben megjelenti, ha a' czélba vett béke, némi előre el nem látható okok miatt kívánt véget nem érhetne, titkosan adott oklevele értelmében miként lépne ő fel, 's miket szolgáltatathatna a' török ellen, biztos lehetvén felőle, hogy minden e' részben teendő közlései, a' legmélyebb titok leple alatt fognak tartatni, 's ő a' török előtt, legkisebb gondatlan nyilvánítás által is gyanúba nem fog hozatni.

Ferdinand e' minden részről gondos javallatokat nem csak helyben hagyá nagyobb részint, de teljesedésbe vételök iránt is megtéteté azonnal a' kívántató rendelkezéseket. Azonban Gál Péter még ki sem indulhata Komáromból, midőn Bethlen augusztus 30-kán Gyulaféjrvárról útnak ereszti a' királyhoz a' végett küldött követét, hogy ez a' törökkel kötendő béke dolgában, az ő készségét, közbenjárását újonnan is ajánlja; egyszer'smind kanczellárja Kovacsóczy István által, Sennyey István magyar kanczellárnak saját meghagyásából megírhatja: miután látja, a' magyar nemzet mennyire megúnta a' háború terheit, látja Ferdinand is mennyire ohajtja a' béke megkötését, illy körülmények közt ő sem javallhat egyebet, hanem hogy a' harc ennyi veszélyei alatt elalélt tartományait nyugossza meg valahára őfelsége az áldott békével, mert ha nincsenek emez akadályok, észbe vévén a' napkeleti birodalom jelen állását, mi neki csak az utóbbi két hetekben esett értésére, egészen másképen tudna megszólalni; most elég legyen ennyit mondania: bizonyosnak higye ő felsége, a' budai vezér e' béke tárgyában semmit sem teend az ő (Bethlen) tudta 's tanácsa nélkül, azért, alapítsa az egészet az ő általa javallandó talpköre, feltételekre; miktől, ha a' biztosok egy könnyen el nem állanak, de rajtok is túl nem vágnak, állhatatosságuk mellett biztosan reményli még Vác' visszanyerését is. Mert fog ő tudni olly módokat találni, mellyek a' vezért erre reá bírják, de csak a' legőszintébb egyetértés 's a' legmélyebb titok fo-

gadása alatt, nehogy észre vegye a' török, hogy ő a' Ferdinand részét védelmezi. Vagynak ugyan más részről fontos okai, mellyek miatt hajlandó azt javallani, halasztatnék el e' béke dolga egészen e' jelen évről. Ugyan is a' fővezér' hon nem léte, kevés reményt nyújt Váczt' visszaszerzéséhez, holott ennek hirtel nélkül, a' porta illy zűrzavaros állapotjában is, minden kardrántás hián, aligha ki eresztene kezéből, a' budai vezér pedig, mielőtt udvarától utasítást venne, azt tenni nem merné, de nem is merhetné. Ellenben ha ez egyezkedés jövő évre halasztatik, ő az alatt az ázsiai dolgok helyzetét, bizonyos emberei által kikémlelteti, ő felségét mindenről híven értesíti, 's így azután ha mi kedvező alkalom adja magát elő, azt ő felsége azonnal megragadván, mind magát halhatlaníthatja, mind a' keresztyénség' végtelen javát eszközölheti. Érjen azonban e' béke most hirtelen véget, később, bár a' legjobb alkalom, ő felségére nézve egészen el lesz vesztve. De nem is látja e' kis haladéknak káros, csak hasznos oldalát. Mert a' táborozásra alkalmas még hátra lévő két hónapot már nem olly nagy dolog kihúzni; télen át pedig, a' jövő aratásig, még akkor sem lehetne valamelly különösb történettől tartani, ha a' török minden dolgai a' legjobb renden volnának is; így tehát az elhaladt egyezkedést később akár mikor fogamatba lehetne venni. Ha végkép' megkell is pedig Vácztól válni, hogy a' szegény nép a' török rablásaitól megmentessék, elkerülhetlennek látna ennek szeméi előtt némi hadi készületeket megvillantani, például: a' lévai várhoz, vagy más alkalmasnak ítélendő helyre, ha a' városba, ha a' körülte fekvő helységekbe legalább négy vagy öt ezer embert, így Győrhöz is valamelly hadi csoportot helyezettetni, vagy mi még jobb volna, ha annyi népet egybe lehet gyűjteni, mert kevesse kezdeni sem illik valamit, a' szabad mezőn táborba szállítani. Megmentetnének így egy részről azon vidékek a' szünteleni csatázásoktól, másról, az egyezkedés biztosban, 's hasznosban folyhat-

na, mert senki is ugyan, de főként a' török saját kárával nem egyezkedik, hanem ha van a' mitől retteghjen. *)

Ezek a' béke dolgában. Hogy pedig Ferdinand iránti igaz őszinteségének további tetleges jelét adja, még következőket fedez fel: a' mostani tatár khám ellen, olly utasítással küldötte a' porta tengeri seregei vezérét, ha cszre venné, hogy az engedelmeskedni teljességgel nem akar, sőt fegyverrel is kész magát védelmezni, alattvalóit is pedig hasonló gondolkozással találná, a' hadi sereget ne szerencséltesse, de szép szavakat adván a' khámnak, egyezkedés mellett kötelezze le azt a' szultán hűségére, 's hagyja meg előbbi hivatalában. Már, győzelmeskedjék bár a' khám, mint nagyon neki búszult, eme' seregeken, vagy egyébként maradjon meg hivatalában; vele a' Ferdinand által e' végett felszólítandó lengyel királynak, de óvakodva, és a' Bethlen által javallandó lépteket követve, valamelly egyezkedésbe bocsátkozni, őt a' töröktől elidegeníteni, sőt benne épen ellenséges indulatokat gerjeszteni **), nem csak nagyon hasznos, de a' dolgok mostani fekvésében a' legkönnyebben kivihető is volna. Mert ám maradjon meg előbbi állásában, a' török iránt már, ki ellene egyszer hadi seregét küldé, szünteleni retteghése miatt sem fog teljes bizodalommal viseltetni, ha pedig még ezen felül a' lengyel királytól is biztosítást kap hivatalában megtartatása felől, nincs kétség, azonnal el áll a' töröktől.

Fortélyosb, cselszövényesb fogást alig képzelhetni, mint Bethlennek e' tette vala ugyan akkor, midőn más részről, a' török udvart hasonló ígéretekkel, mézes sza-

*) „Nam quivis tandem, et potissimum Turca, cum proprio detrimento cum nemine convenit, nisi sit a quo reformidet.“

**) „Si Chamus Tartarorum a Turca avelli, et inimicus eius effici posset.“ —

vakkal kecsegteté nem csak, de számára hadat is készíté. Eszterházy Miklós gróf, a' köz dolgokba annyira beavatott országbíró, ki Bethlen' minden lépteit nem csak a' két hazában, de a' keleten is vizsga szemmel tartá, igen jól látván mind ezeket, figyelmezteté királyát october 10-ről költ levelében, ne hinne Bethlen szavainak, ki szerencsében, melly részére ő felsége ellen, eddigelé annyira kedvező volt, magát elbízva, azt hiszi, e' részről sem személyét, sem hivatalát, sem birodalmát, nem érheti legkisebb veszély is. Ellenben a' töröktől nem csak retteg mind folyvást, de meg van a' felől is győződve: fejdelmi méltóságától egyedül ez foszthatja meg. Így hanem ha a' nyilván ellenállásban módot lát, hogy sem magát szerencséltesse, készebb lesz a' töröknek bár mi akarattját, kelletlen is teljesíteni. Ezért, hogy óvakodva haladhasson előre feltéteibe, egy részről azt akarja elhitetni Ferdinanddal, jelen tettei az ő akarattjával épen nem ellenkeznek, sőt nézetei 's szolgálata előmozdítására czéloznak; a' török elleni készsége ajánlásának, hű szolgálatai kínálgatásának, az erdélyi rendek oklevele átküldésének *), ezen részekről házasulni ügyekeztenek, 's több hasonló cselekedeteinek mind csak ez iránya, mit az alkalom előtoppantával kénye szerint fog majd megváltoztatni; más részről pedig a' török udvarnál hasonlót művel, minden kitelhető segédelmét, egyetértését ajánlja, sőt nyilván kijelenté már azt is, hogy számára sereget gyűjtött, 's fegyvere készen áll; tettét hogy Ferdinandhoz újabban követeket küldött különfélekép' mentegetvén, szépítvén. Nagy szorgalommal dolgozik azon is a' töröknél, az elkezdendő alkudozásokon ne kelljen személy szerint megjelennie 's így nyilvános beszédekben pártját fognia, hanem, mit tanácsosbnak tart, csak bizonyos küldöttéi által tábor-

*) A' bécsi békekötés értelmében, hogy a' Bethlennek engedett hét vármegyét ennek holta után azonnal vissza cserztik.

ból igazgatni az egész dolog folyamatát. Ezt mind eddig meg nem nyerhetvén, ez oka, hogy a' török illy sokára halasztá az egyezkedés kezdetét. Valamint azonban Bethlen, pártfogója' ezen kívánságához, kénytelen kellett is alkalmazandja hihetőleg magát, úgy fejedelemsége megtarthatása tekintetéből, egyéb parancsait sem fogja merni vagy nem teljesíteni, vagy áthágni; és miként annak intéséből megyéit felkelésre kényszeríté, úgy adott szava és hitlevele ellenére is oda fogja készen álló fegyverét fordítani, hová az rendelendi. Miből bár egyéb kár nem következék, már magában elég jogtalanság marad, hogy a' török parancsára költé fel a' megyéket. Így tehát, ha csak bizonyos jeleit nem fogja adni előtte Ferdinand, a' török ellen indítandó hadnak, vagy ő ha pénzével, ha szokott mesterséges ravasz fogásai által el nem ámítja, 's le nem csendesíti a' törököt, *) nincs semmi bizonyosb, mint hogy rövid idő múlva a' legigazságtalanabb kívánságokkal fog ismét előállani, vagy a' török izgatására talán fegyverrel is kimentani, 's régi szokásaként, az országnak minden hadi készületek nélkül létét, ez alkalommal is ügyesen hasznára fordítani.

Nem csekély megütközését panaszlá Eszterházy azon is, hogy bár a' megyék, mellyek felszólítottak, hogy ha személyesen fel nem kelhetnének is, legalább az országtörvényei értelmében, részletes hadfogadást rendelnének, a' szükség esetében mindenre szíves készséggel ajánlkoznának, az egyetérteni nem akaró nádor még is, september 29-kén Semphén költ körlevele által, a' Dunán inneni és túli vármegyéknek Lukács napra nyolczados törvényszéket hirdete, 's így a' czélba vett táborozás tervét egészen zavarba hozá.

*) „Nisi vel certe aut pecuniis, aut solitis artibus et fraude aliqua, dictos Turcas sedare et flectere potuerit.“

Végre a' véghelyek és őrseregek mostoha állását vázolja, előadta miképen a' török, felesebb volta, 's a' királyi hadakhoz érkezett, minden ellenségeskedés általában eltiltó felsőbb parancs miatt, csak nem mindenkor büntetlen kezdé nem csak a' lakosokat öldösni, fogságra hurczolni, 's javaikat elragadozni, de a' véghelyeket, palánkokat is megtámadni, sőt a' hosszas békettűrés mellett hihetőleg nagyobb merényekre is vetemedhetik, ha a' királyi őrseregek, erejüket egybeszedve, a' kölcsönt olykor vissza nem adták, 's vitézül ellent nem állottak volna. Ezen ellenségeskedéseket pedig főként Érsekújvár és Léva közt gyakorlá, hol hat mértföldnyi távolságra, a' verebélyi, csekély palánkkal körül vett, 50. gyalogtól és 25. lovagtól védelmezett egyházon kívül semmi erősség nincs. Mivel azonban a' török ezen egyházat, városostól együtt porrá égetni különösen célba vevé, azt erősb palánkkal körül vétetni, 's régibb szokás szerint 100. gyalogot, ugyan annyi lovat védelmére rendelni annál szükségesb volna, mert különben a' körüle fekvő mintegy száz helység kétség kívül török kézre jutna. A' füleki, bujáki, nógrádi várak eleség nélkül volnának, Nyitrától a' püspök minden segedelmét megvoná, 's e' szükség miatt csatázni kénytelen német őrsereget, az elkeseredett lakosok naponként öldösik, Érsekújvár nyolcz nap még meg nem szorúl ugyan az eleségben, de a' német hadak ruhái elrongyolottak, így a' hirtelen beállott hideg által szerfelett sanyargattatnak, fát pedig csak nagy nehezen, gabonát a' termés szűk volta miatt épen nem lehetne kapni, szóval az egész őrsereg ma holnap olly inségre jutna, hogy ha hirtelen segedelem nem nyújtatik, világosan megvallja, ő maga sem mer tovább közöttök maradni. Mind ezeken felül: Szepes, Sáros és Torna vármegyéket, úgy Eperjes, Lőcse és Bártfa városokat, mellyek a' felső magyarországi főkapitánytól függöttek, Széchy György oda hagyá, Forgách Miklós pedig az alkapitányságba még be nem iktatott.

Az országbiró sejtése hamarább teljesültet ére, mint gondolni lehet. Bethlen ugyan is, azon álhír terjesztése mellett, mintha Ferdinand ellene hadakat fogadna, 's a' hajdúkat fejenként, 5 forint hópénzzel csalogatná pártjára, megyéinek mind személyes mind részletes felkelést parancsolván, a' felkelt hadakhoz még 1500 válogatott hajdúságot kapcsol, october végén seregét Szikszónál Abaújban, táborba szállítja, 's onnan öt öt száz emberből álló három kapitányaljat a' szomszéd, kivált Sáros vármegye határain csoportosan szerte ereget, melly azonnal rablani, a' neinességen is hatalmaskodni kezde 's félelemmel tölte el minden vidéket, hová híre hatott; *) nem átválván ugyan akkor a' csalfa Bethlen, Gál Péter által, mind october 30-kán költ levelében, Ferdinandnak a' legszívesb fogadásokat, ígéreteket, nyilatkozatokat tenni, addig is, míg hű szolgálatait, különösen küldendő követei által bővebben kijelenthetné **). Később idő múlva, csak ugyan meg is érkeztek Kovacsóczy István kanczellár és Mikó Ferencz követei, kikől felesőbb tokaji borokat küldve Ferdinandnak ajándékba, egyszer'smind a' törökkel kötendő béke dolgában szolgálatait még egyszer ajánlá, de azt legalább egy hónapig minden esetre elhalasztani tovább is javallá: így akaráván egy részről rémesztő, másról kecségtető módok által, házassági tervét, mi fő iránya vala e' követségnek, az udvarnál ki vinni. ***). A' törökkel kibékélés szükségé, az europai fejedelmek nem nagyon kedvező indulata, 's a' 30. esztendő háború gondjai, nem javallhatának Ferdinandnak illy helyzetben egyebet, mint Bethlent, czélba vett házassága iránt nyújtott reményekkel

*) Hoffmann György leveléből, october 29-ről 1624.

**) „Propensissimae voluntatis meae in Augustam domum Austriacam documenta, abunde sum contestatus.“ —

***) Ferdinand' idősb leányát Eleonórát kérte meg. Pray. ugyan ott. 314. k. l.

lecsendesíteni, 's többi nehezségei kiegyenlítését egy azonnal kinevezendő biztosságra utasítani.

A' következett 1625-k év elő havában, a' kan-czellár Sennyey István maga személyesen indult le Erdélybe, hogy Bethlennel a' békét helyre állasa. Most már tetlegesben fogtak hozzá a' törökkel egyezkedéshez is. A' nádor által felszólított megyék' követei, kik a' békebiztosokat, a' török kártéteiről és jogtalanságiról valónak értesítendőek, februarius elején Komáromba megérkeztek. Egybegyűltek a' Bethlennek engedett hét vármegyék 's szabad hajdúk követei is Kassára, hogy az említett helyre szintén küldötteket rendeljenek. Ezek azonban, Bethlen nyilvános akaratja nélkül nem mervén semmi bizonyost határozni e' tárgyban, Vesenyi Istvánt, olly utasítással ereszték a' nádorhoz, jelentené ki neki, hogy ők annál szívesben vették ugyan, általa lett feszólitatásukat, minél inkább érzik naponként, a' török szolgálatai terhének, a' hódolt jobbagyokon, kétszerte megnehezültét; úgy még is a' tavali bécsi béke 15-dik czikke szerint e' részben az erdélyi fejedelemtől kellvén eleve engedelmet kérniük, szükségesnek láták, ezt a' dolog felől előbb tudósítani, 's csak azután hozni végezést iránta. Vesenyi, februarius 15-kén lön szemben a' nádorral 's ettől azt vevé feleletül, hogy ő a' felhívott czikket, egyedül az országgyűlésére küldendő követekről érti ugyan, azonban ennek magyarázgatásába felsőbb engedclem nélkül nem akarván avatkozni, lássák a' megyék miként egyezhetnek fejedelmökkel. *)

Ezentúl a' munkálódás ismét megakadt. A' török különböző színek alatt, mind hátrált az egyezkedéstől. A' Komáromban veszteglő megyék küldöttei elunták a' várakozást, 's nem tudván egyébnek tulajdonítani a' dolgot, mint Bethlen újabb alattomos gátlásainak, fe-

*) Az idézett czikkben ez áll: „Atque etiam nuncios suos more consveto ad generales Regni Diaetas mittant et expédiant, uti et magnates aliiqne ad Diaetam vocari soliti, cum praescitu tamen Domini Principis.“

bruarius 15-kén Nyitra vármegye alispányát Bossányi Boldizsárt küldék a' nádorhoz Pozsonba, egy levél tervvel, mellyet ez maga nevében lenne írandó Bethlennek az iránt, hogy hazája 's nemzete szeretetéből ügyekének ő is küldöttei által, a' rég' ohajtott békét, ereje 's tehetsége szerint előmozdítani, 's így a' megronsolt magyar nemzetet valahára megnyugatni. A' levélterv, szóról szóra itt következik:

„Fölséges fejedelem. Te fölséged bántásul ne vegye e' mostani írásomat. Okot adott én nekem ez írásra a' nemes országnak bizonyos és fő vármegyeinek requisitíók, mellyben fő és alacson rendek, elkeseredett szegénység, árvák és özvegyek, vitélő és polgári rendek, a' rajtok esett nyomorúságokat, keserves szívvel szenvedvén, rettegés alatt vannak helyhetvén. Mindnyájan azért az elrongyolt, és megepedett, és elnyomorodott, a' régi jó híró nevő, és idejében maga bíró, híres és dicséretes nevő magyar országnak reliquiái confugiálván hozzám, mint e' nemes országnak palatinusához, ő kegyelmek' köteles és hitves szolgájához, tisztem' kötelessége és hivatalom szerint kényszeríttem fölségedet, ez írásommal megtalálnom, megintennem, és a' nemes ország nevével kérnem nagy bizodalommal, és a' következő dolognak mivoltát eleibe adnom; ki-
ket az én alacson és vékony elmém szerint elő számlálok, azokat fölséged én töllem gonosz névvel és idegen magyarázattal ne vegye, kérem fölségedet.

Elsőbben azért reá kell nekünk arra figyelmeznünk: mi végre rendelte isten a' fejedelmeket a' keresztyénységben? Nem más végre, hanem az ő szent nevének dicséretére, a' keresztyénségnek, és az ország lakosinak oltalmára. Holott azért fölséged, a' magyar országhoz tartozó, és szép magyarsággal bévelkedő erdély országnak fejedelme, magyar országnak alkotmas részének, a' mi kegyelmes és fölséges császár urunknak, koronás királyunknak kegyelmes dispositiójából, és magyar országnak consensusából, ura, mit kelljen mi nekünk fölsé-

gedtől mást várunk, ha nem csendes békeséget és szükséges oltalmat; kiben, ójon isten hogy meg csalatkozunk! de mit tagadunk rajta fölséges fejedelem, reménység és rettegés alatt helyheztettünk, holott ennyi végheztelen idő, és fél esztendőnél immár majd több idő forog el benne, mi ulta igyekeznek az emberek császár és koronás király urunk részéről a' törökkel, kik között a' fölséged commissariusi is jelen vannak, békeséget szerezni, állatni és kötni. Melly tracta, jó kezdet nélkül, annyival inkább jó vég nélkül semmi előmenetelt nem vehetvén, nem tudunk mit rajta magyarázni; jóllehet azt nyilván tudjuk, hogy császár és király urunk ő fölsége commissariusi syncere és candide viselik magokat a' szent békeségnek helyre állatásában, és az ő fölsége részéről ok arra nem adatott, sem adatik, kivél a' szent békeségnek helyére állatása megbántódnék. Melly tractának és szent békeségnek, hazánknak keserősége és sérelme nélkül való kívánatos végbe való vitelit, hogy fölséged is, commissariusi által kegyesen promovealjon, alázatosan kérjük fölségedet. Mert tudjuk azt, hogy fölséged, meg is rettentheti, meg is batoréthatja a' törökeket. Melly kegyes cselekedetiért, az isten fölségedet meg áldja, és az egész keresztyénségtől dicsértetik érette, a' mi nemzetünk között is in omnem posteritatem hirdettetik az fölséged kegyes és atyai cselekedete. Hogy ha peniglen, kit isten eltávoztasson, a' töröknek illetlen, avagy méltatlan kívánsági miatt; a' tracta rupturát szenvedne; itt az aránt mi fölségedet tisztünk és hívtalunk szerint, az ország nevével, sőt az egész magyar nemzetnek, kicsintől fogva nagyig valók nevével intjük, kérjük, és ugyan alázatos instantiánkkal kényszeretjük fölségedet, az istenért, istenhez, hazánkhoz, nemzetségünkhez való szeretetiért, és kötelelességiért, hogy a' törököt ne biztassa, ne segélje, erejét és hadát melléje ne adja, se a' mi utolsó elromlásunkra a' pogányok erejét maga mellé ne vonja. Gondolja meg fölséged az istennek kemény és rettenetes ítéletit, gondolja meg

fölséged a' maga jó hírét, nevit a' kinek örökké jó emlékezetben kelljen élni, gondolja meg fölséged magyar nemzetből való származását, szánja meg ilyen szép országnak, és a' jó híró nevő magyar nemzetségnek utolsó romlását. Mert Erdély ország is csak addig marad meg az ő gyönyörűséges állapotjában, és csak addig lesznek erdélyben magyar fejedelmek, még a' török magyar országot respectálja, ha ettől és a' keresztyén fejedelmektől nem fog tartani, úgy bánik vele mint a' bosznasággal, föl kápazza ölköt. Ezekből és egyéb elmélkedésekből, kik az emberek szívekben és gondolatokban, keserves melancholiákat generálhatnak, hogy valami gonosz ne származzék reánk, provideáljon fölséget actualiter, hogy immár ennyire elfáradott és elkeseredett szegény magyar nemzetség respiralhasson, és fölségedre sok jót mondhasson, és fölségednek sok jót kívánhasson. Isten is úgy teszi nyomossá és hosszú életövé fölségedet.“

Buzgó hazafiság, de egyszer'smind olly szívrázkódtató elkeseredés ömlik el e' levél egész tartalmán, milly csak egy, a' veszély és számtalan nyomorúságok terhe alatt meghorgadt nemzet elbúsult lelkéből keletkezhetik. Egy hona, nemzete iránt, olly mélyen mint igazán érző magyart képes lehete ennek minden egyes sora is arra bírni, hogy mi annak java, 's boldogsága előmozdítására, ereje 's tehetségeszerint ki telik, azt szívesen áldozza, de Bethlent ez csak újabb haragra, 's boszúra lobbanthatá. Ezért a' nádor, szorgalmasan kívánván kikerülni mindent, mi Bethlennek csak távolról is sérelmére válhatott, e' levelet, melly a' béke mind eddigi nem sikerültének okául egyedül őt láttaték vetni, tanácsosbnak tartá kézhez nem szolgáltatni, 's Bosányit, azon üzenettel, hogy azt kénytelen legfelsőbb jóváhagyásig felfüggeszteni, februarius 21-kén küldőihez vissza bocsátani.

Az egész martius hónap hasztalan folyt el. Csak aprilis elején kezdének mind két részről valódiabban fog-

ni a' dologhoz. Ferdinand biztosai: Althan Adolf, és Eszterházy Miklós grófok, Kurcz János Jakab, Frangepán Miklós gróf, Galler Zsigmond, és Cziráki Mózsés, mielőtt a' béke velejébe ereszkednének, Komáromban előleges tanácskozásokat tartván, a' zsitvatoroki békét utasításoknál fogva is szükségesnek tarták ugyan, e' jelennek is alapjául venni, iránta mégis három előfordulható körülmény vonta magára figyelmöket. Az *első*, bár magában nem nagy érdekű, de mint kezdő pont, annak elhatározására, el fogadtatik-e a' zsitvatoroki béke e' mostaninak is alapjául, következeiteiben fontos. Az időközben kormányra lépett szultán ugyan is, ifjabb lévén Ferdinandnál, változni kell a' zsitvatoroki béke első pontjának, azonban az egésznek megerősítését ohajtván, kétlék a' biztosok, ők hozzák-e indítványba, hogy amaz fogadja ezt atyjának, ettől majd viszont fiának fogadandó, vagy bevárják míg a' tárgy a' török részéről megemlittetik, vagy talán az egész kérdés el-mellőztessék. Hogy mellékes ötletként hozassék elő a' többi pontok feletti vitatkozás közben, legcélszerűbbnek találták.

A' *második* létre juttathatá, vagy teljesen romba döntheté az egész egyezkedés alkotványát, az alkudozások folyta alatt úgy, mint később már sükert nyertökben. Meghirhevék tudniillik mindenfelé, hogy a' török, főként Bethlen izgatásaira, a' legközelebbi bécsi, vagy mint mások állíták a' niklsburgi békekötést is be akarná e' jelen egyesség feltételei közé foglalni; a' Bocskay példája után indult Bethlennek a' lévén e' részben irányja, hogy így saját érdekeit egybecsatolhassa a' törökéivel. Nem látszék ugyan némi tekintetből czelíránytalannak a' biztosok előtt, hajlani e' kívánságra, mert így a' Bethlennek engedett hét vármegyére nézve, végkép megszüntethetének az erdélyieknek és törököknek, a' Bethlen halála esetében támadható olytán követeléseik, millyekkel ezek, a' korábbi háborgós időkben Zápolya

János *) özvegyének Izabellának, szinte élet ideig átadott megyék iránt, később előállának. De az ellenkezőt javalló okok nagyobb szerűek valának. Ha ugyan is Bethlen illy úton saját érdekeit, 's a' vele kötött béke pontokat, a' török egyezkedéseibe szöheté, bizonyosan következheték, hogy mihelyt ez megszegi a' szerződést, azonnal el áll amaz is tőle, 's megfordítva. Lehete attól is tartani, hogy halála esetére a' hét vármegyét, sőt a' több neki engedett jószágokra nézve egész nemzetségét, 's hagyományosait is a' török oltalma 's pártfogása alá fogja ereszteni. És, ha ugyan valóban a' bécsi, nem pedig a' niklsburgi egyezkedést akarná ebbe foglalni, e' szándéka nem leheté valamelly titkos csel nélkül, mert ebben többet nyert kisebb kötelezéssel, amabban kevesbet, nagyobbbal. Hogy a' zsitvatorokiba nem vala káros a' Bocskayt illető pontokat befoglalni, ezen ellenvetést ide nem leheté alkalmaztatni, mert a' Bocskayt tárgyazó cikk szerkesztését nem a' török sürgette, hanem az ő pártján lévő magyarok, kik még is érdeklett felet képeztek a' békekötésben, 's ezért, és a' Zápolya idejebeli körülmények elhárításáért, czélszerűnek látta annak elfogadását, a' dolgok akkori állásában az uralkodó ház is, melly ezen felül egészen más viszonyban állott Bocskayval, mint álla most Bethlennel. E' szerint meggondolván a' biztosok, hogy akár létre jusson a' török indítványára e' kérdéses cikkely, akár egészen elmellőztetésék, a' felhordott kellemetlenségek' valamellyike minden esetre előfordúlhat, e' felett a' török, az országot részben vagy egészen is elfoglalni ügyeketéről sem így sem amúgy le nem tesz, kevesbé veszedelmesnek láták e' kérdést egészen elhallgatni, vagy bár vitatás alá jöjön általán fogva visszavetni, 's inkább az egész egyezkedést

*) Eszterházy Miklós gr. így írja Zápolyát: „*Joannes Szapoliay*.” nem igazabb kiejtése-e a' „*de Zapolya*”-nak, mint a' szokásban lévő?

félben szakasztani, mint azt egy állhatatlan, nyugtalan, 's ingékony emberre alapítani; azonban bizonyos tudományuk lévén a' felől, hogy a' török e' kérdéstől, miután abban a' Bethlen kérelmére megegyezett, ennek kedvéért nem egy könnyen fog elállani, legcélszerűsabbnak találták azt, a' szükség esetében önként indítványba hozni, de úgy, hogy azon czikkbe a' Bethlen titkos kötelezvénye is befoglaltassék, mert így, gondolák, vagy elretten maga Bethlen az egésznek sürgetésétől, vagy ha az csak ugyan létet nyer, a' török önellene fog szolgáltatni fegyvert.

Hogy Bethlen a' töröknél király czímmel él, 's viszont azzal tiszteltetik, nem szenvedett kétséget. E' jogtalanságot szép szerével elhárítani *harmadik* előleges szempontúl vevék a' biztosok. Ám de ezt nyilvánosan kijelenteni azért nem leheté tanácsos, mert a' zsitvatoroki békelevél szerint Ferdinandra csak császári, és nem királyi czím is vala alkalmazható. Ellenben a' dolognak ez alkalommal is elhallgatása, káros következtést szülhet, mert így némileg maga Ferdinand által látszaték magerősítteini mind a' török balga véleményében, mind Bethlen az őt nem illető czím bitolásában. A' törököt tehát az iránt felszólítani, hogy Ferdinandnak, illető egész czímét adja meg, 's annak részeit senkire másra ne ruházza, az egészről pedig a' béke pontok között említést tenni, minden esetre szükségesnek találták.

Ezeknek folyta alatt a' Vágduna tulsó martján megjelentek a' budai vezér szerdár Memhet basa elnöksége alatt kinevezett török biztosok is, név szerint, Isa Effendi budai mufti, Mustafa Effendi budai témár tefterdár, Jajha ez előtt kanizsai basa, Amhet egri basa, és Haczi Bajarán budai olajbégh; 's velek Bethlen küldöttei: Kamuthi Farkas, Tholdalaghi Mihál, és Borsos Tamás, csak szemlélői szerepet játszóndók az egész egyezkedés alatt. Három elegyes ülést az előleges tanácskozások foglaltak el. Negyedikben, április 16-kán, Ferdinand biztosai a' dolog velejéhez láttak. Erre nézve,

előadván eleinte általánosan, hogy a' törökök az 1606-ban létet nyert, és 1616-ban megerősített zsitvatoroki békét időközben, nagy részint megszegték, törvény és jogszerűen kívánták:

1.) Azon zsitvatoroki béke első pontja, mellyben kölcsönösen megállapítaték; hogy a' két császár atya és fiú nevezettel tisztelje egymást, vétessék foganatba. 2.) Másodikában határoztaték: egymás iránt illő tisztelettel és czímmel viseltessenek, ezt még is a' törökök, már 3. vagy 4. esztendő óta elmulaszták; jövődre tehát hasonló mi ne történjék. 3.) Azon békébe a' tatárok is befoglaltattak, mindazáltal ezek gyakori kirohásaikkal és pusztításaikkal tömérdek károkat okozván, az illyeténektől ezentúl szigorúan eltiltassanak, 's a' tatár segedelmet sürgetőket a' török meg ne halgassa. 4.) Miután kölcsönösen elhatároztatott, hogy az ausztriai ház birtokai békében maradjanak, a' török mind a' mellett Magyarországot, Ausztriát, a' morvaságot és Styriát feldúlatta, ez előtt két évvel a' bosznai basa is lobogó zászlókkal nagy károkat tett, sok lakost rabszíjra fűzetett, a' kár téríttessék meg, 's a' vétkesek érdemök szerint lakoljanak. 5.) A' zsitvatoroki szerződés 5-dik pontjában a' csatázások megtiltattak, még is a' török többször kicsapkodott. Ezentúl a' csatázókat akár melyik rész elfogathassa, 's csak büntetés elvétel végett tartozzék saját nemzetebeli bírójának átadni. A' kárt megtéríteni nem akaró, fejét vesse. A' vezér basától távol eső horvátországi vidékeken, a' bégek és agák legyenek, végrehajtok. 6.) Így a' 6-dik pont ellenére, melly szerint várakat vívni, elfoglalni, vagy csel által és követelés fejében megkísérteni tilos volt, a' török, Vácot ágyúval lövette, vívatta, elfoglalta, Szécsent, Palánkot, Gyarmatot, Drégelyt és Damasdot, nagy kártétekkel megkísértette, Horvátországban pedig Dresniket, Tersaczt, nem csak elfoglalta, de a' budai basa rendelése ellen is, ki attól a' bosznai kihaját eltiltotta, 's visszaadásokat parancsolta, megépítette, megerősítette,

ezeket tehát Váczezal együtt ereszsze vissza azonnal, jövendőre, a' lakosokat ne zavarja, ne károsítsa 's a' Ferdinand pártütőit, mint eddigelé cselekedett, be ne fogadja, becsülettel ne lássa. 7.) A' hadi foglyokat sarcz nélkül bocsássa szabadon. 8.) A' panaszok és izetlenségek iránt a' budai basa volt megtalálándó. De ez, az egri, esztergami, váczy, székesfejérvári, és kanizsai basák által okozott károokra nézve felszólíttatván, semmi elégtételt nem adott. Ez tehát továbbra ne halasztassék; hasonló ígértetik Ferdinand részéről is 9.) Várakat és erősségeket rakatni nem volt szabad. Ezért a' török által egészen újból rakatott Heves, Segesd, és Szemes nevű várak, rontassanak le. 10.) Követek valának küldendők kölcsönösen, személyeikre mint ajándékaikra nézve illendőek. Ferdinand e' pontot teljesíté, hasonlót tegyen a' török is. 12.) A' békének 20. évre kiterjesztése 1646-tól számíttassék, 's megtartására az örökösök is köteleztessenek. 15.) A' hódolt faluk iránt maradjanak meg az előbbi határozatok, és azok, mellyek az adó alól kivétettek, arra ne kényszeríttessenek, így a' Kanizsa mellékiekre nézve is szintén álljon a' béke pontja, 's ennek értelmében az egyenetlenségek elintézésére küldessenek ki a' biztosok. Miután pedig azon pont még azt is rendeli, hogy a' hódoltságon lakó nemesek, kik különben a' magyar királynak sem fizetnének adót, a' török által se adóztatassanak; ők végre magok, adóhajtás végett a' falukra ki ne menjenek, e' részben jövendőre minden sérelmek elkerültsessenek, de a' vég helyi katonaság is, általok adó és tized fizetésre ne kényszeríttessék.

Az első pontot egészen válasz nélkül hagyván a' török biztosok, többire, szintén csak szóval, következőleg feleltek. 1.) A' zsitvatoroki béke már egészen felhomlott, azért annak újabb megerősítéséről előlegesen szó nem is lehet, hanem ha majd az időközben támadt kölcsönös nehézségek meg fognak szüntetni, nem ellenzik még egyszer vitatás alá vételét. 2.) Hogy a' két császár tisztelettel legyen egymás iránt beszédeiben, mint

írásaiban, igen is illőnek látják, mert tudják, hogy a' harcz nem kölcsönös megvetéssel de karddal viseltetik *) 3.) A' tatár, barátja a' török barátjainak, ellensége ellenségének; így mi ez úttal végeztetni fog, azt általában meg tartandják ők is. 4.) Egyébiránt igazságtalanság meg nem nevezni az időt, mellyben a' kérdéses kártétek követeltetnek, valamint azt is meg nem különböztetni, a' magyar király birtokaiban, vagy a' hódoltságon 's önként történtek-e. 5.) Mi (mondának) halgatánk mind ezekről, 's jobb is lett volna az egész dolgot emlékezetbe nem hozni; miután azonban ti azt tévtek, nagyon kedvesen vesszük, mert alkalom szolgáltaték nekünk, hogy jogszerű, igaz nehezségeinkkel és valódi kárainkkal előállhassunk. A' csatázásokban nem követte a' török a' keresztyének példáját, kik közül bár a' rablók el nem fogattak, tetteik bizonyosságára jelen vagynak az élő tanúk, kikkel zsákmányaikat, ragadványaikat feloszták. Mind ezeknek orvoslásáról még is, csak akkor lehet szó, ha e' pont majd derekas vitatás alá fog vétetni. 6.) Vácz dolgát, szintén nem akarók elébb megpendíteni, gondolván nemigen fog nektek tet-szeni, immár csak ennyit mondunk: meg kellett volna gondolnotok, mi volt oka elfoglalásának; megláthatatok, hogy csekélyiségekből gyakran nagy dolgok szoktak következni. Mert miután a' tieitek Bolondvárat nem csak elfoglalták, de fel is égették, lerontották, 's az ott talált hadi szereket elvitték, jogszerű, hogy attól, ki mást 20. aspertől meg foszt, kétannyi vétessék el. Nem kell ugyan is csekélységnek nézni a' kicsit, mit két áron kell majd visszafizetni. Itéljétek meg magatok, nem igazságot cselekvénk-e ha még többet elvettünk volna is, mint valóban elvevénk. **) Az egri basa és más tö-

*) „Bellum enim non per contemptum mutuum, sed gladio geri.“

**) „Justum esse ut ei, qui 20. Asperos adimit, duplum adimatur. Non enim debet quis parum illud contrec-

rökök elleni siránkozásokra nézve, ezeknek ellenpanaszaikból ki fog derülni, ki adott légyen első okot rájuk. Midőn Vácztot kéríték, teljesíthetlen kérelmet teszték, mi épen nem szolgál az egység előmozdítására, de hihetőleg magva lesz a' kölcsönös egyenetlenségnek, veszedelemnek. Hogy Horvátországban új erősségek, várak, rakattak volna, nem tudjuk, ha némellyek megépítettek, nem történt a' végzések pontjai ellen. Mi a' Ferdinand ellenségei követeknek elfogadását, 's szívesen látását illeti; hisz' az ottomanok császára azért mondattik a' legszerencsésbnek, mert az ő szerencsés kapuja tárva áll minden ő hozzá közelítőnek, 's tárva fogják azt találni ezentúl is mindenek, kik hozzá jövendők 's magokat oltalmába ajánlandók. *) 7.) A' foglyok sarcholását töletek tanúltuk, példátok után tesszük; ha nyomosan utána járatok e' dolognak, azt tűnmagatok is úgy találnátok. 8.) Abban módot lelmi, hogy a' kártételek mindkét részről megszűnjenek, szükséges, de majd csak akkor, ha e' jelen egyezkedés kívánt véget érhet, sükert nyerhet. 9.) Egyébiránt rátok bízzuk, nyomozzátok ki tűnmagatok, miféle várakat rakattunk, el fogjátok ismerni, hogy mind azon kérdéses helyeket mi már úgy vettük át. 10.) A' követek és ajándékok küldésére nézve szintén a' célba vett egyezkedés végzete fog minket utasítani mi tevők legyünk. 12.) Nem tagadhatni ugyan, ezen egyezkedés azért rendeltetett, hogy a' kitűzött béke évei megmaradjanak; de az ő, elrongyollott köntöst csak nem lehet újnakk tartani, nem lehet olly könnyen felölteni,

tare, quod cum multo solvendum est. Judicate vos, num non juste fecissemus, si etiam plus eo quod accepimus ademptum fuisset."

*) „Attamen Ottomannum Imperatorem nominari foelicissimum, eo quod Porta foelix ipsius, omnibus pateat qui ueniunt, et venerint et invenient adhuc omnes qui sese submitunt ipsius protectioni."

nem is áll úgy a' testhez, mintha új volna és egész. *) 15.) Az is igaz, hogy adóhajtásra falukra kimenni tilos volt, de mieink hasztalan kívánák más szerrel tőlök az adót, holott a' ti császártok tisztviselői azokat a' fényes porta hűségétől mindenkép' ügyekeztek eltéríteni. Mindazáltal, hogy az egyezkedés végével e' cikkely ismét megerősítessék igazságosnak látjuk. Az új nemeseket végre, mi nemeseknek nem ismerjük, ha ti azokat részetekről adómenttekké teszitek, ám lássátok. Egyebeknek bevégzetével, minden kölcsönös nehézségek is, barátságosan megvizsgáltathatnak, 's ha a' nekünk okozott károk megtérítése felől illendő gondoskodás fog részetekről tétetni, mi a' mi hatalmas császáruk' kirendelt biztosai, a' méltó és szükséges dolgokban tiszta lélekkel munkálódásra készek vagyunk, hogy azokat megállapítsuk, vagy megerősítsük."

Váratlan volt Ferdinand biztosainak a' török ezen általánosan kikerülő, 's tagadó felelete, mi nem sok reményt nyujthata a' fennforgó nehézségek' szép szerrel kiegyenlítése iránt. Előleges tanácsot tartának tehát magok között aprilis 26-dikán, 's köz megegyezésből ekként válaszoltak: ohajták, írásban adták volna a' török biztosok feleleteiket, kérik, tegyék azt ezentúl. Attól, hogy a' zsitvatoroki béke e' mostaninak is alapjául fogadtassék, el nem állhatnak, minthogy különben is mind a' két császárnak ez az akaratja, e' mellett, a' mi annak meggyöngítésére mindkét részről elkövetett, kiegyenlíthetik, 's az elégtétel annak szabályai szerint teljesíthetik. Iutfk tehát őket, másként viseljék magokat, elhatározó feleleteket adjanak, pontonként menjenek, 's a' kölcsönösen megállapítottak, valamint az

*) „Ita tamen esse, vestem antiquam et laceram, non posse haberi pro nova, neque possibile esse tam facile indui posse, neque apte convenire corpori ac si nova et integra esset."

is, miről miként történt az egyesség jegyzőkönyvbe iktassék. Ön császárjok parancsa, akaratja is az, hogy a' zsitvatoroki békepontok tovább is fennmaradjanak, 's minden irántok támadt egyenetlenségek elharitassanak, ők még is ellenkezőt látszanak cselekedni, midőn előle- gesen már csak a' jelenleg végzendők jóváhagyatásán ügye- keznek, 1.) arra azonban, a' két császár között az atya és fiú nevezetet továbbá is megakarják-e tartani vagy sem, semmi feleletet nem adnak, miből pedig leginkább kitetszenék: továbbis mellete maradni, vagy visszalépni akarnak-e a' zsitvatoroki békétől. És ne gondolják, hogy ők olly szándékkal hozták volna ezt indítványba, mintha Ferdinand császár vágnék e' nevezetre, hanem hogy az említett békekötéshez ragaszkodásukat megmutassák. 2.) Tekervényes utat használnak ott is, hol Ferdinandnak csak illő czímet akarnak adni; ez iránt fejezzék ki ma- gokat bővebben, különben ő felsége hasonló cím nélkül leveleiket sem fogja elfogadni. 3.) Az általok okozott károkat körülállásosbban könnyű kijelelni, mert 1621-ben, mikor pedig Ferdinand nem volt ellensége a' török császárnak, 3000-en csatáztak a' Vág mellé- kén Érsekujvár körül. Térítsék meg tehát a' kárt, az illetén tetteket jövődre tiltsák el, 's erősítsék meg a' béke ezen pontja. 4.) A' Ferdinand részéről tett kirohanásokat ők is világosbban kívánják kifejtteni. Mert hogy Dóczi a' zsitvatoroki béke után Husztot és Kővárt elfoglalta, Homannay György ez előtt 8. évvel az er- délyi részekre becsapott, Bolondvár elfoglaltatott, mind ezek sem kiterjesztett zászlókkal, sem nagy számú se- reggel történtek. Ezen felül, mi Dóczit illeti: akkor az erdély feletti kölesönös követelések még nem voltak tisztában, 's Báthori halála után azok, kik Bethlent nem akarák uralni, Dóczinak önként adták fel azon várakat; az e' tárgyban Linczbe érkezett csáúznak is az válaszol- tatott, hogy ő felsége, mint Erdélynek, ezen őt illető országnak követetlen ura, a' fejdelemmel jóvá fogja

tenni a' dolgot, mit teljesített is *). A' Homannay becsapására nézve jól tudják ők magok is, hogy Erdélyben akkor kormányzünet volt, és bár sokan, szabad választás szerint Bethlent kívánták fejdelemnek, a' porta követei Achmet és Gratiani tudományt tettek ő felsége előtt: a' szabad választás tekintetéből Homannayt el ne tiltsa kezdett szándékától, sőt Aly basa maga sürgette ezt az Erdélybe bemenetelre, bizonyos feltételeket is terjesztvén elébe, mellyek szerint később ő felsége és Bethlen között az egyesség megtörtént, 's kölcsönösen oklevelek váltattak. Méltán kívánhatni tehát, hogy az általok porrá égetett, ezernél többre menő helységekért, Kanizsához tartozó 50. Esztergomra néző 60. és Egerhez kapcsolt szinte 60. helységeket visszaadják, vagy az általok rabságra hurczolt szegény nép' megváltására 50,000 aranyat fizessenek; fenntartván magoknak a' biztosok, e' pontnak, ha a' törökök mostan rá állani nem akarnának a' többiek vitatása közben még egyszer elővételét. 4.) A' kölcsönös nehezségek egybevetéséből kiderül, hogy a' törökök sokkal több kárt tettek a' magyar királynak, mint megfordítva, ám az idő pontos felszámításából még az is ki-sül, hogy ők, már a' szerződések után, a' nélkül hogy valakitől ingereltettek, vagy ok adatott volna rá, teljes erővel rontottak be ennek birtokaiba, 's nem tarták meg a' békekötésnek azon pontját sem, mellyben világosan határoztatik, hogy a' falukra ki ne menjenek, hanem a' meghatározott menységben behozott adóval megelégedjenek. Mind ezekre nézve tehát szükséges két biztost kinevezni, hogy így ezek által a' kölcsönös kártétek megvizsgáltatván, az elintézhetők elintéztessenek, a' kártérítés iránt pedig alku keletkezheessen. Ez alatt, az ő nehezségeik a' megyék és véghegyek küldöt-teinek lennének átadandók, hogy azokat Cziráky el-

*) „Suam Majestatem, tamquam immediatum dominum, et ipsum concernentem, compositurum.“

nöksége alatt megvizsgálják, magokéival egybevevessék, 's kiegyenlítésök iránt véleményt adjanak; fenntartván itt magoknak ismét a' biztosok, hogy ha e' részben sem boldogúlhatnának a' törökkel, következőt hozzanak indítványba: a' kölcsönös kártételek feledtessenek ugyan el, de a' szegény ártatlan foglyok szabadon bocsátassanak, jövődre pedig a' csatázásoknak gát vettessék, vagy legalább mód javaltassék megakadályozhatásokra. 6.) Vác' elfoglalására nem adhatott Bolondvár lerontása okot; mert ez még 1603-ban, és így a' zsitvatoroki béke előtt 3. évvel történt. Bizonyítják ezt, nem csak a' történetíratok, de az élő tanúk, és az egész vidék is, úgy mint azt, hogy annak helyén, a' béke pontok ellenére a' török később Szemesvárat rakatta. Egyéb-iránt, a' bécsi szerződésben, nem a' kölcsönös elfoglalásokról és felégetésekről, hanem a' kártételekről van szó, *) mely részben a' törökök bő elégtételt szereztek magoknak Egerszeg elpusztításával. Illyes mit azonban egyik vagy másik részről felhozni csak hasztalan ürrügy, mert mind Bolondvár mind Egerszeg dolga a' közös megvizgálatra halasztatván: ettől kellett volna várniok, nem pedig Vácot erőhatalommal elfoglalniok. Így a' kártérítés iránt is világos rend van szabva a' zsitvatoroki béke 8-dik, és a' bécsi 6-dik cikkében. Az igazság és a' józan ész egyiránt kívánja tehát, hogy Vác visszaadásék, mi nélkül e' célba vett egyesség állandó volna felől sem lehet erős biztosítás a' két császár között, a' hasonló ellenségeskedésektől szüntelen rettegés miatt. Dresnik, Tersacz és Hojczisgrad, a' magyar király birtokai határán ben vagynak, nyilván háborúban soha el nem foglaltattak, ennek valóságát maga a' budai vezér basa is átlátta, 's ezért, eredetiben kéznél lévő levelei szerint a' török hadaknak belőlök kitakarodását meg is parancsolta; adják vissza tehát ezeket is, minden más,

*) „In Conclusionem Viennensem fiat mentio non de occupationibus et combustionibus, sed de damnis illatis“

időközben elfoglalt horvátországi erősségekkel egyetemben. A' pártosokat illető pontról pedig máskép' kell gondolkozniok, mert a' szerződés nyilván tartja, hogy a' békét zavaró rossz emberek meg ne hallgattassanak, ne pártoltassanak, sőt ravasz szándékaik kölcsönösen bejelentessenek; ez ellen tehát jöendőre ne cselekedjenek. 7.) A' nyilván háborúban elfogottakat meg kell különböztetni a' magán csatázásokon rabságba esettektől, ezek méltán lakolnak, de amazok szabadon bocsátassanak. 8.) Azon cikkely, mi szerint a' budai basa elégtételt tartozik a' kártevők ellen szolgáltatni, tovább is tartassék meg. 9.) A' béke pontjai ellen felállított erősségeket rontsák le. Mert nem vehetik ellen, hogy a' Ferdinandéi részéről rakattak volna előbb hasonló; ugyan is, mint a' hivatalos nyomozásokból kitetszik, Szögyény mára a' zsitvatoroki béke előtt körösleg árokkal, kapuval és fapalánkokkal vala ellátva, Bosnyák hogy a' rablók miatt bátorságban lehessen valamennyire, lakó házat palánkkal körül vétetheté, Verebélyen az ó időktől óta mindig volt palánk és őrsereg; és így egyik sem történt a' béke pontjai ellen. 10.) Követet és ajánlékot a' szerződésnél fogva kötelesek küldeni, és minthogy magok ajánlják: egyebek bevégeztével, e' részben könnyen megegyezendnek, ígérjék meg előre, 's kezeskedjenek érte, hogy a' béke megkötése után e' pont azonnal teljesedésbe fog vétetni. 12.) A' zsitvatoroki békekötést nem lehet elrongyollott köntösnek nevezni, mellyet már fel nem lehetne öltetni, mert a' kitűzött évek nagyobb része még hátra van *), Ferdinand pedig csak ezeknek megtartatását sürgeti. 15.) Előterjeszték végre: miképen a' hódolt helységek iránt már többszöri nehéz villongások támadván, előbb Illyés-házy hajta végre az egyezkedést, 's akkor számuk meg is határozottatott, később az Esztergam mellékiek' száma

*) A' bécsi békekötéstől számítva.

60-ban állapíttatott meg, de lassadán a' törökök többeket is meghódoltattak, 's adófizetésre kényszerítettek; bocsássák tehát vissza a' többit 's legyenek e' 60-nal megelégedve, mire nézve neveztessek ki azonnal egy biztosság, melly az egész dolgot megvizsgálja, 's az elfoglaltakat azonnal vissza adja. Az újabb nemesekre nézve meg kell érteniek, hogy azok egyenlő szabadsággal bírnak a' régiekkel, 's ők ezen szabadság kiosztásában ő felségének határt nem szabhatnak; e' felett azon részekben, mellyeket ők bírnak vajmi csekély is az új nemesek száma, hanem ők a' régiket is egyaránt sanyargatják, öldösik, adóztatják, rabságra viszik, illyeket tehát ezentúl ne tegyenek. A' Kanizsához tartozó faluk iránt, az előbbi békekötések értelmében kiküldött biztosság folytassa munkálódását, az adó felől pedig maradjon helyén a' régibb egyesség.

Makacsúl maradtak a' törökök továbbá is előbbi nyilatkozataik mellett, 's Ferdinand biztosai, mind azért mert hallák, hogy a' tatár egyességre lépett a' fényes portával, mind pedig, mert Bethlen ismét megzörrenté fegyverét, kénytelenek valának megelégedni ez alkalommal azzal, hogy a' zsitvatoroki és bécsi szerződések' újabbi megerősítését kivíhaták, 's elállván a' többi indítványba hozott pontok nagyobb részétől, Vácznak, a' horvátországi váraknak, és a' hódolt faluknak dolgát kinevezett biztosságok munkálódásaira bízhaták. Így a' mikben kölcsönös egyetértéssel megállapodhatnak, VII. czikelyekbe szerkeszték magyar nyelven is, 's a' rólok készült oklevelet május elején, az Esztergamhoz közel fekvő gyarmati mezőn, mind a' két rész biztosai, kivéven a' budai basát, ki az egyezkedés bevégezésén jelen nem volt saját aláírásukkal és pecsétökkel megerősíték. Ez oklevél, melly nemzeti nyelvünkön eddigelé tudomra még világot nem látott, szórol szóra itt következik:

„Mivelhogy ez el mult időkben a' Zsitvatorokon és Bécsben végzett békeség ellen mind a' két részről sok dolgok történtenek, tetszett a' két hatalmas császárok-

nak minket commissariusokat, ennek megerősítésére rendelni, tudniillik a' fölséges római császár részéről gróf Mihály Adolphus ab Althant, galantai gróf Eszterházy Miklóst, János Jakab Kurezt a Senftenau, gróf Frankapán Thersaczky Miklóst, Galler Zsigmondot a Schamburg, és Cziráky Moyzest; a' hatalmas ottomán császár részéről a' nagyságos vezér és szerdár budai Memhet passát, Isa Effendi budai muftit, Mustafa Effendit, budai timár teftedárt, Jaiha az előtt kanisai passát, egri Amhet passát, és Haczebajarán budai olaiibéket; jelen lévén az erdélyi fejedelemnek is emberi, tudnia illik, Kamuti Farkas, Tholdalagi Mihál, és Borsos Tamás; és mikoron gyakorta egyben gyűltünk és tanácskoztunk volna, a' dolgot végben vittük, a' következő hét articulusok szerint, pünkösöd havában, ezer hatszáz huszon öt esztendőben.

A r t i c u l u s I.

Hogy a' meg lött szent békeség, és Zitvatoroknál 's Bécsben a' két hatalmas császár közt lött articulusok, mellyek mind a' két részről erős hitlevelekkel megerősítettenek, a' hogy az ő erejében tökéletesen és igaz értelmében meg maradjon, és ennek utánna mind a' két részről szentül megtartassék.

A r t i c u l u s II.

Mivelhogy Vác dolga köztünk commissariusok közt, bizonyos okokbul most el nem végeződhetett, 's kiváltképen Bolondvár miatt, arrul így alkudtunk meg, hogy a' két hatalmas császár, követek által végezzék ezt barátságosan el, azonban megmaradván a' szent békeség köztök.

A r t i c u l u s III.

A' Horvát országi Dresnik, Tersacz, Hoyziczagradacz *), és egyéb efféle várak felől, kik az előtt puszták voltak, és a' békeségnek articulusi ellen mind a' két részről föl építtetnek, hasonlóképen a' Horvát országi végekben lévő határok dolga, commissariusok által végeződjék el, kire római császár részéről rendeltetett gróf Thersacz Miklós uram, török császár részéről a' bosznai passa uram; ha peniglen egyik avagy másik ezeknek, valami akadályok miatt jelen nem lehetne, más alkalmas személyek legyenek, kik e' vetekedést, az elébbeni articulusok szerint eligazítsák.

A r t i c u l u s IV.

Azoknak pedig a' panaszoknak és nehezségeknek, melyek a' hódult faluk felől, és azokban lévő nemesség felől vannak, eligazítását rendeltük commissio által véghez menni, és választottuk a' dunáninnendére, római császár részéről gróf Eszterházy Miklós uramat, török császár részéről Amhat egri pasa uramat, hogy mellettük lévőkkel ezek, mennél jobb móddal, azokról ennek-előtte lött végezések szerint eligazítsák és rendeljék; ha peniglen valamelyik ezeknek, valami okokból jelen nem lehetne, a' helyében más rendeltessék. A' mi penig a' Kanisa felé való falukat illeti, az elébbeni végezések szerint való commissio, kiékkédiglen végben nem vitetett, vitessék végben.

*) Itt így, a' többi írományokban *Hojczisgrad*. — E' békekötést csak azonkori hiteles de számos othographiai hibákkal teljes másban láthatám.

Articulus V.

Ezek peniglen a' megnevezett commissiók e' jövő szent Márton napig végben vitessenek. Ha valami okból peniglen ez a' dolog szent Márton napig végben nem vitetődhetnék, azonban ugyan meg maradjon azért a' békeség és mennél hamarább a' commissio végben vitessék.

Articulus VI.

A' mi a' rabok dolga, a' kik mind a' két részről az articulusok ellen fogságba yitettenek, miképen azok jó alkalmazatossággal szabadúljanak, és azoknak jüvendő szabadulásoknak dolga végbe vitessék, arról gróf Althan uram között és a' mostani budai vezér uram között, alkuvások és végezések illendőképen legyenek.

Articulus VII.

Ezekon kívül az egyéb mindenféle károk és ellenkezések, mind egy felől, 's mind más felől, a' zítvatoroki és bécsi végezések ellen, a' kik e' mai napig löttenek, és történtenek, bizonyos tekinteteből mind a' két részről lenyomattassanak, és feledékenységbe vettessenek. Ennekutánna peniglen, hogy a' két hatalmas császár közt való szent békeség, és arrul végezett czikkelyek és articulusok, minden sérelem és fogyatkozás nélkül megtartassanak, mind a' már egyszer elvégezett üdeig, a' ki egymáshoz való jó akaratnak nevelést és a' szegénységnek is nyugodalmat adhasson, rendeltük. Ha kik penig ezek ellen vétendnek, mind a' két részről, hogy erősen megbüntetődjenek, végeztük.

Mind ezeknek bizonyosságára, mi a' két részről megnevezett teljes hatalmú commissariusok, kik itt a' gyarmati mezőben jelen voltunk, ezeket az articulusokat, pecsétünknek reávetésével, és kezünk írásával megerősítettük. Mivel hogy penig a' budai vezér uram, bizonyos okokból jelen nem lehetett, végeztük, hogy ő is ez articulusokat megerősítse keze írásával és pecsétjével, késedelem nélkül romai császár commisariusinak megküldje. Mind ezek mennél hamarább a' két hatalmas császároktul levelekkel megerősítessenek. Költ a' felül megnevezett hónapban és esztendőben.

(p. h.) Michael Adolph Comes ab Althan. (p. h.) Comes N. Ezterhaj. m. p. (p. h.) Joannes Jacobus Kurcz a Senfftenaw. m. p. (p. h.) Nicolaus Comes a Tersacz. m. p. (p. h.) Sigis. Gállér. (p. h.) Moyses Czirakj.

Hat török aláírás, 's ugyan annyi pecsét helye.

JÁSZAY PÁL.

III.

A magyar philosophia történetirásának alaprajza.

Európa elérte az értelmi műveltség aranyidejét: midőn Ázsia, az emberiség' bölcsoje, melly három nagy vallás alapítót szült világunknak, a' kézművesi műveltségnél, melly keleti szélén díszlik, alig emelkedhetik felebb, nyugoti része pedig csaknem a' vadság' állapotjára szállott alá; midőn Afrika, melly nagy romjaiban és dűledékeiben némi csodálatot képes még most is gerjesztetni szívünkben, a' legalsóbb fokán áll az emberiségnek, és régi díszéből alászállva, egy nagy rejtvénynyé vált előttünk épen úgy, mint nagyszerű obeliszkei, csúcsoszlopai, és cselkertjei. Ezen édes félszigetünk szemlátomást emelkedik, és levetkezi azon zordon alakját, mellyet a' setét századokban az ázsiai vadnépek tolongása, a' szünetlen hadak, és ezek' társai a' vadság, szegénység és néptelenség miatt öltözött magára. Vannak ugyan ebben is barbár, és félbarbár népek, mellyek mély álomba szenderülve, az értelem dicső napjánál még nem látnak, éltető melegenél nem idűlnek: de csakugyan értelmi műveltség fénylik majd mindenütt Europa egén, minden erők élnek és munkálnak, szellem és kéz összehangzólag dolgoznak, a' szorgalomnak újabb mező nyitattik untalan, a' mesterség újabb csodái tűnnek elő

az igazság és erény országában is egyik felfedezés, egyik diadal a' másikat éri, a' társas és magános élet szépítetik; szóval, a' mivelte emberiség olly fényben tündöklök, mellynek látása, és vele a' vadságba sülyedt embertársainknak egybehasonlítása, első tekintettel ezen kételkedést izgatja fel bennünk: ha valljon a' föld minden gyermekei egy pár embertől vették-e eredetöket?

A' bölcsök jólismerik azon elrejtett nagy eszközt és hatalmas ágenst, melly ezen nagy és örvendetes míveletet varázsolta elő, jól látják, hogy emberiségünk legszebb bélyege, az értelmi miveltség az, melly képes emberi nemünket az erdőkből, barlangokból és mocsárokból kihíni, vele a' béke szent ölében, a' társas élet áldásait, a' házi élet kellemeit, az erény édenét, a' tudományok nemes gyönyöreit ízleltetni, elődeinktől ránk szállott babérjainkat fonnyadástól megőrizni, a' szunyadni kezdő nemzeti lelket ébresztetni, sok nyelvű nemzetünket egy édes anyaira tanítani, törekedésinknek egy és nagy irányt adni, a' miveltség némelly ágaiban elmaradott nemzetünket, európai lakos társainkkal pirulás nélkül egy székbe ültetni, honfiainkba az egység lelkét önteni, és ekkép' sok érdemekkel ékes nemzetünket nem csak az elenyészéstől megőrizni, hanem öt hosszas álmaiból felébresztvén, még a' dicsőség és jólét fénypontjára is emelni.

Nagyon érdekes tehát minden magyar előtt annak felvilágosítása, hogy amaz égből alászállott tudomány a' philosophia, mellynek valamint fő élöműszere az értelem: úgy legszebb iránya és munkája az értelmi miveltség, minő szállást, ápoló kezeket talált nálunk eleitől fogva? idegen növény volt-e ez honunkban, vagy honos? kedvező-e ennek éghajlatunk, véralkatunk, társasági rendelkezésünk, és nemzeti egész valóságunk, vagy nem? minő philosophiai elmék tűntek ki nálunk, és ezeknek jótévő iparja, feszített szorgalma, minő termékekkel gazdagította a' philosophia mezejét? minő ellen-séges erők dolgoztak egy kézre a' philosophiai tudományok

hátráltatására, a' közértelmesség jótévő világa elterjedésének meggátlására, a' nemzeti aluszékonyság táplálására, és a' régi előítéletek, fonákosságok és rosdák lelkiismeretlen őrzésére?

Igen fontos és érdekes kérdés ez tehát először *politikai* szempontból tekintve; mivel a' philosophia az értelem művelését tévén fel fő czélul magának, nagy befolyással bír, mint alább bővebben *fogjuk megérteni*, a' polgári boldogságra; mert szent és kétséget nem szenvedő nagy igazság ez, hogy valamint minden egyes személy, úgy minden nemzet is csupán értelmi kifejlésétől várhatja boldogulását. Továbbá fontos ez, *tudományos* újjászületésére nézve is honunknak: mennyiben a' philosophia, mint gyökelveket magában foglaló tudomány, nagy nyomadékokat ad a' többi tudományoknak is, mellyek ennek gyökeréről szíják élelmöket, mineműek a' hit-, jog-, kormány-, neveléstudomány, 's több effélék. Ezenkívül fontos a' *nemzetiség és magyarodás* terjesztésére; mivel az értelem világa képes eloszlatni azon tekinteti és régiségi előítéleteket, mellyek a' nemzeti egységre eljutást gátolják, a' külföldi és holt roszt a' honi és élő deréknek elébe teszik. Végre nagy fontosságu e' kérdés *vallási* tekintetben is. Míg hazánk' tudósai az igaz nemű philosophia által a' legfelsőbb értelmi, erkölcsi és ízlési műveltségre el nem jutnak, ennek jótévő világánál és melegénél a' keresztény vallás áldott lelkébe be nem hatnak, ennek nagy jelképei jelentéseit, mellyek együl egyig magas humanitásra mutatnak, fel nem fogják: addig csupa álom lesz az ohajtott vallási egyesület, melly képes egyedül hazánkat súlyedt állapotjából felsegíteni.

Ezen tárgy valódi fontosságát tehát mélyen érzvén értekező, hogy ezt annál jobban fényre hozhassa, jelen értekezésében:

- 1.) Lehető rövidséggel előadja saját nézeteit a' philosophiáról; jelesen ennek czéljáról, köréről, ágairól, segítő eszközeiről és gátló akadályairól, drága gyű-

mölcsseiről, és boldogító erejéről; ezt pedig azért cselekszi, hogy munkája annál igazibb szempontból nézethessék, és a' könnyen támadható félreértésektől, fonák magyarázatoktól, czélzásoktól, konok következtetésektől megmentessék, azután

2.) Azt kívánja felvilágosítani: minő állapotban volt az értelmi műveltség honunkban, nemzeti létünk kezdetétől, a' mai időkig általában? ez lesz a' *magyar philosophia egyetemi történetírásának rajzolata*; végre

3.) Megtekinti minden korszakaszokon keresztül, kik és minő sikerrel dolgoztak honunkban akár az egész philosophia rendszerén, akár annak egyes ágain? ez a' *magyar philosophiai literatura alaprajza*.

I. Bèvezetés a' magyar philosophia történetírásába.

Ha a' philosophia is olyan tudomány volna, mint más határozott tudományok, például a' mathesis, melyeknek eszméje már ez előtt ezredekkel meg volt állítva: úgy minden előbeszéd, eszmefejtegetés nélkül egyenesen neki lehetne menni a' dolognak, és a' feltett tárgy fejtegetéséhez kellene kezdeni. De tudják a' philosophia' bűvári, hogy a' bölcselkedés tudomány' eszméje mind e' mai napig nincsen egyetemileg és ellenmondás nélkül meg állítva. *Philosophi certant, et adhuc sub judice lis est*. Valahány világi bölcs volt és van, ha ugyan eredeti gondolkozó, mind másféle határozatát adja ezen tudománynak. Oka ezen sokfelémenésnek elsőben az, hogy nincsen ennél fellengösb, mélyebb és nehezebb tudomány; mivel ez olly eredeti kútfő, melyből majd minden tudományos rendszer veszi eredetét. Mélyen el van tehát rejtve ennek gyökere az emberi értelemben. A' philosophia ideája' ingadozósága onnan is van, hogy a' philosophálásbeli módszer is sokféle. Valamint ugyan

azon városnak, vagy kies tájnak sokféle nézetei lehetnek, a' szerint a' mint valaki az ég különböző sarkairól tekintti azt: épen így van a' dolog a' bölcsesség tudományára nézve is. *Idealista, empirista, criticus, dogmaticus, scepticus, rationalista, supranaturalista* együl egyig másképp tekintti azt, más határozatot ad, más kört, célzott tűz ki annak a' megfutására. Azonban a' philosophia tisztelője mind ezen nehézségek által is magát leveretni, ohajtott céljától elmozdítani nem engedi; neki fő és legelső gondolja az, hogy ezen alaptudományról jó és helyes fogalmat szerezzen; mivel ettől függ minden. *Qui in principio erravit, semper erret necesse est*, azt mondja Lactantius. Ő tehát a' régi és újabb bölcsek nézeteit egybeveti gondosan; a' tudomány célját megtekinti; az ellenkező véleményeket, békéltető középben ülven egyesíti; vakon senki után nem megy; hanem mindent kihallgat, és a' mi itt legszükségesebb, öntudása mélyére ereszkedik, és itt keresi ezen mélységes tudomány ideáját.

Értekezőnek ilyen eszméje van a' philosophiáról, hogy az: *magános és társas életünk szépítésére vezető, a' természet, főleg emberi és művészet lelkébe mélyen beható vizsgálódás útján szerzett elveknek alapos és erős rendszere*. Csekély vélekedésem szerint kimerítő határozat ez; mert felteszi: 1) hogy a' philosophia tárgyai nem annyira iskolaiak, mint életbeliek; nem csak magunkra vitelik ezen tudomány, hanem a' társaságra is, mellyben élünk és melly nélkül az ember semmi; a' mi a' társas és magános életre nézve nem érdekes, az az iskola dolga: a' philosophia köre tehát az élet. 2) Kútfeje ennek belső, az az a' józan okosság, melly az elvek organuma; nem pedig külső, legyen az közvetetlen tapasztalás, vagy kijelentés: ezeknek a' bölcs igen is hogy hasznát veszi, el sem mellelőzi őket; de csak akkor, miután már ezeket az okosság lombikján át bocsátotta, és saját módja szerint elkészítette. 3) Alaposnak kell itt lenni mindennek, és

elveken épülönek: különben a' philosophia tudomány nevét elveszti, főtörvény tehát, hogy ne csapkodjon által könnyelműleg a' hit, vélemény körében, ezek tételeit bölcselkedése alapjául ne tegye, hanem bizonyosból induljon ki mindig, úgymint elvekből és adatokból; a' tudást a' gondolástól szorosan megkülönböztetvén. 4) Legyen rendszeres, nem töredékes (*aggregatum*), hanem összefüggő, következetes, törvényharczczal vagy antinormiákkal magán nem segítő. Végre 5) legyen ne csak szemlélő, hanem munkálkodó; fejtse szüntelen az élet kérdéseit, és magából ki- 's betekintszen; e' végre sem a' könnyebb végét választó *dogmatismus*, sem az ellenmondás lelkétől vezetett *scepticismus*, sem az ábrándozó *idealismus*, sem az ideátlan *empirismus*, sem a' célra nem vezető *criticismus*, (mellynek nagy érdemei mellett fő hibája az, hogy csak a' practicus értelmet hallgatja, és az üres formalismust, melly végre *nihilismussá* válik) nyomán ne induljon, hanem a' felebb előadott elvekhez és szabályokhoz mind végig állhatatosan ragaszkodva, kövesse a' szerény életszépítést *calobiotismust*; ez az én saját eredeti rendszerem, mellynek bővebb kifejtésére itt hely nincs, melly azon nagy kérdést fejt meg: *mint juthatunk el magános és társas életünk szép céljára, az igaz, saját, és köz boldogságra, a' saját és nemzeti lehető legmagasb és teljes műveltség által?*

Ezen fogalom szerint a' philosophia' célja a' magános és társas élet szépségének 's műveltségének eszközése. Úgyde minő eszközt nyújt minékünk a' bölcsesség tudománya? *Fel.* Ollyant, melly magunkból telik ki, annál fogva állandó: ez pedig okosságunknak mindenoldalú, és összehangzó kifejtése, vagy is az értelmi műveltség, melly erény, (felmagasztalt értelemben) névvel is neveztetetik. Az értelem emberiségünk egyedüli bélyege, és a' melly noha egy és megoszthatlan, de még is három fő tehetségénél fogva három fő munkássággal bír; és midőn ezen munkás-

sága hármasság nagy mezején forog, noha egy törvényt tart cselekedeteiben, még is mintha három különböző tehetsége volna lelkünknek, holott csak egy, de háromféle munkát gyakorol; úgymint. *érzi* a' szépet és fellengőst, *érti* az igazat, *cselekszi* a' jót, melly hármasság különbségnél fogva *aestheticai*, *theoreticai*, és *practicai* értelemnek nevezetelik. Vagyon tehát nem csak theoreticai vagy szemléelő és cselekvő, mint leginkább Kant idejétől fogva tudjuk, hanem szépérző értelem is (*ratio aesthetica*). Ennek megmutatása is itt messze vezetne célunktól. Alig tartjuk itt szükségesnek megjegyezni, hogy mi az értelmet és okosságot. egyet jelentőnek vesszük, amaz alsóbb tehetségét pedig lelkünknek, az *intellectust*, nevezzük észnek; ezen alapon, hogy esze van boromnak is; de értelme nincs, és nem is helyes lenne így szólni: ebnek nincs esze; de már ezt mondhatjuk bátran: barmok értelem vagy okosság hiával vannak. Három nagy ország nyílik fel tehát értelmünk előtt, az igazság, az erkölcs vagy kötelesség, és aesthesis, vagy alakzatok országa. Ezen országokat mind bejárja a' tökélyvágytól is ösztönözött eleven értelem, még pedig úgy, hogy mindenikben négyféle munkásságot tüntet elő. *Először*, *értést* vagy sejdítést; ez fő munkája: innen van értelmi neve, érti tehát és érzi a' szépet, vagy az ép és tökéletes alakút; melly nem mindig ép vagy tökéletes lelkű, vagy belső mineműségű és arányú a' vele rokon fellengőssel, és ezekkel ellenkező rúttal és alacsony nyal együtt. Érti és érzi az igazat, vagy is az objectivumnak a' subjectivummal egyezését, a' vele ellenkező hamissal együtt: érti és érzi a' jót (az az jó célra vezető) az ezzel ellenkező rosszal, vagy félrevezetővel, czéltől eltávolítóval, veszélybe döntővel, károssal együtt. *Másodszor*, *szabályozást*, vagy törvényadást; melly abban áll, hogy kiszabja az ideált vagy tökéletes normát, még pedig: 1) *szépségit*, vagy aestheticait, mellyhez méri aztán az aestheticai minden termékeket. 2) *Ismeret* (criterium) mellyhez méri a' feltételeményeket

(hypothesis), állításokat, és mind azon tételeket, melyeknek igazsága nem tűnik mindjárt a' vizsgálódó értelem szeme elébe. 3) *Erkölcst*, melly a' tökéletes erkölcsi ember ideálját varázsolja előnkbe, ehhez méri azután mind magát, (lelkiisméret) mind másokat. *Harmad-szor, ítéletit*; készen lévén az ideál vagy norma még pedig ízlési, ismereti és erkölcsi, ehhez méri értelmünk: 1) a' *művészeteket*, legyenek azok a' természet vagy pedig emberi kezek által készültek; 2) *elméleteket*, teoriákat, rendszereket, feltételeményeket; 3) *erkölcsi charactereket*, legyenek azok magunké vagy másoké. *Negyedszer, létesítést*, vagy teremtetést, legyen az akár művészet, akár elmélet, akár bizonyos terv szerint végrehajtott erkölcsi cselekedet. Illyen munkásságai vannak a' tökéletesen kifejlett értelemnek, melly képes önmagát kiképezni, mivelni, az ízlési értelmi és erkölcsi tökéletben, a' szép, igaz és jó örök szabályai szerint gyakorlani, és ekkép az emberiség nagy ideálját magából kifejtetni, vigyázván, hogy alsóbb élete feltételei, mineműek: az egészség, vagyon, becsület, polgári és házi kellemes viszonyai törekedéseivel szüntelen összehangzásban legyenek. Az illyen ember bölcs, tökéletes; élete az illyennek szép, boldog és kívánatra méltó.

Illyen négyféle munkát gyakorolván ama' bennünk szüntelen munkás okos erő, vagy értelem (mellynek mivelése a' philosophia fő dolga), alig van szükség olvasóimat arra figyelmeztetni, hogy az ezzel azonos társasági értelem is (mellynek éppen azon tiszte van a' társaságra, a' mi saját értelmünknek ön személyünkre nézve), szintezen négy fő munkában foglalatos. A' társasági kormány: 1) ismeretet gyűjt mindeuról, mi a' nagy erkölcsi személyre nézve érdekes, és argusi szeme előtt magát semminek al nem szabad rejteni (felvigyázói hatalom). 2-szor Törvényt hoz (legislativa). 3-or Itél (judiciaria) és 4-szer. Végrehajt (executiva). Méltán nevezték tehát görög bölcsek az értelmet bennünk *ἡγεμονικον*-nak vagy kormányzónak. A' philosophia tehát, melly

nem csak a' magánosok, hanem a' társaság boldogságát is tekintetbe veszi, saját értelmünk háromféle, de összehangzó művelése mellett, a' társaság értelme művelését is (ez a' közértelmesség) czélul teszi ő magának, állandóan ragaszkodván ezen örök elvéhez: *hogy a' magános és közboldogság csupán a' saját és közműveltség által elérhető.*

Állátván a' mondottakból a' philosophia nagy czélját, melly saját hármass, u. m. *aestheticai, theoreticai* és *moralis* értelmünknek a' szépre, igazra, és jóra való kifejtésében, és a' társasági ugyancsak hármass, izlési, értelmi, és erkölcsi műveltség eszközlésében, gyarapításában, gyümölcsöztetésében, és ezen saját és köz műveltség által, a' magános és népi élet szépítésében áll, (felséges czél!) ezen ideából, mint valamelly körlátóból (panorama) kiindulva, képesek vagyunk most már meghatározni a' philosophia körét, ágait, segítő eszközeit, gátló akadályait és gyümölcseit. Mi tehát elsőben ennek körét, és határait illeti, ez felette nagy és széles, úgymint a' melly nem kisebb, mint a' saját és közélet. Minden a' mi ezeket szépíti és boldogítja, az egyesek és a' nemzetek jólétét segíti, a' magános és közinséget hárítja a' philosophia áldott körébe tartozik. ¹⁾ Félre tehát innen minden a' mi üres speculatio, félig meddig igaz feltétemény, porlepte tudósoknak való álomhüvelyezés, *micrologia*, a' szép czéltól félrevezető dībábság! Ugyan azért, mivel a' philosophia iránya természettel életre vitetik, nem pedig metaphysicai ábrándozás, szorosan meg kell neki határozni azon korlátokat,

1) Így ítélték a' régiek, jelesen Cicero, de orat: 1. c. 49. Si musicus si grammaticus, si poeta quaeratur, possum explicare, quid eorum quisque profiteatur. Philosophi vero ipsius, qui de sua vi et sapientia unus omnia paene profitetur, est tamen quaedam descriptio; ut is, qui studeat omnium rerum divinarum et humanarum vim causasque nosse, et omnem bene vivendi rationem tenere et persequi nomine hoc appelletur.

mellyeken túl hágni nem szabad; ki kell mérni, sőt jelelni azon erős alapot, mellyre egyedül építhet; mivel az áthágcsálás (transcendentismus) volt ezen dicső tudomány művelők örökös hibája, kik sem ennek alapját, sem körét jól nem ismervén, vagy gyenge fenékre építettek, vagy ennek köréből lepke módra a' hit tartományába kifutkostak, és ezen áthágcsálásokkal a' tudománynak, ezzel együtt saját és köz értelmi műveltségnek, 's magának az ezekből folyó közboldogságnak is sokat ártottak. Építsünk tehát a' philosophiában bizonyos adatokra, nem olyanokra, mellyek *problematicumok*, kérelem szerint valók, ingadozók. Ha a' *scepticus* azt találja mondani: úgy de még az sem bizonyos, hogy vagyunk! az illyennel szóba se álljunk, egyfelől; de másfelől a' hittudósoknak is engedjük által saját telkeiket, és ha ezek meg tudják mutatni azt, hogy ők erős szobrokon álló hídon tudnak átvezetni bennünket az érzékfeletti világba, induljunk meg utánok, és dogmáikat ne vessük meg.

A' philosophia köre lévén az élet, és minden a' mi ezt szépi, így tehát mivel minden tudomány és mesterség ez életnek szolgál, a' bölcsesség tudománya mindenféle tudományok és mesterségek összesége, encyclopaediája leszen-e? épen nem: már felebb mondatott, hogy ez józan értelemiből merített tudomány, és így elvek összesége és rendszere. Az élet rendszer, vagy diaetetica, a' gazdaság, szabott jog, természet és hittudományok tehát nem ágai ennek; hanem igen is, hogy alája tartozik annak ezen előszámlált tudományok philosophiaja, az az annak ismerete, mit akarnak ezek? minő fogalomból indulnak ki? minő okfölkön állnak és épülnek? minő viszonyban vannak az élet saját és közboldogságával? képesek-e ezt előmozdítani, vagy épen hátrálják? Mik tehát a' tulajdonképeni ágai, 's részei a' philosophianak?

Valamint körét, úgy ágait és részeit ennek, a' felebb előadott ideából kiindulva határozhatjuk meg illy

formán. A' philosophia magános és társas élet tudománya, kétféle lévén tehát az élet, két fő ágra oszlik a' philosophia is: magános és társas élet bölcseségére. Úgy de a' magános életet (értjük itt az értelmet, vagy tisztán emberit) annak hármas irányánál fogva, melly a' szép, igaz és jó, ismét háromféleképpen lehet osztani: úgy-mint: érzelmire, (aesthetikai) értelmire szoros értelemben, és erkölcsire; ezen három czélnek ismét ugyan annyi ág felel meg; jelesen: 1) Aesthetica, vagy a' szép és fellengős philosophiája. 2) Metaphysica, melly a' természet és az ember philosophiája. 3) Moral, melly az erkölcs philosophiája, és tág értelemben magában foglalja a' paedagogicát is; minthogy a' gyermeknevelés is épen azon elveken épül, mellyeken az önnevelés, vagy magunk képezése; ez kettőre oszlik úgy-mint: 1. az észességre, vagy is a' világi mulandó de az életre mulhatlanul szükséges jókat, minők: az egészség, vagyon, becsület, eszközölő ügyességre, 2) bölcseségre, vagy is a' lelki állandó jókat, és nemesb gyönyöröket, minők: a' szép, igaz, jó, eszközölő mesterségre, ez az igaz fogalma a' morálnak. A' társas élet bölcsességét kimerítőleg előadja a' politica. Ezek szerint négy főága van a' böleselkedésnek: aesthetica, metaphysica, moral, és politica: ezen utolsót széles értelemben véve, melly magában foglalja a' jog philosophiáját.

Segítő eszközeit és gátló akadályait ezen tudománynak a' mi illeti. előmozdítják ezt mind azok, mellyek ennek élömműszerét az értelmet kifejtik, mivelik és gyűmölcsöztetik: elfojtják pedig azok, mellyek az aesthetikai, szemléelő és eslekvő értelmet leverik, teljes éérésre jutni nem engedik. Mellyek ezek? 1) A' zsarnokság, kívált a' lelki, melly hitet parancsol a' belső jobb meggyőződés ellenére; a' szóval és írással közlés útját bevágja, és az embert személyességéből, és így emberségéből kivetkeztetvén, erőművé lealázza. 2) A' testi vagy. külső nagy szegénység, melly a' lelket földi alacsony gondokkal és munkákkal, állati szükségének kie-

légitésivel terhelvén és elfoglalván, emberiségének (hármasság értelmi műveltségének) kifejtésére időt, módot nem enged. 3.) A' hibás nevelés és tanítás: emez ugyan a' lélek ereit vagy éppen nem összehangzólág, vagy csak egyoldalulág fejt ki, a' lélek alsóbb tehetségeit, minők, az emléktehetség, képzelődés, kifejtvén; a' felsőbbeket pedig, mineműek az ítélet, a' szépérzés, értelem, mellőzvéen és parlagon hagyván; ama' pedig az erkölcsi vétkes ráterméseket, és hajlomásokat nem gyengítvén, és ezeknek czélirányosan ellenők nem dolgozván; a' jókat pedig ki nem fejtvén, és gyümölcsre nem hozván; sőt némelly szenvedelmekké könnyen válható természeti és véralkati hajlandóságokat kifejtvén, és ezeket a' többiek nyakára ültetvén. Mind azon dolgok immár, mellyek a' kényuraságnak, szegénységnek, nevelési fonákságnak ellene dolgoznak, mivelik, nevelik az értelem birodalmát: a' szabadság tehát, a' jólét, és a' jól alkatott nevelés az, melly a' philosophiát életre hozza, és vele azon drága gyümölcsöket megteremteli, mellyek szépítik a' magános és társas életet, emelik az emberi becset, megalapítják a' nemzeti méltóságot és boldogságot. Melly drága tulajdonok aztán csaknem mind együl egyig önállásban egyesülnek: melly abban mutatkozik, hogy a' művelt lelkű bölcsnek vannak saját elvei, nézetei a' szépről, igazról és morálról; senkit vakon nem követ, önmeggyőződéseit, élettervét követi, nem azt, mellyet más igazott rá; szabad és független az idegen befolyásoktól, legyenek azok erkölcsiek vagy mások; maga vizsgál, ítél meg mindent, nem más szemével lát, más fülével hall, és a' nemzeti valódi nagyságban, mellynél fogva az, saját alkotmányával, literaturával, philosophiával bír, nem majma a' külföldinek; önállása van és önmozgása a' státuseletben; maga szab magának czélt, és erre vezető eszközöket; szóval polgári élete független, mindenoldalú; nem csak testi hanem lelki, szabad és nagy tettekkel fényes. Közelít tehát mind kettő az ideális vagy tökéletes élethez,

és ennek szépségihez, melyre juttatás és segéllés a' philosophia fő dolga.

Hogy pedig eredetileg is a' philosophiának magános és társas élet szépítés, nem pedig más fogalma volt, megtetszik ezen tudomány egyetemi történetírásából. Ha erre figyelmeztünk, úgy találjuk, hogy kezdetben bölcseknek σοφοι nevezettek azou nagy emberek, kik a' természetet világot, ennek alkotóját, emberi lelket és rendeltetésünket vizsgálván nyomozódásaik' eredményeit ékes versekbe szedték, ezeket muzsikájok kísérete mellett, a' nagy figyelemmel halgató község előtt elénekelték és ezzel a' polgárosodás elemeit 's alapját megvetették. Így tettek Linus, Orpheus, Amphion, Musaeus, Homerus, Hesiodus. Plató ugyan e' két utolsót mindig bölcseknek nevezi, és a' σοφοι nevezet alatt rendszerint költészeket ért. Kezdvén a' bölcselkedés a' vallástól és költészettől külön válni, mellyekkel legelsöben egyesülve volt, még ekkor is a' magános és társas életszépítést tűzte ki magának czélul. Ama hét görög böles gnomákban erkölestudományt tanított, polgártársaikat fontos mondásaikkal oktatván, böles törvényeikkel boldogították, igazgatták és védelmezték. Illy törvényhozók voltak: Minos, Rhadamantus, Zaleucus, Charondas és Solon; ki mint tudjuk egy volt a' hét görög bölesek közül. Pythagoras nevezte magát első szerényen philosophusnak; az a' böles, kiröl Cicero azt mondja: „*Exornavit eam Graeciam, quae magna dicta est, et privatim et publice, praestantissimis et institutis et artibus.*“

Cicero idejében is ez a' fogalma és nem más volt a' philosophiának, mellyet felebb előadtunk. Megtetszik ez a' római ékesszóllás atyjának ama' felmagasztalt lelkessedésből eredt szavaiból: „*O vitae philosophia dux! o virtutis indagatrix, expultrixque vitiorum! quid non modo nos, sed omnino vita hominum sine te esse potuisset? tu urbes peperisti: tu dissipatos homines in societatem vitae convocasti, tu eos inter se primum*

domiciliis, deinde conjugis, tum literarum et vocum communione junxisti: tu inventrix legum, tu magistra morum et disciplinae fuisti: ad te confugimus; a te opem petimus; tibi nos ut antea magna ex parte, sic nunc penitus totosque tradimus.“ (Tusc. Quaest. Lib. V. c. 2.) Ha valaki még, eláztatva lévén philosophiának mai iskolai fogalma által, bölcsekedésnek ily nagyszerű irányáról kétkednék; olvassa meg Horatiust, a' ki Pisókhöz küldött szép levelében ekkép erősíti a' mondottak igazságát:

*„Silvestres homines sacer interpresque Deorum,
Caedibus et foedo victu deterruit Orpheus;
Dictus ob hoc lenire tigres rabidosque leones.
Dictus et Amphion thebaeae conditor arcis,
Saxa movere sono testudinis et prece blanda,
Ducere quo vellet. Fuit haec sapientia quondam
Publica privatis secernere, sacra profanis;
Concubitu prohibere vago, dare jura maritis,
Oppida moliri, leges incidere ligno.“*

Illyen fogalommal és nézetekkel felkészülve, most már induljunk meg feltett czélunkra; és vizsgálódási pályánkat fussuk meg: egyfelől a' mérséklet, türelem és szerénység vezércsillagait soha szemünk elöl el nem vesztvén: de más felől az igazságnak teljes szívünkbelől hódolván; mellynek a' philosophus különösen áldozó papja; kinek jelmondata ez, *„Vitam impendere vero“* az az: *igazságok nyomazásában foljon le életünk.*

II. A' magyar philosophia egyetemi történet-írása.

A' bölcsekedés nem üzetett ki egészen honunkból. Nagy nyoma van ennek főleg nyelvünkben és közmon-

dásainkban. Olly felséges philosophia, tiszta világos bölcsesség bányája nemzeti nyelvünk, hogy ez képes maga az élet némelly nehéz kérdéseit megfejteni azoknak, kik az igaz bölcseséget még a' philologia járatlan ösvényén is nyomozni képesek. Peldául: hogy most számtalan nyelvkincseket elhallgassak, és a' philosophiai fogalmak telekéről ki ne lépjek, a' bölcssek sok ideig nem tudták azt megmondani, hogy mi az *igaz*, mi a' *szép*? A' magyar nyelv mind a' két szövevényes kérdést képeskiegítőleg megfejteni. Ugyan is, mi az elsőt illeti, ezen szó: *igazság* kétértelmű nálunk: tesz együtt *veritas*-t és *iustitia*-t; ez nyelvtudósainknak nem tetszik, és ezért segítettek magokon a' *jog* szócskának divatba hozása által. Bátran állíthatni, hogy nemzeti nyelvünknek ezen látszó hibája is, melly kétértelműség felleget látszik lebegtetni ezen törzsök fogalmak felett, igen philosophusi lélekre mutat. Mert valóban semmi bizonyosb megismertető jele nincs, sem a' *verum*-nak, mint a' *iustum*, sem a' *iustum*-nak mint a' *verum*; minden cselekedet valamelly igaz vagy hamis tételt foglalván magában, melly azt jogossá vagy jogtalaná teszi. Peldául: a' tolvajság ezen hamis tételt rejti magában: szabad a' más sajátját elvenni. A' *verumnak* is fő megismertetője a' *iustum*; a' nagyon elvont igazságokat mikor kérdőre vonja lelkünk, mindig a' *iustum* ideájából indul ki, és épen ez okozta azt, hogy Kant is morálra építette a' speculatiót; lelkünk ismerete, erkölcsi érzésünk lévén azon mutató, melly a' kétes esetekben eligazít. Peldául szolgálhat ezen politicai kérdés: *jogos-e némelly nemzeteknek a' rabszolgákali kereskedése, vagy nem?* Ezen kérdés homályában világos fényül szolgál ezen másik kérdésre adható jóval könnyebb felelet: *lehet-e az öndállással és személyességgel bíró embert eladható dolognak tekinteni?* Melly fontos az igaznak jogoshozi viszonya, megmondhatják erkölcsi bölcselkedőink, kik jól tudják a' morál historiájából, hogy ezen egyetlen egy állításon: *az az igaz, a' mi jogos; az a' jogos, a' mi*

igaz, egész erkölcsi rendszerek épültek; minemű Wol-lastoné, sőt magáé Kanté; melyeket meg lehet látni Garve, e' czímű könyvében. *Übersich der Vornehmsten Principien der Sittenlehre.* Breslau, 1801. lap. 176. —179.

A' szép' nevezete is a' *pulchrumnak*, melly épet (ez ép, rövidebben szép) tesz, mélységes philosophiára mutat. Tudjuk ugyan is, hogy minden szép lényet az alak hibátlansága és így épsége teszi; midőn abból semmi el nincs véve (ráncz), sem felesleggel *nincs toldva*, (potrohosság) hanem deli, az az teli tölti azon normal formát, melly neki sajátja, és a' minőt az ifjak testében találunk legszebb idomban. *Schön* az az *geschohnt* fogalma is ide mutat. Hasonló philosophusi szellem léledzik ezen szavainkban is: *feleség*, *ábrázat*, *szüzség*, 's több másokban; melyeket a' nyelvölcs csak azért is felkeres és kifejt, hogy mélyebben éreztesse a' nemzet értelmi mivetsége ellen elkövetett azon nagy vétet, melly a' nemzeti nyelvet oktatásaiban sok ideig elmellőzte, ezen philosophiai kincsek forrását nem ismerván, és ezen nemzetiség sértéssel az értelmi miveltséget hátráltatván.

Talpra esett közmondásaink is mutatják, hogy a' magyar philosophusi elme hiával nincs, és csirája a' bölcselkedésnek még köznépünk értelmében is gazdagon el van hintve, melly csupán ápoló gondos kezekre vára-kozik. Általában a' közmondások minden nemzetnél nagy figyelmet érdemelnek, mivel a' nép philosophiáját ezekből ismerhetni ki leginkább. Kiskorú nemzeteknél, különösen keleten, az egész gyakorlati bölcselkedést ilyen *gnomákban* szokás előadni, mellynek aztán az a' nagy haszna van, hogy az illy elmés mondatok az emlékezetbe könnyen benyomatnak, a' képzelődést és szívet egyiránt érdeklik; hasonló alkalomkor az emlékezetben hirtelen megújúlnak, és sok esetekben vigasztalást és lel-

ki erőt nyújtanak. Jelesek Schultens szavai ²⁾, melyekkel dicséri az ilyen népszerűségi philosophiát. Felednünk mindazáltal nem kell azt is, hogy bár becsesek ezen közmondások vagy példabeszédek sok tekintetben; a' rendszeres bölcsekedés hiányát azonban még is soha ki nem pótolhatják. Mivel ezekben egyes észrevétel gyakran egyetemi igazság méltóságára emeltetik: sokszor feltétel nélkül állítatik valami, a' mi csak bizonyos feltételek közt igaz. Innen van, hogy nekünk magyaroknak is sok közmondásaink részint csak félig meddig igazak, részint nem tiszta morált rejtenek magokban. Illyenek ezek: *pokolban is esik egy vásár; tisztességes hazugság nem árt; ördögnek is gyertyát kell gyújtani; egyszer élek én, stb.*

De a' magyar nemzeti beljegy is, nincs ellene a' philosophiának, mellyet emberség, szabadság érzet, és becsületvágy jegyeznek ki főkép. A' magyar józan ítélő, igazság szerető, élénk képzelődésű, és mély érzésű. Mind olyan sajátságok, mellyek alapul és feltételül szolgálnak a' philosophusi elmének.

Hanem ezen természeti derék tehetségek és ráter-mések számtalan ellenséges erők által részint meggátoltattak kifejlésökben, részint elfojtattak sok ideig. A' bölcsekedés, az értelmi műveltség meggyőzőhetlen akadályokra talált hazánkban. Már láttuk felebb, hogy a' legszebb emberiség úgy fejlődik ki, ha a' szabadság arany kertjében gondos és bölcs ápolókra, dajkákra és nevelőkre talál; kik őt szelíd módokkal, szellemi sajátságait kímélve, a' nemzetiséget tiszteletben tartva, a' kellemeikkel

2) Sententiarum, a magnis ingeniis conceptarum ea plerumque virtus est, ut semet in mentem profundius demittant, sine explicatione verbosa, perquam nimium saepe tantum obscurantur aut diluuntur. Altum pectus uno ictu persentiscit intime, quod in humilioribus aut angustius ne sub verborum quidem syrmate se penetrat. Tacita saepe cogitatio amplam commentationem longissime superat. *Praefat: ad prov: Salom:*

kezet fogva vezérlik a' bölcsesség templomába. Az emberi lélek természettel szabad, valamint a' szeretetet, úgy a' meggyőződést sem lehet parancsolni; a' szabadság elenében díszlik legjobban az értelem virága, és itt hoz egyedül drága gyümölcsöket, az igazság fényes napja's a' híven öntöző kezek segedelme által.

Oh de milly ellenkező dolgokra találunk, ha értelmi műveltségünk főbb időszakait tekintjük! Lehetlenné tette a' philosophia kifejlését honunkban elsőben, a' *középkorbeli hadi szellem*, melly a' tudományokat elriasztotta, és így az igaz bölcselkedést is, melly a' tudományosság drága gyümölcse, még csirájában megfojtotta. Midőn a' művelt görög szellem sajátja volt a' nyilvánosság és közérdek; középkor' szelleme ellenlábosa volt ennek, és két egymással alig összeférhető tárgyat ölelt egyszerre, *vallást és szünteleni hadat*. A' görögség polgári élete, mint Vollgraff helyesen bélyegyi, álladalmi központra siető volt; mindenkinek fel kellett magát áldozni a' közjóért; polgári szabadság volt bálványa a' társaságnak, melly szülte aztán a' bölcselkedésre olly szükséges felemelkedését a' léleknek. Egybehangzott ezen derék iránynyal a' nemzeti nevelés, mellynek gymnasiumai, lycaeumai, academiái, az agora és theatrumok, együl egyig politikai jelentésűek voltak. Jelesen athenei embernek egész élete jobbadán agoran, színházakban közsétahelyeken tölt el; hol elragadó ékes-szólással terjesztettek elő a' legfontosabb tárgyak; ezen helyeken talált a' gazdag megtiszteltetést, szegény pénzt, mind kettő élményt. A' legnagyobb nyilvánosság uralkodott ezen bölcselkedés honában; és a' közvélemény szorosan ellenőrizte a' közgondolkodás minden fordulatit.

Ellenben a' középkorbeli szellem ettől melly különböző, milly csapongó és túlságokban járó volt! Itt metsző ellentétben, és még is párosítva látjuk a' vallásos és hadi szellemet: imádkozás és fegyver csörgetés szüntelen változtatják egymást: látjuk, hogy ama' pap,

ki áhítatosan forog az oltár körül, hadra jel adatván mellvasat 's panczélt ölt: ama vérszomjas hadfi, ki életét hadi lármák közt tölté, egyszerre mást gondol, és klastrom békés falai között kívánja végezni nyugtalan életét. Ugyan honnan pattanhatott csak egy szikra is ezen groteszk korban, melly a' bölcselkedés lelkét felébreszthette volna a' lelkes magyarokban, midőn itt 's másutt a' philosophiának csak a' csörgő sapka alól, 's udvari bolond alakjában leheté megszólalni? Voltak ugyan nálunk és úgy nevezett mysteriumok, vagy szent tártalmú színjátékok, mellyek a' klastromok falai között adattak elő ³⁾; voltak tréfások (trufatores) kik csípős bohózataikban, mellyeket nagyaink örömmel halgattak ⁴⁾ elmésen csipkedték a' hatalommal felruházott személyek gyenge oldalait; a' nép is olykor jó izün nevetett ezen gúnyokon; de ezek csak személyeket támadtak meg, eszméket soha sem; és mihelyt a' bohózat eljátszatott, vége volt a' tréfának, és mindjárt visszatért minden a' legkomolyabb, 's legfékezettebb engedelmesség igája alá.

Ugyan mi adhatott volna legkisebb élelmet a' setét századokban a' tudományosság ama *legédesebb* 's legkésebbi gyümölcsének a' philosophiának? hiszen ezekben párosítva volt a' legvastagabb tudatlanság és bobona, az anyagi legsikorgóbb szegénységgel Európának majd minden országaiban, az egy olaszhont talán kivéve. Minő pénztelenség uralkodott honubban, erre Verböczyi hár-

3) Ubi divinae laudes — in monasteriis — resonabant, flagellationes et devotae orationes fiebant, ibi heu modo scelestorum clientum calcaria tinnunt, ac cantus theatrales perstrepunt. Biga Salutis sermo 76. de S. Stephano H. rege. Horvát, Tud. Gyűjt. 1819. V. K.

4) Sed et sui regibus Hungariae fuerunt joculatores seu poëtae narratoresque faceti, quibus sustentandis certi erant fundi assignati. Comperi id e literis Andreae III. Cornides in vindiciis anonymi. Budaë, 1802. p. 215.

mas könyve elég bizonyosság; melyből látjuk, hogy egy alúlesapó patak malom, mely most 2000. pengő forintnál is, többet ér, akkor 40. forintba becsültetett. Minő tudatlanság és babona bilincselte le a' nagyra törő és fellengezni szerető lelkek szárnyait, kivehetni abból, hogy a' boszorkány égetések csak nem minden városainkban mintegy napi renden voltak. De így volt ez más országokban is melyekben az értelem fényes napja nem világíthatott, mivel ezek a' szegénységnek, tudatlanságnak és babonának setét barlangjai voltak, mint a' következő adatok eléggé bizonyítják.

A' göttingeni nagyhirű oktató, Beckman ⁵⁾ állítja, hogy a' dán udvar még a' 12-dik században juhász bundában járt; későbbben megismerkedtek itt is a' posztó öltényekkel; de igen soká pirúlni, és csípős szúrásokat kellett itt kiállani az ősi juhász bundához hív dánoktól annak, a' ki szász az az posztó ruhába jelent meg az itteni udvarnál. Erzsébet angol királyné idejében még a' sz. Asaphi püspök élt azon jogával, mellynél fogva minden megyéjebeli pap halálával reá örökségbe szállott ruhák közül a' legjobb nadrágot, és legújabb harisnyát kiválaszthatta magának. ⁶⁾ Azon vékony deszkácskából álló könyvben, mely a' genfi könyvtárban találtatott, és szép Filep, francz király házi költségei feljegyzéseit foglalta magában, pontosan följegyeztetett az is, menyibe került a' király bőr nadrága megfoltozása. ⁷⁾ Azon székek, melyeken hajdan pápák és császárok ültek a' kosztnici gyülekezet teremben olly silányok, hogy ma akármelly kis város bírása ilyenekre csak szorúltságból ülne. ⁸⁾ Braunschweighban ollyan rántott levessel kedveskedtek a' legúribb házakból való nemesfiak ez előtt 300

5) Beyträge, V. 20.

6) Ugyanott, 169. l.

7) Björnsthals Briefe, 1. 199.

8) Meiners Briefe über die Schweiz. 1. 17.

évvel, éjjeli kalandjaik alkalmával kisasszonyi szeretőiknek, millyent ma a' legpiszkosb vendéglő is nem merne feltenni vendégeinek. ⁹⁾ A' híres és tudósak kikéltett Gerbert az elemi geometria kezdetén mindjárt olly mélységekre bökkent, melyekből ki nem tudott hatolni; Hermannus Contractust hallatlan tudományának tartották korabeliek, midőn ez némelly csillagtudományi tételeket bocsátott közre, de a' melyeket alig lehet ezen fennséges tudomány' elemeinek is nevezni. Laud érsek ugyan ekkor földgolyónkat szívformájúnak lenni állította; Paris Máté pedig a' purgatorium ajtaját Irlandban lenni mondotta; végre azon orvosi rendeletet, melylyel Myrepsus Miklós, 13-dik századbéli igen híres gyógyász könyörült szenvedő ember társán, úgy nézhetni, mint az emberi értelem valóságos gúnykaczáját. ¹⁰⁾

A' középkor szellemét, melynek azonban minden tekintetbeni rosszalásától távol vagyunk, mely felettébb lármás és hadakozó következőleg az értelmi fejlődésnek veszélyes volt, még veszekedőbbé és lázzadóbbá tette honunkban az arany szabadság' ama híres, de 1-ső Leopold alatt megsemmített záradéka, mellynél fogva joga volt akármelly nemesnek is, hitlenség bűne nélkül törvényes királya ellen felkelni, ha ez az említett szabadság levélben kijelölt pontokat megsértette. Azt

9) Ermahnung der Frau von Anizov. 1572.

10) Végy, úgymond, egy új kést kezébe' és menj oda, hol folyó pimpó (potentilla repens) terem, a' folyó hold első és ötödik napján; vágj le belőle hármat, és mond ezt: a' sz. háromság nevében, isten sz. anyja, sz. Lukács, sz. Pál, csudatévó sz. Kozma és Domján, irgalmas Cyrus, János és Hermolaus könyörögjetei érettem, hogy azon kinövések, repedések és kelekések, melyek n. n. hátulján vannak, elmúljanak, és mint ezen fű össze töretek, úgy zúzattassék össze ezen embernek és isten szolgájának mindan baja. Ekkor mind három füre köss fonalat, és függeszd fel a' füstre. l. Eberhard, Über die Zeichen der Aufklärung einer Nation. l. 14.

mondja Matter, 10,000 frankkal megjutalmazott pályáíratában: „Legrosszabb ’s legveszélyesb törvények azok, mellyek a’ helyett, hogy rendet és jogot alapítanak, nyilvános jólét eszközését tűznék ki maguknak czélúl, és a’ nemzeti egység érzelmeit fejtenék ki; gyűlölséget, lázzadást és rendetlenséget segéllnek elő. Kréta törvényei közt egynek czélja az volt, hogy nép előtt értelmes és jogos kormányt biztosítson. Mit rendelt e’ törvény? Megengedte az olly hatóság elleni felkelést, melly kötelességét rosszul teljesítette. Első tekintettel ez igen bölcs dolognak látszik: de valóban nincs nála veszélyesb: mivel ez nem egyéb mint örökké zúgó lárma harang a’ rendetlenségre, és a’ mint Aristoteles mondja: törvényes rendnek a’ szenvedélyek alávetése, az egész társasági testnek és egyeseknek is erkölcsiségből kivetkeztese. ¹¹⁾

Összezávartatott ezen setét századokban minden egyházi és polgári hatalom, és érdekes látni azon középkorbeli zagyva rendeleteket, mellyek fejedelmekből, nemesekből és főpapokból állott conciliumokon készültek, és vallást, isteni tiszteletet, erkölcsöket, polgári rendőrséget egyiránt érdekeltek. Bírósági illetőség ezekben szóba sem jött; például; egy angol synodus azt végzi, hogy a’ természet törvényével ellenkezik a’ lovak megcsonkítása és farkaik elvágása.

A’ hűbérnöki szellem is, és feudalismus, melly méltó gyümölese volt az imént leírt korszellemnek, és a’ melly nálunk is jó sokáig lélekezett, áthághatlan védfalat rakott az értelmi művelődés és bölcselkedési haladás ellenébe hazánkban. Koránt sem czélunk a’ mai aristocratiát bántani, melly honunkban is, másutt is, a’ régi feudalismus szennyeit már jobbadán *lemosta magáról*, ez rejti az álladalmak állandóságának elemeit; nem olly lázzadó és fejetlen mint a’ democratia; vitéz-

11) Über den Einfluss der Sitten auf die Gesetze, und der Gesetze auf die Sitten. Freyburg, 1833. S. 187.

séget, tróniránti hűséget, áldozatokra készséget tett örökséggé, firól fira átmenővé a' nemzetségekben. De ki a' hajdankori aristocratiát, mellyet inkább hűbérnokségnek nevezhetünk, illy nemesnek állítja, az felette csalatkozik. Ez még semmi polgári vagy közép rend, és erre támaszkodó fejedelmi hatalom által nem korlatolva, ellenségesen dolgozott a' társas életre, és ennek legnagyobb szépítőjére az értelmi műveltségre. Egyik részen volt minden erő és hatalom, a' másikon még csak jogok sem léteztek; egyfelől teljes hatalmú kényurak, másfelől teljesen leigázott szolgák állottak.

Az emberevő keresztes hadak, mellyek a' kereszténység behozatala után második stádiumát teszik a' magyar értelmi műveltségnek, és a' mellyek más országokban, mint tudva van, a' nemesség elszegényedése által a' városokat meggazdagították, a' jobbágyság sorsán könnyítettek, ezzel a' közép vagy polgári rendet emelték, az emberi ismeretek kincseit öregbítették; nálunk sem a' mélyen lesülyedt értelmet nem igen emelték, sem a' nemzeti lelket nem ébresztették, sem a' nemességnek szebb keletet, lovagi szellemet nem adtak. Mert ámbár az Anjoui házból választott királyok alatt a' bölcsesség hajnalával pirosodó olaszföld megnyílt a' magyar papságnak, az új ideákat cserélő kereskedés is honunkon vett által utat keletfelé, a' német minta szerint alkotott magyar szabad városok királyi pártfogókra találtak a' rabló nemesség ellen, olyan iskolák is alapítottak, melyekben már többet is lehetett tanulni, mint csupa olvasást, éneklést, és ministrálást. De mind ezek mellett még is az értelmi magános és közműveltség igen keveset nyert, mivel annak legfőbb két éltetője, a' gondolkozásbeli szabadság és nemzetiség, még Békóba *voltak verve*. Amaz a' scholasticismus, ez a' nemzeti nyelv elmellőzése miatt ki nem fejthető. Szült ugyan az idő lelke nagy hőseit a' szabadságnak, minők voltak a' Hunyadiak, kik közül Mátyásról azt írja Galcotti: *Apud eum theologi, philosophi frequentes erant, quos omnes*

mirifice coluit dilexitque.“ de csak ugyan a' polgári és külső hadakba bonyolodott Mátyás nagy lelke sem volt elegendő azon gátokat leronteni, melyek a' közértelem útjában állottak, kinek fényes országlásában azt sajnálhatni leginkább, hogy a' népmívelést elmellőzte; és noha a' néptanítók tudatlanságát erkölestelenségét átlátta, ¹²⁾ még is polgárokat és jobbágyokat képző nemzeti iskolákról nem gondoskodott; mellyből az lett, hogy alap nélkül építvén, tudósokat képző alkotmányai csakhamar ledőltek, nagy költséggel leíratott könyvei elragadoztattak, az értelmi miveletlenség miatt paraszt had támadt, a' magyar lelkes nemzeten és áldott földön bárbar török tombolt és uralkodott. Így állott boszút honunkon a' megvettetett értelem, melly képes felemelni a' nemzeteket: mivel az igazság megismerése az, idvezítünk szava szerint, melly szabadosokká tesz bennünket. (Ján. 8. v. 52.)

Azonban ha mind szűk folyamokban is, de csak ugyan némi értelmi, erkölcsi és izlésbeli miveltség folydogált le a' magyarságra ezen setét időkben is az olaszokban magát szépen tökéletesítő papságról. Ugyan is: mi a' tudományokat illeti, a' barbár népek által megriasztott múzsák a' klastromok falai között húzván megmagokat, a' nevelők, 's tanítók, (kik között néha jelesek is voltak, mint Vitéz János) az egyháziakból kelttek ki; a' nemzeti nyelv nagy kárával trónba ültetett deák nyelv is tette legalább azt a' hasznót, hogy költségeink azon szép verseket írtak: például Janus Panninius; nemzetünk viselt dolgai ezen szűk pallón megmentettek a' feledékenység tengeréből egynéhány történetíróink által, az utazók sorsa könnyítetett; mindenek felett pedig a' római aranyidőbeli írók halhatlan munkái a' klastromokban megmaradtak, és elmúlván a' boldogtalan idők igen szerencsés eszközök voltak arra, hogy az értelmi miveltség hajnala hasadjon hazánkban, az értelem ezen nagy világító napoknál kifejtőzzék; a' törvény és igazság e' nagy törvényadók (értem a' régi

rómaiakat) fényénél új fényre lépjen, és az emberiség temploma valahára Hunniában is felnyitassék.

Kellett is felette igen, hogy üssön valahára hazánknak az a' boldog óra, melly ezt az elmebeli vak-ság, erkölcsi romlottság halálos tömlöczéből, mondhatni a' halál árnyéka völgyéből kiszabadítsa, és mind az értelem világát, mind a' nemzeti lelket benne felélessze. Mivel ha Mátyás halálától a' mohácsi veszedelemig elfolyt időket megtekintjük, szinte könnyeket kell hullatnunk drága honunknak illy mélyre süllyedt értelmi és erkölcsi állapotján. Ugyan is ebben az időben Magyarország legszánakozásra méltóbb lelketlenségben sorvadozott.

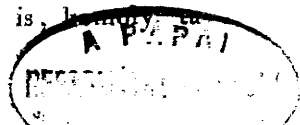
A' papság atalában tudatlan, babonás és romlott erkölcsű volt; a' nép pedig mint gondolhatni, még inkább. Ezen kedvetlen igazság bizonyosságául szolgáljon az, a' mit Istvánfi történetírónk mond: „*Omnes, (neque iis, qui sacerdotii honore caeteros anteeunt, exceptis,) libertate et licentia lascivire discordias agitare, sua curare, pessimis quibusvis sermonibus aures praeberere, denique otium et luxum cupere, et laborem aspernari*“ (Historiarum. Libro VII.)

Menjünk már most közelebb célunkhoz, és vegyük szemügyre a' középkori magyar népeletbeli, és hogy úgy szóljunk a' polgári philosophiát; mivel ez saját és nagy világot vet az akkori értelmi műveltségünk történeteire. Különösnek tetszhetik itt az, hogy mi ezen eddig hallatlan nevezettel élünk: *népeletbeli és polgári philosophia*. Nem képtelen és üres eszme ez; mellyet elébb meg kell magyaráznunk. Eddig elé philosophiáról az a' fonák vélemény volt, mintha ez csak a' tudós fők sajátja, és csak az iskola kiváltsága volna; igaz is, hogy az igaz nevű bölcselkedés csupán a' természet és művészet magános és társas élet lelkébe mélyen behatott dicső lelkek sajátja volt 's lehetet eleitől fogva, és lesz mindenha. Ezek alakíthatnak eszméik és elveik alapján egy bölcs életrendet, melly legszebb gyümölese a' bölcselkedésnek. De a' mi felebb előadott eszménknél fogva

élet lévén az igaz philosophia pályatére, ezen tudományok tudománya nem szoríthatatik egyedül a' bölcssek és iskolatudósok életére; sőt végtelenül érdekesb a' népelet philosophiája; melly népelet noha sokszor fellette philosophiátlan, mint középkori magyar polgári életünk is, mint mindjárt bőven megfogjuk látni: de azért nem szűnik meg igen érdekes és tanúsággal teljes lenni; mert philosophia csakugyan van ebben is, noha fonák, előítéleteken épült, következetlen, és visszásságokkal teljes. Ha tehát nem csak a' magas műveltségü, hanem a' félig művelt embereket is, embereknek nevezzük; ne vessük meg a' népelete' szellemét, sajátosságait is, mivel ebből mint elrejtett nagy okból tűnik és tűnt elő ennek mindenhai polgári élete, mellynek elveit, okföit, maximáit, 's előítéleteit nevezünk mi középkori magyar népeletbeli és polgári philosophiának.

Ezen új nézet körlátójára (panorama) felemelkedvén, erről szélllyel tekintve, megint új nézetei tűnnek szemeinkbe a' bölcselkedésnek. Ha létezik polgári philosophia mint egész: kell létezni ennek olly részeinek is, mellyek polgári és közéletbeni névvel nevezetelhetnek. Van tehát és kell lenni polgári vagy népszerűs *logicának*, melly a' polgári philosophia előtereme: van polgári *metaphysica*, melly a' nép fogalmait adja elő 's nézeteit a' természetről 's lélekről; van polgári *aesthesis*, melly adattára a' nép különkorbeli fogalmainak a' szépről kellemesről, nemesről, feunségesről, comicumról, stb. Van magános *népmoral*; ilyenről már írt Snell is: *Kritik der Volksmoral* című szép munkájában; van társas vagy *polgári moral*, melly tudományos rendszerben ugyan előadva eddigelé nincs: de szemmel láthatólag lélezkzik a' nép életében, történetírásban, és polgári törvényekben.

Ha azt kérdjük: miért mellőzték el bölcselkedőink eddig is e' fontos tárgyat, melly olly érdekes és tanúságos? azt kell felelnünk, azért: mert népeletet egész jelenszáradunkig egyetlen bölcselkedő is, *harmadik*

nulmányává nem tette, philosophiárolí fonák fogalmánál fogva; innen a' népnek történetírása sem volt, mellyről Schlözer, Schneller, és Lüder érzékenyen panaszkodnak is. Az első így szól a' történetírás tanulásához fogó ifjúsághoz: „Ifjak közönsége! ébredj fel valahára azon álomból, mellybe téged a' nevelés merített; tégy igazítást ádász jelenetekben gyönyörködő romlott ízléseden; és hidd el szívedben, hogy a' nagy lelkek csendes magánya, a' bölcssek szelíd erénye, gyakran nagyobb fordulatokat okozott, mint a' mindenható zsarnokok háborgása. Győződjél meg végre a' felől, hogy történet bűvár bölcsen cselekszik akkor, ha világ historiájában az Ézsau lencsáját és a' sycioni kaczikákat mellőzi; és a' felfedezéseket tekinti, mellyek nagyobbak ő előtte mint hadak, ütközetek, és az uralkodó székek 's házak változásai“. Schneller így ír erről: „A' historia nem csupán az emléktehetség (memoria) tárgya; nem ennek iránya, hogy az uralkodók trónra léptét, halálát, hadait, száraz jegyzékben adja elő; hanem hogy bevezetés legyen az emberiség történetírásába; mellyből psycholog és politicus megtanulhassa azon tapasztalati előzményeket, mellyek az embernem javítására, vagy megalacsonyítására, felemelésére vagy semmivé tételére szolgálnak“. Nem ebben, hanem elébb említett ama fonák szellemben voltak írva jobbadán eddigi évkönyveink; mellyekről Lüder (Entwickelung der Veränderungen des menschlichen Geschlechts I. 17.) ekkép' ítél. „Álladalomtanban (statistica) lép fel a' nép: itt uralkodókról nem sokkal van több említés, mint színészekről a' színjátéki jegyzéken. De már történetírásban a' főszerepek fejedelmeknek, papoknak, és hadi embereknek kiosztvák; nép pedig itt elvan rejtve és alig észrevehető, mint sugó a' játékszínen“. Ezért teszi Young Arthur francz és olasz földön tett útazásai leíratában ama figyelemre méltó jegyzetet (III. 296.) „Nincs az egész egyetemi literatúrában egy könyvre is olly nagy szükség, mint europai újabb történetírásnak

philosophiai előadására, mellyben főirány lenne a' kézművekre művészetekre, tudományokra, kormányformákra; hadak, ütközetek, ostromok, embergyilkoló hódoltatók pedig csak annyiban említetnének meg, a' mennyiben szükség van arra, hogy őket megúgtáljuk.“ Ma már néptörténetírások készülnek: ilyeneket írt jelesen Meuzel és Zschocke. Ezek épületesek is: de előbb népeletbeni vagy polgári philosophiának, és ezek történetírásinak kell fényre lépni. Illyesmit próbálunk mi most előmutatványul adni középkorbeli népeletünkről; ezt mielőtt tennök, félrcértéstől óvakodva nyilvánítjuk, hogy igen konok vagy gyenge fej lenne az, ki bennünket ezen festeményünkért megróna, elhamvadott elődeink iránti tiszteletlenséggel, vagy ne talán még rossz hazafissággal is vádolna azért, hogy mi itt ezek kissé gyenge logicáját, ingatag alapon épült elveit érintjük: mivel a' *Hitel* derék írója már az efféle dolgokra eléggé megfelelt jeles munkája berekesztésében; azt mondván, mit mi is itt czélszerűleg emlékezetbe hozunk. „Hogy az elhamvadottak dícsérete, olyan színjátszói csillogó korona, melly papirosból készült, 's igen olcsó: ellenkező esetben pedig mit árthat a' régi 's erős várnak, ha valaki vak mérgében sárt 's követ hajít ellene“? Honunkat és dicsően elhunyt elődeinket szintűgy szeretjük mi is mint akarki; sőt mi több, honszeretetet vezetí tollunkat, midőn jelen sorokat írjuk, akarván ezek által is népeletünk szépítésére csekély erőnkkel valamit tenni: de épen ezen tiszta, és nem vak szerelem által lelkesített honszeretetünk ösztönöz arra, hogy elődinkben is, mi hibás, alaptalan, egyoldalú, szóval philosophiátlan gondolkozás volt, és fonák rendszert szült, azt deréknek, örökéletre méltónak ne mondjuk.

Tekintsük tehát elsőben is középkorbeli elődeink *logicáját*. Ezen bölcselkedésre készítő derék értelmi gyakorlatnak fő bece abban áll, hogy igazat a' hamistól, valószínűt a' képtelentől megválasztani tanít. Ámde

a' középkorbeliek, nem csak nálunk, hanem mindenütt olly könnyen hívők, 's bírálatra alkalmatlanok voltak, hogy a' legvastagabb hazugságokat, 's legképtelenebb dolgokat is elhitték, mihelyt azt tekintettel felruházott személy szájából hallották. Tanúi ezen állítmánynak a' közép korbeli történetírások, mellyeket midőn olvasunk, ezeregy éjtszakabeli eseményeket láttatunk olvasni. Mert volna csak akkor valaki bátor kétkedni ezek hitelességéről, mindjárt eretneknek, vallástalannak kiáltott volna ki; illy fonák fogalma volt az akkori időnek a' vallásról és történeti igazságról. Egész Europa illyen gyermekes volt e' philosophiátlan időszakban. Büsching írja (Magazin VII. l. 300.) hogy II. Iván Waziljevits orosz czár, dán királytól egy ütő órát vett ajándékban: de csak hamar visszaküldötte illyen izennettel. „Ő istent hisz, és az efféle csodákkal 's bábókkal nem foglalkozhatik“. Azt pedig Sprengel mondja, (Orvosi tudomány történetírásában I. 102.), hogy magában Párizsban a' tizenötödik század közepe táján Faust Jánost boszorkány mesternek tartották azért, hogy egy nyomtatott deák bibliát hatvan koronás talléron adott el, holott egy írott szentírás rendes ára négyszáz tallér volt. Illyen gyermekes gondolkozásúak még ma is a' félvad nemzetek, kik a' legszembeeszköbbszélű dolgok hasznát sem tudják felfogni nyomorú észtehetséggel. Így beszéli Pallas a' kirgizekről, (Reisen in Provinzen des russischen Reichs I. 390.) hogy ezek nem épen míveletlenek, jelesen gyapjúból szép tarka gyékényforma terítőket készítnék; még is nem győzik bámulni az európaiakat azon nagy ügyességért, mellyel ezek varrótüket és gyűszüket *tudnak csinálni*. Forster is, (Reisen um die Welt I. 235.) a' kis tahiti királyról Ahetuáról írja, hogy kapitány Cook ezzel felette nagy ügygyel bajjal tudta felvetetni mire való azon zsebóra, mellyet amaz felénk álmélkodással ürgetett forgatott kezeiben. Minő logica volt az a' setét századokban, 's nálunk is, a' zsidókat, kiktől sokat ta-

núlhattak volna egyszerű elődink is, ósattyjaik hiteért üldözni, őket lenyomni 's elgyöngíteni akarván, a' fáradságos földmivelésből kizárni, 's azonban a' bőven jutalmazó kereskedést kezökbe adni?

Lássuk már ilyen értelmi előgyakorlatok után, minő haladást tettek említett elődeink a' *metaphysicában*, vagy érzéktúliak tudományában? Maiak nyavalyája a' hitlenség, kétkedés, materialismus; középkorbeliek ellenlábosai ezeknek; őket gyötrötte a' csodakóróság, könnyenhipés, ők gonosz lelkekkel hitték teljesnek e' világot. Minden rendkívülibb tünemény csodának kiáltatott ki, és jaj volt azon vasgyúronak, ki a' népet ezen ébren alvásból felkölteni bátor volt. Az ilyennek épen azon sorsa lett buzgalma miatt, minő a' derék Baco Rogernek; ki mivel lámpájával kezdte felvilágítani a' hamis csudákat, esalásokat 's babonát, kénytelen volt a' tömlöczben magát megadni; legalább világítóját tolvaj lámpára változtatni. A' hatalmas babona kétségtelenné tévén ezen elvet, hogy a' természet 'és érzékfeletti erőknek nagy hatása van az emberekre, azok, kik a' természet csodáinak bűvári voltak, ördögösöknek kiáltattak ki, és sokszor kérdőre is vonattak. Kivált miután VIII-dik Incze Pápa 1484-ben kiadta amaz ismeretes bulláját, melyet megláthatni egészen Hauber' *Bibliotheca magica* című munkájában, részenként pedig *Decretalium Libro VII. tit. XII. de maleficis et incantatoribus*; már ekkor senki nem kétkedett az ördögi cselek és boszorkányi mesterségek valósága felől legkisebbet is. Ezen főpásztor szomorúságát nyilvánítja azon, hogy: „A' városban és falukon, mind két nemből sok személyek vannak olyanok, kik hím és nő alakú ördögökkel testileg közösködnek, 's aztán ezen frigyeseik segedelme által bűvölés, ráolvasás erejével férfiakat tehetlenekké, asszonyokat magtalanokká tesznek; emberek és barmok szülötteit elbénítják; a' föld, szőlőhegyek, kertek, rétek és mezők termékeit elrontják, embert és barmot, nagyot, kicsint,

leírhatlan módon nyomorgatnak“. Minő napi renden voltak honunkban is a' boszorkány nyomozások, fűrösztések és égetések, honi történetírásunkból elég szomorúan tudjuk. Hiteles utazók állítják, kik szemes ügyelettel bejárták keletet, hogy itt a' mágusok, kik a' feunsőbb természet vizsgálatával foglalkoznak, és a' köznéptől nem ismert astrologiai készülétekkel, földtekékkal, földképekkel 's egyebekkel környezvék, még ma is bűvösöknek, más világi szellemekkel szövetségseknek tartatnak, 's annál fogva nincsenek minden veszedelem nélkül. Szintúgy folyamodnak hozzájuk jövendőt tudakolni, tanácsot kérni, mint astrologusokhoz a' közép korban; és ha amazok jóslata nem jól üt ki; és adott ígéreteik he nem teljesednek, következik ebből gyűlölet, és nem ritkán a' mágus halála.

*Aesthesis*e is saját beljeggyel bir középkorbeli elődeinknek. Valamint logicájok, metaphysicájok önállástan, az eredeti eszmék és elvek hiánya miatt; már felebb említők, hogy az igaz philosophia ad egyedül önállást, egyes személynek szintúgy mint egész nemzeteknek, és ez a' bölcselkedés legszebb haszna, úgy ízlésük is tarka, toldozott, kisszerű, és távol van a' természetestől; nemesen egyszerűtől, és ideálra törekvőtől. Honunkban szinte III-dik Béláig ízlésbeli miveltségről alig lehet szó; ez a' derék király volt az, ki a' byzanci ndvar pompáját megízeltve, és az itt dívatozott fényűzést megkedvelve, első felserkent nőjeivel együtt, kik közül az első görög, másik franczia származású volt, a' magyar ízlés finomítására. Elszoktatta tehát főbb rendeinket a' sátorban lakástól, és arra vette, hogy kőből épített, és padlatos házakban lakjanak, ezeket csinos bútorokkal ellássák, csinosabban öltözködjenek, és külföldre is tapasztalás végett elutazzanak. Lett is sikere buzgalmának; mert magyarok, ha mind kénytelen is (Rogerii Miserabile Carmen Cap. 6.) írni 's olvasni megtanúltak, és négyen a' párizsi akkor leghíresebb egyetembe is tanulás végett kimentek. Utó-

dai közt III-dik Bélának I-ső Károly és I-ső Mátyás említhetnek úgy, mint magyar ízlés művelők, és szépérzelem nemesítők. Amaz harcjátékokat tartott, hogy testnek viadalkori ügyességét, léleknek veszélykori bátorságot szerezzen: e' felett sz. György rendét is felállította; mind kettőt azért, hogy magyarainkban a' lovagság, nőnem tisztelet fennsőbb szellemét felébreszsze, és az akkori időben igen sokra becsült külillemet hazánkban is honosítsa. Minden királyaink közt első osztott czimer leveleket, hogy érzéki jelek által képzelődést emeljen, műveljen és nemesítsen. Mátyás szellemi tapiutata is jól tudta, hogy ízlés a' gondolkozó erő legbiztosb alapja emberekben, és hogy lelkünk lépcsőnként emelkedik fel a' szép alakba öltöztetett érzékiségből a' maradandó szépnek erkölcsi országába. Nagyszerű intézetei, építkezési szorgalma, és a' szép művészetek pártolása által tehát sokat tett e' nagy király főpapjaink és udvari embereink ízlése nemesítésére; még többet teendő, ha philosophiának elfogult és vizsgálatra készületlen lélek, hittudománynak eretnekítési kórság, jogtannak az írott törvények iránti idegenség, természet vizsgálatnak a' felebb említett akadályok nem állottak volna ellenökbe.

Még érdekeseb középkori elődeink gyakorlati philosophiáját, és ennek részeit, a' *moralt* és *political* közelebbről megtekinteni, és látni, a' fonák fogalmak, hibás elvek mint rútítják dísztelenítik a' magános és társas életet. Erkölcstannak legbiztosb alapja volt mindenha a' vallás, mely amannak parancsait szentesíti. Ámde ott hol a' vallás, a' szép lelkeknek ezen szent érzelme, olyan külső szertartásokká silányul, melyekkel a' vallás és morál ama' nagy feltétele, a' szív megjobbítása alól, mintegy hátulajtón kilehet szökni, mint ez közép korban általános divat volt, ott tiszta erkölcs által többé élet nem szépítetik, társaskör nem boldogítatuk. Milly fonák nézetei voltak e' kornak a' kegyességről, illő némelly feltűnő példákban felvilá-

gítani. Sz. István egyetlen nagy reményű fia Imre, abban helyezi a' szentség fő tetőpontját, ha esküdt felelőségétől törvényes ágyában magát megóvja, és ifjúkori ebbeli fogadását emberül megállja; melly fonák fogalomból aztán az a' mondhatlan kár háromlott nemzetünkre, hogy mivel tronöröklési törvény nem létezett, a' magyarhon félszázadig nyomorgattatott, és szinte szétszaggatott az egymással küzdött mellék rokonoktól. Minő vallási fogalomra mutat az, hogy ekkor az úgy nevezett flagellansok, kikről Thuróczi is emlékezik (ad ann. 1263.) vérig korbácsolták magokat, az utcasárban megheverték, hóba feküdtek, és a' legundokabb dolgot megették csak azért, hogy a' kényelmesb papoknak megmutassák, hogy kell embernek ide alatt önkínzása által, az odafenti boldogságot megérdemelni.

Ilyen vallási fogalmakon tiszta és okos moral nem épülhet. Felette borzasztó is volt, nem csak honunkban, hanem mindenütt az európai emberiség erkölce középkorban, mellyet évkönyvek és törvények egyiránt hirdetnek. Szentmártonhegyi 1078-ban tartott országgyűlés végzéseiből tudjuk, hogy tolvajsági bűntetéseket kellett itt szabni, nem csak a' pórnépre, hanem az orzó főrendűekre és papokra is; kik közt alsó osztálybelinek első lopásért orra vágatott el, főbb rangúnak szeme tolatott ki; a' pap pedig letétetett. Szinte ötszáz évvel szent László kora után Szalkai László esztergami érsekről emlékezetbe hagyatik, hogy Frangepán Kristóffal a' fötanácsban összeszóllalkozván, ennek szakállába kapott, ki ezért az érseket nyomban arczul verte. Schneller, gróczy egyetemben nagy nevű oktató, így rajzolja az Imre király korabeli magyar papságot. „Püspökök saját káptalanaiktól simoniával, hitszegéssel, dobzódással fesletséggel, sőt vérfertelemmel vádoltattak. Apátokat vádoltak oklevél hamisítással, és olyan szabadalmak koholásával, mellyek erejével magoknak nem csak világi, hanem egyházi főnököktől függetlenséget akartak kivívni, háborgó klastromokban a' győ-

zödelmes szerzetesek legyőzött szerzetes társaikat bottal és kövekkel kergették ki a' templomokból. Papoknak ritkán voltak nőik, de annál többször ágyasaik. Ezen adatokat tagadni nem lehet; mivel a' római curia ezeket kiadott és máig is meglévő brevéiben elismerte, és ezek által igyekezte a' mindig jobban eláradó fesletséget gátolni.

Ha illy hibásak voltak a' papság erkölcsi elvei, milly erkölcstelen lehetett a' nép gondolkozása módja, könnyen elgondolhatjuk. Lelkiismeretlen elnyomása a' gyengébbeknek, a' legvastagabb önzés, a' legszilajabb heveskedés mindenben, párosítva a' babonás vallással és tettetett szentséggel volt beljegye ezen korbeli népnek. Második vagy jeruzsalemi András méltán tartatik a' magyar szabadság alapítójának, nem csak honi hanem külföldi történetíróktól is, kik közt Gebhardi és Eichhorn nevei fénylenek: 's még is milly ellenkező erkölcsi elvei voltak ezen királyunknak! ez ifjúságában derék és hőskeblű testvérét Imre királyt szüntelen nyugtalanította, hittel kötelezett fogadásait nem teljesítette, és várfogolyságot érdemlett méltó boszujú testvérétől. És épen ezen fejedelem volt az, ki kegyessége jeléül a' szent Jordában fürdött. galileai tenger mellett idvezítők szent nyomdokaiban járt; nagy mennyiségű pénzért hozott egy darabot Áron vesszejéből, és egyet a' Kánán menyegzőbeli korsokból. *Millyen a' király, olyan a' nép.* Mig második András a' szent földön áhitatoskodott, addig Bánk nádor Gertrudot a' királynét, irgalmatlanul megöli, miután lelkiismérete tanácsnokától az esztergami érsektől kétfelé magyarázható oraculumot vesz: *)

A' felzúdult néptömeg a' királyi kincstárt kirabolja, az ország pecsétjét ellopja; kalocsai érseket Bert-

*) *Reginam occidere nolite timere bonum est :
Si omnes consenserint ego non contradico.*

holdot a' királyné testvérét megbotozza. A' szent föld-ről visszaérkezett király nyomozást tenni a' vétkes láz-zadók ellen nem mer, noha a' pápa ellenök átkot mondott; hanem pénz szükében lévén a' szentegyháza-kat e' kegyes király kincseitől megfosztja; még a' vesz-prémi templombeli kincstárban fénylett Gizela koroná-jának sem kedvez, hanem ezen tiszteletre méltó régi-séget elolvasztatja. A' főrendek ekkor *tapodták porba* az ország eredeti alkotmányát. Ennek ellenére a' híva-talokat, 's feudumokat öröklökké tettek családokban; a' királyi várakat, járandóságokat hitetlenül elrabolták, és még is a' hadviselés és békekorai adózás terhét az alnemességre gördítették, a' polgárokat és nemteleneket pedig földbirtokból teljesen kizárták.

A' millyen volt logicája, metaphysicája, aestheti-cája, erkölestudománya e' középkornak, épen olyan volt *jogtanja* is vagy polgári morálja. A' király és nemzet közti, vagy a' nyilvános jog fogalmát ugyan meglehetősen eltalálta e' nyers emberiség; mert közép-ben állva a' túlzó római 's görög császárok korabeli jog, melly törvénynek csak azt ismerte, mi a' fejede-lemnek legfennsőbb és senkivel meg nem osztható aka-ratjából folyt ki, és az allodiumos rendszer alatti büsz-keség között, midőn királyrolí fogalom igen alacsony lévén, egy bajor fő rendű nemes, Ethiko nevű, bújá-ban remetévé lett azért, hogy fija Henrik császári feu-dumot vett fel, és az által szabadságát 's nemességét lealacsonyította; 's mikor a' spanyol hidalgók ilyen gögteljes nyilatkoztatást tettek, választott királyoknak hódolván: „Mi, kik szinte annyit értünk mint te, ki-rályunká 's urunká teszünk, olyan feltétel alatt, ha jogainkat 's szabadságinkat védni fogod; ellenkező eset-ben pedig nem“. Mérseklott középpen állván, mon-dom, nemzetünk, törvénynek azt alapította, mi a' nemzet közakarattjából, és uralkodó megegyezéséből ke-rekedik; de már az hibás eszme volt, hogy nemzet alatt értettek sok ideig csupán a' főpapak, főudvarno-

kok és a' helvenkét főispán: kevés kivétellel, csak ezek hívtak az ország tanácsába, csak ezek hoztak mindenkire egyiránt kötelező törvényeket.

Ezen nemzet képviselőiről hibás fogalom, hibás nézeteket, ezek megint hibás és philosophiátlan törvényeket létesítettek; mivel ezeket ha megtekintjük a' legkiáltóbb aránytalanságot leljük fel a' vétkek és büntetések között: továbbá a' papság mindenbe beleelegyedését, a' világi 's egyházi hatóság összezavarását. Összeszeesküvés, hazaárulás és gyilkosság, hálállal büntettek; a' többi vétkeket pénzzel jóvá lehetett tenni; a' gyűjtogató, ha a' kárt kipótolta, és valami bánatpénzt fizetett, magáért eleget tett, 's ment volt minden büntetéstől: ha ki nőjét megölte, fizetett ötven, tíz vagy öt tehenet; a' mint vagy grófi vagy alnemesi, vagy pedig polgári osztályhoz tartozott. Vérboszú olly dühös volt ezen vérengző századokban, hogy midőn 1330-ban az egyedül bűnös Zah Feliczián a' királyt I. Károlyt megsebesítette, a' királynénak négy újat elvágta; nem elégedtek meg az egyedül bűnös felkonczoltatásával, hanem a' szép, de szerencsétlen Klárának is orrát ajkait lemetszették, mindenik kezéről négy négy újat levágták; öt félholtan egy lovon több város utcáin meghordozták, és ezt kiáltatták vele: *Imez jutalma van a' király iranti hűtlenségnek.* Feliczián egyetlen fia, ki a' hegyek közé elfutott fölkerestetett, hív szolgáljával együtt lófarkára köttetett, és holt teste az ebeknek vettetett: és még is a' rajosan hízalgó Bonfinius szinte keveselni látszik ez iszonyú büntetést.

Milly fonák fogalmai voltak e' sötét századok fiai: az emberjogról, megtetszik azon baromi bánás módból, mellyel viseltettek a' földművesek igen hasznos osztálya iránt. Ezeknek mind életök mind halálok uraik kényétől függött: személyességökből egészen kivoltak vetkeztetve, és mint dolgok úgy nézettek. Vanak okleveleink nem kis számmal, mellyek tanúsítják ezek' nyomorú sorsát. Ezekből látjuk, hogy jobbágyok

a' setét századokban nálunk, ha házi szolgák voltak, az ingó jószággal együtt, ha pedig valamelly kunyhónak birtokosi a' fekvő jószággal együtt eladattak, és mintegy darabszámba nevéknél fogva az oklevelekben kijelöltettek. Más honokban is így volt ez a' durva feudalismus alatt; sőt Spanyolhonban annyira mentek, hogy férfi jobbágnak maga sorsabeli asszonyával együtt lakása épen nem tartatott 's nem is nevezetett házasságnak, csak *contuberniumnak*; 's illy esetben nem lett helyet a' templombeli összeesketés. Nálunk is, hogy az örökös jobbágyok félig vagy egészen nyírt hajjal jártak ez előtt, régi oklevelekből tudjuk. A' régick humanitásra vezérő bölcseségével ismeretes I, Mátyás ugyan nagyon könnyített sorsukon a' korabeli jobbágyoknak: a' honnan báró Herberstein, ki sokszor útazott honunkban, ezek helyzetét ekkép' festi. „*Ita his (ferinis) abundant Hungaria, ut interdicere rusticis, ne vel venentur vel aucupentur, pro re valde insolenti habeatur; nec pene plebejorum quam nobilium epulae sint distinctae: turdi, perdices, phasiani; bunasi (talán bölönyök) et quid quid est ejusmodi, quod ad mensas delicatiores alibi expenditur, hic facile quisque apponat*“. De már II-dik Ulászló alatt lett lázzadásukért újra megszorítottak.

Már felebb két okát említettük honunk közértelmességbeni hátramaradásának: u. m. középkorbeli feudalismust, és az ebből folyton folyó hadi vad szellemet. Hübérnöki rendszer valóban már maga igen philosophiátlan. Mert hogy egy köztiszteletű külhoni íróval szóljak. „Milly képtelenség előre feltenni, hogy a' fiak és minden maradékok bírni fognak azon ügyességgel, mellyért a' család törzsökének hivatal és ezzel együtt járó feudum adatott? Igaz hogy ezen rendszer kezdetben nem volt olly képtelen: mert feudumok nem mentek át a' maradékra, hanem csak a' személyhez és szolgálathoz *voltak kötve*: de későbbben nőnemű mara-

dékokra 's ezek gyermekeire is átruháztattak, melyből lett a' fogalmak összezavarása.

Érdekes látni, milly különszerű nézetei vannak egyfelől a' világos fejű és bölcselkedő görög 's római classicusoknak, másfelől Verbőczinknek a' nemesség eredetéről. Amazok ezt személyesnek, önmunkánk által létesíthetőnek, másra átruházhatatlannak, és senkitől el nem vehetőnek rajzolják: hármos törvénykönyvünk írója pedig így okoskodik: „A' tudósok egyező értelme szerint mindenki nemes, kit erénye vagy vitézsége megnemcsít: de nálunk különösen azok nemesek, kik a' szabadosok neve alatt befoglaltatnak, kik a' hunnok vagy hungarusok között támadtak; kik Scythiából Pannoniába költözvén itt közgyűléseket tartottak tanácskozás és táborozás kedvéért; melyekre ha valaki hívatva és véres kard által fölszólítatva meg nem jelent, vagy derékban ketté metszetett, vagy örökös szolgaságra büntetett. Így lett az hogy egyik úr, másik szolga, egyik nemes, másik nemtelen, egyik hadfi másik földműves lenne közöttünk“.

Illyen fogalmi alapon épülvén álladalmunk, igen következetes volt, hogy ha hadfiak teszik egyedül a' nemzetet: statusunk is ne legyen más, mint örökös tábor. Valóban nem is volt az egyéb a' közép századokban. Járjuk el sorról sorra akkori nemzeti intézeteinket; ezekben és ezeken együl egyig hadi szellemet lélekzeni tapasztalunk. Oltár előtt szolgáló papjaink kötelesek voltak hadba is elmenni, és szomorúan tudjuk, hogy a' pap Tomori fővezérlete alatt ért bennünket a' legnagyobb csapás Mohács gyász téerein. Törvényszékeink kard és fegyver csörgés nélkül nem folyhattak. Nem lévén képes e' philosophiátlan kor a' rejtezni szerető igazságot, a' római jogtan behozatala előtt, békésebb úton és czélszerűbb eszközök által felvilágítani, minden tehető kardjához nyúlt, és párviadallal vágta el a' gordiusz csomót; melly harcyszomjas hatóságokról Remmer írja: (Handbuch der mittlern Geschichte. I. 293.)

„Párviadal által, nem csak bűnhesztő, hanem polgári pörök is döntettek el; nem csak tanúk és bírák kénytelenítettek vallomásuk és ítéletök igazságát kettősharcz által megbizonyítani; hanem még törvényhozási és választási pörkérdések is ezen úton fejtettek meg. Ezen ordáliák bolondságát és kegyetlenségét érezték sokan; de római jogtan elterjedéséig nem lehetett erről a' nemeseket elszoktatni; kik sokszor hatóságra mit sem hajtva magok szereztek magoknak elégtételt; ellentáborba álltak szolgálkkal 's hűbérnökeikkel együtt ellenfeleikkel; és ilyenkor hiába vetette őket átok alá a' papság, hiába jöttek királyoktól tiltó parancsok; nemesek e' véres pörrendszertől el nem álltak, legfeljebb is úr és innepnapokon szüntek meg kis időre, mivel ezeken isten békéje (treuga Dei) volt mindenütt“. Minő szokásokat és törvényeket szült ezen hadvágas idő, láthatjuk Verbőcziből: „Jól meg kell jegyezni, hogy jobbágy földes urának sajátja; amaz tehát ez ellen semmi dolog miatt pört nem kezdhet; ha hát jobbágy nemesből megveretik, megsértetik, vagy megkárosítatik, egyedül földes ura tehet ez ellen panaszt“. Csodálhatjuk-e ilyen világban, ha sokan a' rideg sziklák közt remetékké, békés zárdákban szerzetesekké lettek!

Hadban nem bűn, sőt ügyesség sok előtt lopni és csalni. Hadszellemű álladalmaink középkorban közbátorságra, közhitelre, melly a' mai elvek szerint statusok egyedüli alapja, nem sokat adtak. Innen a' sok rabló várak, mellyek elrontását nem egy országgyűlés parancsolta; innen pénzbeli hitel hiány; melly abból eredt, hogy középkorbeli királyainknak nem csak szabados volt minden évben új pénzt kiadni, hanem ezeket tartozott mindenki újakkal beváltani, és helyettök 's mellettök még e'felett azon járandóságot is megfizetni, melly *lucrum cameræ* néven nevezetett, és a' királyi jövedelem egy jeles ága volt. Ámbár tehát illy szokatlan úton is nevekedett a' királyi kincstár; nem mondhatjuk még is, hogy az gazdag lett volna, illy

gyenge lábon állván a' hitel: sőt hallatlan pénztelenséggel küzdöttek királyaink, e' harczszomjas korban. Zsigmond elzálogítja a' szepességi városokat. I. Mátyás és II-dik Ulászló részint adónevelés, részint segedelem kérés által idegenítik el magoktól az ország rendeit; II-dik Lajos pedig ezüst készületeit kénytelen szükségei pótlására zálogba vetni; akkor midőn érsek Szakmári hatvan ezer aranyat tud végrendeletében a' magyarhonnak hagyni; pécsi püspök pedig Móré Filep, kire bízott az 1519-ben megrendelt papi jövedelem tizednek beszédese, ezer aranyat hordott zsebében, midőn halálos sebekkel megrakva leesnék lováról 1526-ban.

Középkori philosophia a' *polgári türelemről* is másképp tanított, mint a' derültebb századbeli. Amannak elve ez volt: „*A' király köteles a' másképp' hívőket, mint eretnekeket fegyverrel pusztítani*“, emezé pedig így szól: *A' kormány tartozik az anyaegyháztól elszakadottakat, ha polgári törvény ellen nem vétenek, túrni, sőt polgári jogaikban védeni*“. Minő gyümölcsöt termettek ezen philosophiai nézetek és elvek? azt, hogy I. Lajos az ó hitű papokat bánságban, nőikkel 's gyermekeikkel együtt összefogdostatta, azok helyébe catholicus papokat rendelt; bolgárhonban a' magokat megadni nem akarókat ezerenként leöldöstette; Havasalfölde pedig és Moldva említett király térítő hadai és győzelmei által szinte kiürült, lakosai innen seregestől bujdosnak ki más tartományokba.

Illy nagy szerepet játszik a' polgári bölcsesség és elvei a' nemzetek életében, illy sokat tesz annak szépítésére vagy dísztelenítésére! Boldog jelenkorunk, hogy ebben a' bölcselkedés elébb menvén, előítéletektől megtisztulván, 's egyetemi közértelmességet szülvén, dicső fejdelmeinktől, és fennséges törvényhozóinktól nem csak tiszteltetik, hanem népeletünkben 's törvényeinkben tetteg is alkalmaztatik!

A' XVI-dik században történt *egyházújítás*, melly már 3-dik stadiumát teszi értelmi mivelődésünknek,

bár sok bajt árasztott nemzetünkre: de mivel ez által éledtek fel honunkban is a' tudományok, ezekkel együtt a' nemzetiség és a' nyilvános oktatás jobb karba hozatala, ezen üdvös dolgok áldott befolyással voltak értelmi műveltségünkre is. Öt egész század folyt le már nemzeti életünkből ezen időszak előtt, és tekintsük meg, hány neves született magyar író-t mutathatunk elő ezen fél ezeredből? Pirúlva kell megvallanunk, hogy ha alkotmányunk alapítóját sz. *Istvánt*, *Kéza Simont*, *Báthori Lászlót*, *Cezinge Jánost* pécsi püspököt, *Nyírkáló Tamást*, *Turóczi Jánost* említettük, elmondottuk jelesebb íróink rövid sorát: mivel a' németthonból került *Schwartz Pétert*, *Müller Jánost*, az olasz *Bonfiniöt*, *Galeottit*, *Ranzánt*, alig nevezhetjük nemzeti íróinknak. Ellenben vessük szemeinket a' tudományok újjászületésének századára, a' hittudósok között fénylenek mindjárt: *Pesti Gábor*, az új testamentom fordítója, *Kopácsi István*, *Komjáthi Benedek*, *Erdösi János*, *Dévai Bíró Mátyás*, *Szegedi Kis István*, *Horhi Juhász Péter*, *Károlyi Gáspár*, *Heltai Gáspár*. A' törvénytudósok közt, egyebek felett nagy nevet szereztek: *Verböczi István*, *Mérei Mihál*, amaz a' hármas törvény írója, emez a' *Quadrupartitum* egyik bírálója; történetíróink karát díszesítik: *Oláh Miklós* érsek, *Verancz Antal* püspök, *Forgács Ferencz* püspök; philologusaink, szónokaink, költészeink világi bölcseink első nagyságú csillagai közé számláltathatnak: *Dudics András*, *Zsambóki János*, *Szamosközi István*, *Sztárai Mihál* és egyebek. Még termékenyebb az efféle adatokban a' XVII-dik század. A' török uralkodta árva hazánkban, honnagyaink pártokra szakadva, a' nemesség leveretve, városaink falaink a' dúló katonaságnak vadkényére bízva; szóval, borult volt honunk ege mindenfelől; és még is, milly nagy tudományos, philosophiai lelkesedés mindenütt! Kik ez előtt a' könyvet olvasó püspököt kinevették, szenvedelmesen olvassák a' hittudósok könyveit; kiknek

az előtt csak vendégség, vadászat kellett, seregestől mennek Wittenbergbe az új tudomány hallgatására; hol ez előtt közép és alsó iskolák igen gyéren találtak, (Wallaszky a' XV-dik században nyolcz gymnasiumot számlált) ezer akadályok ellenére, sűrűn emelkednek; majd minden egyház czinterme mellett népiskolák állottak elő; mellyekben nagy szorgalommal oktatik az elvadult nép sarjadéka, olvasásra, írásra, és a' hittudományra. Ily sokat nyert tehát ezen időkben honunkban az értelmi élet.

Még több haszon fordult nemzeti közértelmességünkre az által, hogy az egyházújítás századában született újjá *szép anyanyelvünk*, melly az ezen kor előtti magyar emlékekből itélve, felette zordon, míveletlen, és nyelvtudományos szabályok által megállítva, deák salakoktól megtisztítva nem volt. Illő itt történetírásunk fonalától eltérnünk, és nemzeti nyelvünk' a' nép értelmességére nagy befolyását fontolóra vennünk. A' népnek, mint tudjuk, két osztálya van: felső és alsó; amaz mívelt, tudományos és jó ízlésű; emez tanulatlan, nyers és együgyű embereket foglal magában. Mind kétosztály végtelen sokat nyer a' nyelvnevelés és csinosítás által. Sokat elsőben a' pórnép; mert ez a' szép és szívreható előadásra megszeli, ékes versek hallására könnyeket hullat; és bizonyos, hogy Orpheus, Amphion, Tyrtaeus, Ennius, Naevius, népszerű versezeteik által első művelői voltak a' görög és római nemzetnek. Azon szép magyar szent énekek, mellyek a' 15-dik századi szent László királyra készülttől *Molnár Albert* által a' 17-dik században lefordított remek zsoltárokig köznépünk által énekeltettek, fel nem számítható hasznót tettek annak szíve, erkölce, 's értelme felvilágosítására és nemesítésére: mivel ezen magyar énekekben van a' vallásos bölcsesség szeszlangja, melly a' köznép egyszerű élete kormányzására elegendő. Megragadják ezek az együgyű embert egészen: érzelmét a' hangászat remeke, és a' költészet ereje; értelmét

a' tárgy fennséges nagysága, szívét az istenéhez közelítő szentség; melly három oldalról ostromoltatván egész szellemi valósága, kedvesen hódol; egykedvűleg tekintvén mind azt, mi a' vallásnak ezen szentek szentjén kívül történik. Mi adja be neki ezen drága balzsamot? az anyanyelv; mellynek emlőiből szíhatja mint kised az őt egyedül tápláló életnedvet.

Még feltünőbb nemzeti nyelv-mívelésnek a' feunsőbb néposztály értelmi művelésére kiterjedő befolyása. Nincs bizonyosb mint az, hogy a' nyelv műszere és organuma a' tudományoknak; sőt ezeknek alakja, és mintegy öltözeti mintája. Nagy költészek poetai, szerencsés prosaicusok hajlékony, derék bölcselkedők teljesen kimívelt nyelv nélkül épen nem gondolhatók. Minden nyelv, hogy a' derék *Herder* ¹³⁾ hasonlításaival éljek, eleinte olyan zordon és *berkes tartomány*, meliyet előbb ki kell irtogatni, felszínét egyenlővé tenni, hogy rá kies kertet, és kellemes mulatóházat lehessen építeni; olyan nemzeti gondolat *kincstár*, mellyben vannak derék és kelendő pénzek, de vannak avúltak és forgásból kimenttek, vannak külhonbeliek, vannak ál és hamis pénzek: olyan *országút*, mellyet előbb meg kell tölteni, köveccsel meghordani, hídakkal, révekkal ellátni, hogy járható lehessen.

Kik azok a' derék férjfiak, kik e' hasznos de unalmas munkát végezték? kik adtak műszert az írók, menykövet a' szónokok, fegyvert a' vitázó bölcselkedők kezébe? kik fűztek szárnyakat a' fellengző költészeknek; szóval kik voltak előljárói a' nemzeti literaturának? Azok a' névtelen munkások, kiket az utokor hasznos munkáikért emlékezetre is alig méltat: azon cyclopsok, kiket Jupiter illőleg soha meg nem jutalmazott, noha gigásokat leverő menykövei ezek hámorából kerültek; azon robotosok, kik, hogy Johnson szavai-

13) *Fragm. zur deutschen Literatur. 1. Samlung.*

val éljek, csak arra teremtetek, hogy az értelem és tudomány útján a' tuskókat és bokrokat irtsák.

Igaz, hogy vannak hősei is a' literaturának, kik herculesi erővel szállanak szembe az akadályokkal, szörnyetegeket pusztítanak ki, hegyeket fúrnak át, sebes vizekkel birkóznak meg: de valljon ezek munkája még is elegendő-e arra, hogy remekeik mindenben szabály gyanánt szolgáljanak? elmozdithatnak-e a' tudományosság országútjáról minden botránkozás köveit? ki gyomláthatnak-e a' nemzeti nyelv' telekéről minden tövist, 's görbén nőtt fát; ki mustrálhatnak-e ama' nemzeti kincstárból minden ál és hamis pénzt; minden régi és elidősült, de nemtelen és semmit érő kifejezést, melly méltatlanul fog helyet a' szent helyben, és mit, hogy olly soká helyét itt megtartotta, mindenkinek szégyenleni kell? Valóban nagy és hasznos volt nyelvünknek azon fordulata, mellyet Kisfaludiak és Kazinczi, mint főnökök végrehajtottak; mivel ezek, sok derék bajtársaikkal együtt, leglelkesebben hatottak a' magyar nemzetre, és teremtoi voltak a' mostani magyar olvasó közönségnek; de ezen dicső diadalát a' nemzetiségnek, ezen delelő pontját magyarságunk napjának a' XVI-dik században pirosollott hajnalnak kelle megelőzni; melly nyelvünk ügyét felfogta, szennyeiből, rosdáiból kimentette, dicső sajátságait *sylvesteri* szorgalommal és ügyességgel kijelelte, és trónra méltónak bizonyította.

Azonban noha sokat, igen sokat tettek a' XVI-dik és XVII-dik század fiai honunkban, nemzeti nyelvminvelés által, a' közértelmesség, és ennek organuma a' philosophia előmozdítására: még is sok és fontos okok miatt kisdéd, sőt törpe maradt az nálunk mind e' mai napig. Minthogy e' tárgy kényes, és megvalloim magamnak is nem sok kedvem van ollyan erkölcsi test fölnyitásához, bonczolgatásához, mellynek magam is tagja vagyok: mellőzni sem akarván egyáltalában e' fontos és nemzeti életkérdést; felelet helyett elbeszélem

röviden azt, minő kedvező feltételek, mosolygó körülmények, és szerencsés okok folytak egybe arra, hogy göröghon hazája, sőt szülő földje legyen az ételszépítő bölcselkedésnek, és termőföldje olly bölcselkedőknek, kiket csodál és csodálni fog az utókor, és a' kik szinte utólérhetlenek a' saját és társas életet szépítő tudományban? Elvégezvén oknyomozó történetírási festményemet, könnyű kézzel majd párvonalt húzok görögök és magyarjaink bölcselkedési törekedései között; melly kevésből is a' sokat értő bölcsek tisztán átláthatják a' dolog miben létét.

Mielőtt rajzolatomhoz kezdenék, elő kell adnom, minő iskolákba kell járni valamelly nemzetnek, hogy a' bölcselkedés fénylakába felemelkedhessék; a' honnan Lucretiusként:

Despicere queat alios, passimque videre

Errare, atque viam palantes quaerere vitae.

Négy iskolát kell minden teljes közértelmességre kifejtőzni akaró nemzetnek kitanúlni; mellyekben tanult nagy haszonnal azon nemzet is, mellynek philosophiai pályáját akarjuk elbeszélni. Első stadiuma a' bölcselkedő értelemnek a' szép és bájoló *természet*; melly elsőben is költészi szellemet lehell azokba, kik pompás templomát látogatják. Ha a' philosophia feladata nem más, mint szellemi egész valónknak, jelesen értelemünknek a' szépre, értelmünknek az igazra, erkölcsünknek a' törvényesre és nemesre kifejtése, és ezen egybehangzó, arányos és harmoniás kifejtés által, saját és társas életünk szépítése (mint felebb láttuk): úgy semmi ezen nagy czél elérésére alkalmasb nincs, mint a' bennünket környező szép és fenszéges természet kebelében mulatás, melly aránylag fejt ki aestheticai, szemlélő és erkölcsi értelmünket. Bizonynal mondhatjuk, hogy a' pompás természet színháza legelső és legjobb elő iskolája a' philosophiának.

Mert hogy elsőben is aesthetikai kifejtőzésünkről; mint a' philosophia virágkoráról szóljunk, képezi a' széptermszet gyakori megtekintése értelmünket; ennek a' kellemes, fellengős, ingerlő, naiv, szép felfogására, alkalmas képalakokat, schemákat nyújtván, sőt akaratunk ellen is sokszor ezekre figyelmünket ragadván. Midőn látjuk a' természet örök ifjúságát, a' színek és színézetek játékait, a' felkelő és nyugvó nap férfias szépségét, az éj fennségét; mert mint Kant szól: „*Der Tag ist schön, die Nacht ist erhaben*“! a' csillagos ég nagy rendszerességét, a' bájvidékek, tengerhullámok, meglepő scenáit; szóval az érzéki világ szépségét rendét, nagyságát és pompáját, szépérzelmünk felébred, és a' philosophia előljárója, a' képzelődés, kellemesen miveltetik. Ki tagadhatná, hogy képi a' szép természetteli barátkozás szemlélő értelmünket is: mivel ez a' mindenütt fénylő nagy czélszerűségre, a' nagy egész részei szoros kapcsolatára, a' dolgok lépcsőzeti egységére, saját erkölcsi természetünk, melly mind ezeknél magasb polczon áll: méltóságára tesz figyelmesekké bennünket. Végre erkölcsi értelmünket sem hagyja fejtőzetlen: mivel a' jótékony eleinek, minők, tűz, víz, források, érczes vizek, jó ízű gyümölcsök, állatok, nemek dicső alkotása; továbbá azon erkölcsi elvek és maximák, mellyek ebben kinyomattak minők: a' munkásság, lármátlan és nyugalmas nagyság, takarékság, állandóság, szilárdság, ügyesség stb. mi bennünk is erkölcsi nemes. érzelmeket izgatnak fel: és így, értelmünk szép érzelmi, szemlélő, és erkölcsi húrjait egyiránt illetván, üdvös hatással vannak arra. Az illy aránylag és harmonice képezett lélek alkalmas pedig leginkább a' bölcselkedésre. Ezen nagyszerű iskolába járt a' görög nemzet; hona ennek merő éden és Európa kertje lévén. Itt fénylett a' hóval fedett tisztas Olympus, a' kies Tempe; tenger és sziget fekvése, Arkadiája, kellemes éghajlata, felemelték a' lelket, és olyan élénk, eszmék iránt fogékonytá tették, minőt

a' szép tájak lakosiban majd mindenütt feltalált Garve. Magyar Kanahánunk, talán Szepességet, Bánátot, és Balaton vidékét kivéve alig bir festői vidékekkel; sok helyen épen nem szép, sőt untató; és az alföldi atyánkfiai komolyságát, földeik kellemetlenségéből könnyen kimagyarázhatjuk. Itt már szükségtelen megjegyezni, hogy philosophusnak derült elméjűnek kell lenni, és vidámnak, melly vidámságnak az élénk képzelődés ad táplálatot: az a' nemzet tehát, melly hogy Csokonai-val szóljak, *sírva tánczol*, egy fő feltételétől van megfosztva a' bölcselkedésnek.

Második iskolája a' bölcselkedésnek a' művészet, melly tüköre nemesítője, tökéletesítője a' szép természetnek. Bouterwek vallja, hogy a' művészet legfőbb törvénye, a' természetnek aesthetikai utánzása. ¹⁴⁾ A' legszabadabb képzelődésnek is, még az idealis termékeiben is szemmel kell tartani a' természet typusát, és ehhez hívnak kell mindenütt mutatkozni; mert hol a' természetesség megszűnik, ott hangviszály pendül meg. Ezen szellemben költöttek Homerus, Pindarus, Sophocles; ezen idealisalt természetesség szülte a' vaticáni Apollót, medicisi Venust, és Laocoön csoportozatát. Így született Phidias olympi Jupitere, és Parthenon Pallása. Milly csuda szépségűvé tette a' művészet a' különben is szép és ígézö göröghont, láthatjuk Pausaniásból; ¹⁵⁾ kifejtőzött tehát a' természet és művészet szépségei látására a' görög népben a' szépnak érzelme, a' testi és lelki szépség kedvelése; mellynek drága gyümölcse lett aztán az az utolérhetlen ideal, melly valamint nekik, úgy nekünk is zsinórmérték gyanánt szolgál örökké a' művészi lélek minden teremtményeire nézve. Ugyan ez szülte ama szép természetességet, és nemes egyszerűséget, melly a' görögök minden művé-

14) Aesthetik. Wien, 1807 s. 175.

15) Descriptio Graeciae ex edit. Kuhnii Lipsiae, 1696. fol.

szi és szellemi munkáikat bélyegzi. Itt született a' hangászat Apollo, gymnastica Hercules, szobrászat Phidias, hősköltemény Homerus, tanító költészet Hesiodus, a' drama Aeschilos által. A' görög elme tehát ifjúsága virágkorát jól élte, jól elkészülve és lépcsőnként lejtett által érett korába.

Ezen ifjúkori természet és művészet iskolájába járásnak igen természetes szüleménye volt aztán a' görög vallásos töredékes mythusos philosophia, melly Thalesselel kezdődött, és a' nagy Socrates korában végződött. Ez még istent nem különböztetvén meg a' természettől, tárgyául a' külvilágot tette; szabadon bölcselkedett; a' vallási kényuraságnak híre sem volt; énekes megfért a' pap mellett, kinek hatalma korlátolt volt. Ezen szabad folyamban fejtőzött ki vallási rendszerek, melly noha polytheismusból indult ki, de azért emberi, szép, ízléssel párosulható, vidám volt, koronként tökéletesítetett; a' költészet és philosophia lépcsőin átment a' monotheismusra, és tiszta moralt szült, mellyet hét bölcsaik elébb gnomákban, Socrates és követői tiszta elvek szerint adtak elő.

Igy elkészülve a' természet és művészet propylaeumaiban, átment ezen nagy nemzet a' *tudományok* iskolájába, mellyek nem külföldi, hanem jobbára honi termékek voltak. Ifjúkorú nép még csak a' természet külsején álmélkodik, ennek belsejébe nem hat; jelesen ennek ellentétét a' szellemet és a' szellemi világot vizsgálgatni nem szereti. Neki még nagyon érzéki és testi nézete van a' természetről, mellyet vagy mulatság teremének tekint, vagy víg konyhának és élelem tárnak. Költésznek úgy tűnik az elő mint teljes szépségű nő, képírónak mint gyönyörű festmény, szobrásznak, mint plasticai remek. De már az éret kor behat a' természet belsejébe is, és az anyagi természet munkás oldalát is, a' szellemet felfogja: anthropologiai ismeretei által a' beltermészet kincseihez jut, és ennek gyönyöreit szellemileg éli: szóval, a' tudomány és vallás ál

lásponjtján szemléli és ismergeti a' természetet. E' végre, mivel természetnek legfőbb remeke az ember, gondolkodik magáról, és önmagát magának tanulmányává teszi. Ezen kellemes studium épen olly jótékony, épen olly harmoniás, és így philosophusi elmét képző, mint a' kül és szép természetteli barátkozás. Képezi ez elsőben szép érzelmünket, és így *aestheticai* értelmünket; mivel elsőben az emberi testalkotmányt úgy tüntetvén előnkbe, mint a' legremekebb művészetet, melly egyedüli tárgya a' szobrászatnak; ennek ifjakkbani csodaszépségű *contourjait*, harmoniáját *megismertetvén velünk*; azután a' szép lelkeket, nagy és nemes charactereket ellentétben a' rút alávaló lélekkel, *előnkbe varazsolván*, sokat tesz szép érzetünk kifejtésére 's nemesítésére. De *szemlélő* értelmünk is gazdaggá lesz ezen embertanulmány által. Mert elsőben a' szellem, és ennek gondolkozása törvényeit kitanúlja; az emberi ismeret' eredetét, alapját, körét, határait, netovábbát átlátja; akaratja ellen is kétkedővé azután bírálóvá, criticussá lesz; a' történetírásra, melly a' legkülönbözőbb characterek gyűlhelye, és az emberi szenvedélyek színháza figyelmet fordít; ezt mesés alakjából kimenti, és oknyomozólag búvárkodik; a' föld külön tartományiban, más éghajlatok alatt élő népek szokásaira törvényeire is elmélkedő pillanatokot vet; magát a' természet minden szüleményénél magasb helyzetűnek tekintvén, gondolkodik rendeltetéséről, létele főokáról, ennek irányáról; saját és társas élete szépítéséről. Ezen vizsgálódás útát nyit neki *erkölcsi értelme* művelésére is; mert látja, hogy a' nagy teremőnek számtalan intézetei, minők: a' vallás formák, iskolák, hősök, törvényhozók, polgári alkotmányok nagy fordulatok, felfedezések, mind erkölcsi célzásúak 's jelentésűek: ő is tehát a' jog és kötelesség, erény és vétek természetét kitanúlja, és e' tudalmat élete szépítésére alkalmazza. A' legtágabb értelemben vett embertudomány tehát igen jeles képező tereme a' philosopháló értelemnek.

Ezen derék iskolába járt 's tanult sok ideig a' görög nemzet. Mint jóra való ifjú eltöltvén virágkorát, hozzá fog a' komolyabb tanulmányokhoz: így a' görögség is művészi és idealis életét leélvén, kereste az igazat és jót; e' végre kételkedve és oknyomozólag haladott. Herodotusi hőskölteményből leve tehát Thucydidesi történetírás; Hesiodusi tanító verszetből lett igaz philosophia; melly már ekkor férfias volt, és leszállott a' szellemi mélységekbe; önisméretből indulván ki, a' bölcselkedésnek életgyakorlati irányt tűzött ki; sokoldalúvá és rendszeressé lett; hasznát vette kelet és nyugot philosophemáinak; hasznát az ekkor kifejtőzött ékes szólásnak, természet vizsgálatnak, és egyéb művészi fogásoknak, a' philosophiai előadások kellemesítésére.

Végre eljutott e' szerencsés nemzet a' negyedik vagy oktató terembe is, az *igaz bölcsék* iskolájába, kik ezen élet tudományt nem gyermekekkel, hanem éret ifjakkal, tanítással és példaadással közlöttek: melly philosophia a' maitól mind anyagára, mind külsejére és előadás módjára felette különbözött. Főiránya ennek nem tudóskodás, tudomány fitogtatás, szörszálhasogatás, elméskedés, különczkedés, hanem, minek minden philosophiának kell lenni, saját és társas élet szépités; aesthetikai, szemléelő, és erkölcsi értelem képzés; ember, világ ismertetés, vágyképzés volt. Előadásuk nyájas, emberi, életök tisztán philosophiai volt, kik érzették mélyen az emberiség érdekeit, és nem kenyérért szolgáló napszámosok voltak.

Képzeltetjük már most, minő siker koronázta meg ilyen férfiak munkáit, olly szellemű népnél mint a' görög volt; melly munkás, iparos élénk, derült, szép kedvelő, felemelkedett érzelmű, tudjuk hogy Solon, Lycurg, Timoleon, a' nekik ajánlott koronát mellőzték; nagy tettek 's vállalatok kedvelője, utazás, ismeret gyűjtés barátja.

Mi magyarok helyzetünknel fogva eddig még nem lehetünk illy szerencsések; bár mint felebb említém, a' természet meg nem tagadta tőlünk a' philosophiára hajlómást, küzdöttünk sok ideig bensőképen vallási vélemények felett, és ezen polemica elfordította elménket a' szépen indult költészettől, természet és lélektantól, történetírástól, küzdöttünk olly külső ellenséggel, melly épen nem olly szerű volt, mint rómaiaknak a' görögökkel, spanyoloknak a' mórokkal küzdése: kiknek szellemi műveltsége sokat nyert ezen háborúban, nálunk a' török, úgy szólván, majd minden polgárodást kioltott; Mátyás alatt fényre lépett honunkat nagy rommá, valóságos sírkerté változtatta, és legszebb reményeinket századokig füstbe döntötte.

Az úgy nevezett philosophusi vagy XVIII-dik században a' sajtó szabadsága a' halhatlan II-dik József alatt megnyílt, a' homályos századbeli előítéletek hatalmasan megráztak, a' nevelés megjobbítatott: mind ezek a' philosopháló elméknek tág mezőt nyitottak; és egész Európa azt várta, hogy a' philosophia ülvén a' trónon, nagy és szerencsés fordulatok lesznek, újjá születik hazánk, és elődinktől szerzett győző repkény közé, tudományos babér is fog vegyülni. Mind ezen szép reményeket II-dik Józsefnek egy szerencsétlen gondolata elenyésztette. Ugyan is, nagyobb egyformaságot akarván behozni álladalmi igazgatásába, melly más körülmények közt nem is lett volna rossz, reformatóri hevében ezt találta ki, hogy a' magyar majd nyolcz százados alkotmányt meg kell változtatni, a' magyar nemzetiséget elmellőzve, magyart mint valamelly olvadható érczet új formába kell önteni, és ekkép kell őt európai műveltségre vezetni. Szerencsétlen gondolat! melly két megsírathatlan veszélyt okozott. Ugyan is fő rendeink közül sokakat a' nemzeti nyelv és egyéb sajtóságok iránt részvéltlenebbé tett; a' köz nemességet pedig a' külföldi, jelesen a' német műveltség, tudományosság, 's philosophia elfogadására kedvetlenebbé és

restebbé. Még jobban megöröködött tehát ez avult formáihoz ragaszkodásában; és a' helyett, hogy azon nagy leczkékből, mellyeket Anglia, Amerika, Franciaország, adott a' világnak tanult volna; csak azt becsülte a' mi ősi, magyar, honi; hogy ezt lehet tökéletesíteni, erősb alapra tenni, arról nem sokat gondolkozott. Fellobbant ugyan egy kevés időre a' nemzeti nyelv és köntös iránti buzgó szeretet lángja: de mind az, mit a' tudományok mezején, jelesen a' philosophia tartományában tett nemzetünk, kevés, ki nem elégitő; és szinte pirúlnunk kell, midőn a' philosophia évkönyveit, Bruckert, Buhlét, Tennemant, 's egyebeket megtekintvén, magyar híres és ismeretes névre alig találunk; sőt olyanokéra is kevésre, kik valami kitűnőt mutattak volna elő, akár a' metaphysicában, akár a' morálban, akár a' nevelés tudományában. Vannak íróink mind ezekben; kik írtak szépeket, dicséreteseket, hasznát vévén a' külföldi bölcsekedők felfedezéseinek, eredeti nézeteinek: de eredeti gondolkozású, iskolanyitó philosophusaink, kik új rendszert, új nagy és világos nézeteket nyitottak volna fel, és más népeknek is tanúságára szolgáltak volna, hazánk nagy geniusa engedelmével legyen mondva, csak egyet sem mutathatunk. Hátra vagyunk tehát majd minden philosophiai tudományokban; és szomorú dolog volna, ha hátra maradtunkat el nem ismernők. Melly állítás megerősítésére, úgy tartom elégséges adatokat nyújt a' következő szakasz.

III. Magyar philosophiai literatura alaprajza.

A' magyar philosophia történetírása hiányos, ha a' tudományos vagy iskolai bölcsekedés menete, és literaturája híven elő nem adatik. Miután tehát már a' magyar philosopháló értelem előmozdító eszközeit, és gátló akadályait felebb híven előadtuk; közértelmesség

's polgári philosophia útját kijeleltük a' nemzet életében: lássuk mit tettek tudós bölcsekedőink az iskolákban. Itt két nézőpont nyílik fel előttünk, melly ezen szövevényes útunkban nagy kilátást adhat. Hazánk bölcsekedői kétféle rendszert követtek a' philosophálásban, úgymint a' szoros dogmatismust, és a' szabadabb criticismust, (melly valóságára nézve sokkal régebb Kánt rendszerénél).

Mielőtt ezen két nemű, egymástól nagyon különböző, hazabeli philosophálás módjai történeteit elbeszélném, szabad legyen ezeknek valóságát, lelkét, természetét rövid szóval előadni. Dogmaticus azt hívén, hogy a' philosophiai gyökér és alaptételek is olyan bizonyossággal bírnak, mint a' mathematicaiak, ezeket, minden vizsgálat és előre megmutatás nélkül, nyilván, vagy halgatva felteszi; ezekből hozza le megmutatás vagy következtetés által egyéb tételeit; ezekre épít, arról mit sem kételkedvén, hogy önkényesen és minden előre tett vizsgálat nélkül megállított alaptételei valljon csálhatlanok-e? van-e azoknak tárgyi bizonyosságuk, vagy csak személyes, annal fogva csak kérelem szerint valók, megmutathatlanok, hiten (személyes meggyőződés) alapúlnak? Dogmaticus a' logikai lehetőség, az értelem formái, a' gondolható iránt határtalan bizalmat táplál magában; gondolást a' tudástól szorosan nem különbözteti meg: és minthogy mély vizsgálatokat nem szeret tenni, az ismeret kútfeje bizonyossága vagy bizonytalansága felett, hiszi, hogy a' dolgok létalapját, belső mivoltát is meglehet ismerni, és csálhatlan igazságra jutni.

Azonban a' dogmatismus nem egyforma természetű. Van ennek vastagabb és vékonyabb, alsóbb és felsőbb neme; az első *scholasticismus*; a' második *supernaturalismus* név alatt ismeretes a' bölcsekedők előtt. Amaz az egyház tekintetére építi alaptételeit, emez a' kijelentésre; és bizodalmatlan lévén az értelemhez, ezt gyengének, isteni közvetlen segedelem nélkül szüköl-

ködőnek kiáltja; ugyan azért a' philosophiát a' kijelentésnek alája veti, és az értelemnek bírói hatalmat, annyival inkább *primatust* nem enged; csodákat hisz; a' philosophia neki nem egyéb mint *dialectica*, mellynek önállása nincs, nem is lehet, hanem ennek a' kijelentés zsoldján kell vitézkedni, és mivel a' philosophia tételeit ingadozóknak, saját alap nélkül szűkölködőknek hiszi, kiterjesztett karokkal fogadja a' dogmaticus a' mennyből jött vezért a' kijelentést, és az egyház tekintetét; mellyek által ama' mennyei kalauzt időről időre istentől közölni és folyvást fenntartatni véli.

Egészen ellenkező szellemmel bír a' *criticismus*, melly a' hit és tudat tartományit egymástól szorosan elválasztván, semmit ok és vizsgálat nélkül be nem vesz; a' philosophiának és az értelemnek nagy becsülője; ennek bírói hatalmat enged, és azt hiszi, hogy a' kijelentésnek is ez a' leghívebb öre, védője. Ezen philosophálás mód is kétféle: régibb és újabb *criticismus*. A' régibbet *ecclecticismusnak* nevezhetjük: ez még nem ismervén annyira az emberi tiszta értelem határait, mint az újabb, rendszerét az értelmén és hiten építi; (*syncretismus*) ismeret kútfeje ennek az értelem kijelentéssel együtt: azonban a' kijelentés között különbséget tesz: az egyház tekintetéből folyót el nem fogadja. Az újabb *criticismus* középhe van a' dogmaticismus és scepticismus között; nem hoz mindent kétségbe mint emez; de nem is hisz el mindent, a' mi való színű és alakú, mint amaz: mindent szoros ítélet alá vet, a' mit meggyőződése' rendszerébe felvesz; alaptételeit szorosan megválasztja, és mind a' *dogmaticus*, mind a' *scepticus* hibáit igyekezik elkerülni. Ennek már nem annyira a' kívülről jött, noha ezzel is örömet kezdet fog, mint a' belőlről jött kijelentés (*revelatio mediata per rationem*) kedves; a' csodákat sem nem állítja, sem nem tagadja; vizsgálódásait szüntelen folytatja, és a' kijelentés nagy jelentésű adatait úgy tekintvén, mint jelképeket, tetteges tanításokat, fő és alaptételeivel

összehangzásba hozni iparkodik. Ezeket előre bocsátva, most már kezdjünk egyenesen a magyar tudományos vagy iskolai bölcselekedés elbeszéléséhez.

Philosophia honunkban az iskolain, vagy a scholasticismuson kezdődött. Iskolainak neveztetett ez, mivel a nagy Károly császár idejétől fogva alapítatott iskolákból jött ki; mellyeket felállított ezen nagy és időszakán jóval felül emelkedett fejdelem; ki a mélyen alásüllyedt műveltséget a papságon akarván elkezdni, kezdő iskolákat alapított, mellyekben a hét szabad mesterségek (Triviumet Quadrivium) Cassiodorus és Martianus Capella sovány kézi könyvei szerint tanitattak. Ezen iskolai philosophia állott a *dialecticának*, vagy is *logicának* és *metaphysicának* a theológiára való alkalmazásában, és ezeknek egymással összeolvasztásában. Ugyan is a scholasticus bölcselekedők és hittudósok épen nem kételkedtek a kijelentés, vagy is a szent hit ágazatai, mint szinte az anyaszentegyháztól időről időre megállított, és a hierarchiától szorosan őrzött egyházi tudomány tárgyai igazsága felől; csupán a személyes igazságra törekedtek, vagy is az okok általlátására, a *dialectica* segedelme által. Csakhogy ez igen különös és mostoha módja volt a bölcselekedésnek. Mert elsőben a philosophia ekként szolgálójává lett a hittudománynak, meglévén határozva nem csak a bölcselekedés anyaga, melly a kijelentés és az egyházi atyák véleménye, hanem annak alakja is, az araboktól hibásan lefordított Aristoteles philosophiája által. Továbbá az értelmi munkásság ezen szoros korlátain kívül nem is bírt az akkori idő elegendő *real* ismeretekkel, mellyek nélkül jobb a bölcselekedéshez nem is kezdeni. Innen lehet aztán megmagyarázni, hogy ezen iskolai philosophálás mód, illy megköttetésében, igen finom, de gyermekes, és üres formákban gyönyörködő lelkeket szült, mellyek a bölcselekedés nagy érdekét, melly az igaz megvilágosodás, és erkölcsi műveltség, szemek elől elvetették; a *real* ismeret kútfejeit, mineműek a tapasztalás,

önkritika.

történetírás, nyelvtudomány, és szépmű tudomány, fel nem keresték; és e' miatt még a' lángelmék is, annyi hasznót, mint különben lehetett vala, az idő hibája miatt nem tehettek. Egyébiránt nagy dicséretére szolgál ezen iskolai böleselkedőknek az, hogy közőlök némelyek a' philosophiát összehangzásba akarták hozni a' kijelentéssel; a' hit ágazatait és morált philosophice akarták megalapítani, és ezen scholasticismus által kellett elkészülni a' világnak a' XVI-dik századbeli nagy dolgokra.

Minő formája lehetett nálunk az iskolai philosophiának? a' *realismus* volt-e honunkban erősb, vagy a' *nominalismus*? hogy ment által, 's minő lépcsőkön ezen iskolai bölcsesség a' XV-dik században a' *platonismusra*, mellyet követtek: *Vitéz János*, *Janus Pannonius*, sőt maga *Mátyás* király is, melly egyéb adatokon kívül, megtetszik abból, hogy Marsilius Ficinus, híres új platonicus, és Janus Pannonius tanítója, platói elvek szerint írta illy című munkáját: *De valetudine coelitus comparanda*. 1481. Mátyásunknak ajánlotta; mellyet a' nagy tudományú *Perlitz* is a' mult század közepén, illy előbeszéddel: *De attractionibus et repulsionibus astrorum in natura non impossibilibus*, támogatott; az irott emlékek nem léte miatt nem hátaározhatjuk meg: annyi bizonyos, hogy míg szent István a' keresztyén vallást hazánkban meg nem alapította, addig a' tudományoknak csak igen kevés szikrái csillámlottak a' magyarok között. Theodatus, szent István keresztatyja és tanítója, megtanította ugyan nagy nevéndékét nem csak a' latin, hanem a' görög nyelvre is; (mint ez megtetszik az első király okleveleiből; nevezetesen abból, mellyet veszprémvölgyi klastrom' apáczaiknak adott) tagadhatatlan is, hogy ezen nagy és bölcs király, olly nagy jeleket adta a' homályos névvel bélyegzett századán felül emelkedett lelkének (akármit beszéljenek róla némelyek, és kisebbsék őt azért, hogy győzedelmeit a' boldogságos szűznek tulajdonított-

ta, hogy Rómába és a' szent földre zarándokoskodó magyarok kedvéért, Rómában, Konstantinápolyban, Ravennában templomokat és *hospitiumokat* alapított, nagy költséggel), és uralkodásbeli bölcseségének, hogy ez némi álmélkodással töltheti be szívünket. Decretumaiban, (mellyek' hitelességét az ellenök felhozott nehézségek még le nem rontják) az igaz catholica hitet, és a' vele szemközt álló eretnekséget olly szépen leírja; az anyaszentegyház egyedüli talpkövét a' Krisztust (Máté 16.) olly helyesen magyarázza; a' szentírás tekintetét olly nagy becsben tartatni kívánja; a' bölcs fejedelemnek olly jól eltalált képét festi, fijának Imrének is szívére köti; és az igazgatásnak olly talpra esett maximáit közli, hogy lehetetlen ő benne egy nagy, igaz philosophia által felvilágosított bölcsét nem tisztelnünk. Hol vette ő azt a' nagy gondolatot, (mellyért nagy Károly császárt csodáljuk) hogy a' papságot kell elébb tudományosan miveltetni, minekelőtte a' világiak megvilágosíthatnának; iskolákat kell fundálni a' püspöki székek mellett; ezekben serényen tanítani a' nevelendék papságot; hol vette azt mondom abban a' században, mellyben jó volt, ha a' pap olvasni és énekelni tudott, mellyben 40. darabból álló könyvgyűjtemény nevezetesnek tartatott? (Koller, Historia Episcop. Quinqueeccles. Tom. I. p. 78.) Józan philosophiája által vezéreltetett bölcs politicája adott lételt és legelső kezdetet a' szabad polgárságnak, a' nép harmadik becses osztályának az által, hogy az idegeneknek szállást adott a' völgyekben és a' várak tövében; ő nógatta szüntelen a' magyar urakat arra, hogy halálok után a' keresztyén rabszolgáikat szabadon bocsássák, vagy a' templomoknak ajándékozzák, (kikből lettek az úgy nevezett udvarnici ecclesiarum) ő vásárlott össze sok keresztyén rabokat, kik aztán mesteremberek és napszámosokká lettek, és királyi udvarnokoknak neveztettek. Hiába hozza itt fel valaki szent István philosophiátlansága mellett az ő decretumaiban még itt ott összezava-

rását a' világi és egyházi hatalomnak; a' legnagyobb bűnöknek, p. o. gyűjtogatásnak, feleség ölésnek, pénzzel és egynéhány tehénnel megváltását; a' *poena talionist*; a' nyelv kihúzást, a' fül és orr elvágást, a' boszorkányságot stb. Mind ezek hibái, szennyei voltak azon időnek, melyben még egész közönségek barlangokban és fákon, magok a' nemes urak sátor alatt laktak.

Szent Istvántól I-ső Ferdinandig elfolyt fél ezered alatt a' keresztyén papság volt nálunk egyedül a' philosophia bírtokában. Ez az anjoui házból választott királyokig külföldre nem igen utazott; hanem Robert Károly a' magyar trónon megerősödvén, olaszhonnal viszonyba jött hazánk; és azt mondhatni, hogy az anjoui házból lett királyok nagy befolyással voltak valamint a' magyar fejlődésre általában, úgy a' tudományos és philosophiai műveltségre különösen. A' papság tehát örömet utazott az olaszföldön már akkor virágzott akadémiákba, és innen szép philologiai és philosophiai készülettel tért vissza honunkba. Itt képezte magát *Vitéz János*, kit *Joannes Regiomontanus* és *Galeotti* nagy bölcselkedőnek mondanak; itt tanulta *Janus Pannonius* megutálni a' szolgai scholasticismust, és becsülni a' platonismust, melyre Marsilius Ficinus tanította őt, és a' melly fellellező lévén, költészi szellemének jobban *tett eleget*. Ezen szép lelkű tudosunkon tehát nagyon megtetszett az utazás jutalma, a' tudományos műveltség és bátran állíthatni, hogy a' philosophia előmentének nagy és fő akadálya nálunk a' tudós külföldeli ismeretlenség, és a' művelt nemzetek közé utazás elmúlatása. Míg a' magyar tudósok utaztak olasz francia 's más honokba, míg papjaink bővebben látogatták felekezetbeli különbség nélkül az idegen országokat, itt magoknak több oldalú ismeretet, helyesb nézeteket szereztek: támadtak közülök olly nagy nevű férfiak, mind a' philosophiában, mind a' tudományok egyéb ágaiban, kiket a' külföld is csodált és tisztelettel

említett: ilyenek voltak hogy többeket ne említsek; *Dudits*, és *Zsámböki*, kit *Thuanus* és *Gesner Konrád* a' legelső régiség ismerők közé számlál, és a' ki *Lotichius* ítélete szerint, olly nagy történet és régiség buvár, orvos és költész volt, hogy ha csak egybeegyűjtött volna is magának érdemeket a' tudományok ezen ágai körül, már nagy nevet szerzett volna magának. Utazásnak hasznos gyümölcsei vannak mind az egyes személyekre, mind egész nemzetekre nézve. *Pythagoras*, *Plato*, *Anacharsis* útazásaik által lettek nagy nevű bölcsökké; útazás ébresztette fel az araboknál a' tudományosságot, és a' keresztes hadaknak is, *Heeren* ítélete szerint, legjobb gyümölcse az volt, hogy az emberi ismereteket bővítették, és a' lovagi szellemet, melly a' költészetnek, a' tudományok ama' hajnalának kedvezett, szülték, táplálták, és művelték.

A' dogmatismus legdurvább nemét a' scholasticismus, hogy már a' Mátyás százada hatalmasan megिंगatta honunkban, az bizonyos, melly dolgot onnan kell kimagyarázni, hogy a' török nagy és gyakori foglalásokat téven, a' görög tudósok keletről nyugotra olaszhonba vonultak; ezek pedig majd mind platonikusok és nagy humanisták lévén, felfedezték a' scholasticismus philosophiátlanságát; a' plátói nagy ideákat pedig annyira megkedveltették nyugottal, hogy a' különben is avúlni kezdő dialecticának csak a' klastromokban maradnának kevés védői; a' *petrinus*, kivált az útazott papság, a' humanisták, minők *Báthori Miklós*, *Dóczi Orbán*, *Geréb László*, *Vértesi János*, kinek *Aldus Manutius Athenaeum* nevű munkáját ajánlotta, sőt maga Mátyás királyunk is, nem csak az, hogy Plató tudományát vallották, hanem koronás bölcsünk ismeretes elmésségi fulánkjait is, mint *Galeotti* előadja, gyakran intézte a' scholasticismus gyenge várába vonúlt papok és szerzetesek ellen. Legnagyobb érdemet szerzett ez időben magának a' tisztább bölcselkedés elterjesztése által a' híres *Vitéz János*; ki valamint nagy nevendékét

Mátyást a' romai és görög örökbecsű írókkal jókor megismertette, Cesinge Jánost olaszthonba küldötte tanulás végett: úgy maga is derék bölcsnek képezte ki magát, és fénylő példájával a' többi papságnak is igen hathatósan elővilágított. A' csekély gyümölcsű budai *Sunda* helyett Mátyással Pozsonban főiskolát alapítatott; ennek bölcs igazgatója volt; és Esztergamban is saját lakásán olyan iskolát és könyvtárt állított fel, melyeket Galeotti, Gattus, Brandolinus ékesítettek. E' volt a' magyarhon Bembója, ennek libertinismusától megválva.

Azonban külföldön még nagyobb készülettel támadták meg az iskolai philosophiát, Erasmus, Vives, Faber és Nizolius. Maga Luther kereken kimondotta, hogy az igaz bölcsesség soha sem fér meg ezen bölcselkedés móddal, és a' hittudomány fonákságait nem lehet megorvosolni a' philosophia reformálása nélkül. Más-kép érzett Melanchton. Ennek éles elméje átlátta, hogy a' régi görög bölcsek hagyományai között, kiknek nyomdokait elhagyni, és saját rendszert alkotni bátor-talan volt, egy sincs, kinek rendszere Nagy Sándor ama' nagy nevelőjéével, akár kiterjedést, akár a' természet dolgok ismeretét, akár nyomosságát és világos rendét nézzük, mérközhetheték; feltette tehát magában, hogy a' peripateticusok tudományát, mind azért, hogy némelly hitágazataink az iskolai philosophián épülnek, mind azért, hogy a' scholasticismus mellett híven megmaradt philosophusokkal folytatott szövitákban, magától a' stagirai bölcstől nyújtatni szokott fegyverekkel lehessen harczolni, megtartja; és annak elveit, megmosdatva a' középidő szennyeitől, rendbeszedvén, és belőlök a' kárhozatos tévelygéseket, minők ezek is: hogy a' világ erőművének főmozgatója az isten, a' földi dolgokkal mit sem gondol, a' lélek nem halhatlan; a' mennyei gömbökön lévő értelmek, a' fő vagy egyetemi értelemmel kifolyási kapcsolatban vannak stb. kihagyván új alakba öntse: melly alakzat aztán, főkép a' XVII-dik villongó században sok kedvelőkre talált, és

Aristotelico-philippica philosophiának neveztetett. Így vetette meg tehát a' mindig békéltető középben járni szerető Melanchton a' *criticismus* de még igen gyenge alapját az *ecclecticismus* és *syncretismus* által.

Melanchton ezen megújított scholasticismusa nagy kedvet és sok követőkre talált, mind a' szász, mind különösen a' genevai és belgiumi hittudósok és bölcselekedők előtt, Brucker bizonyossága szerint: de hazánkban is, milly sok kedvelői voltak ennek, megtetszik abból, hogy a' Cartesius követői, minő volt *Apáczai Csere* 's mások kemény üldözéseket kénytelenek voltak kiállni az *aristotelicus-orthodoxus* philosophusoktól. Illyen philippinus bölcselekedők voltak honunkban e' következők: *Albrich Márton*, brassói oktató, és későbbben bárczasági dékán. ¹⁶⁾ Továbbá *Eszéki István* szathmári reform. pap; kit midőn a' Cartesius követői azzal vádoltának, hogy a' lélek halhatlanságát nem hiszi, és azt vitanák, hogy legerősb védok vétetnék az isten létele megmutatására abból, hogy ennek eszméje velünk született lévén, mivel istent nem látunk sehol a' természetben, isten itt minket meg nem csalhat; ezen aristotelesi bölcsesség kedvelője *Eszéki*; legtöbbet tulajdonított Aristoteles' amaz ismeretes védokának: *το πρωτον ζωνν ανωντον*: erről Ütrecchtben 1667-ben ki adott értekezésében. *Ladiver Illyés*, az eperjesi academiai gymnasiumban nagy hírv oktató, Comenius tanítványa, nagy becsülője volt az *Aristotelico-philippica* philosophiának. Ez a' tanításban fáradhatatlan ember, ki reggel öt órakor már elkezdett tanítani, disputatoriumokat és conversatoriumokat tartott sűrűn *Zabány Izsák* tisztitársával együtt, a' kassai jesuiták collegiumától

16) Ide tartozó munkái: *Synopsis Logicae*. Coronae, 1655. 8. opusculum metaphysicum. Ibid. 1654. 4. Disputationes de Dependente et independente, creato et increato, finito et infinito, de principio et principato, causa et causato etc.

felszólítva levél által, gyakran szót vitatott Gyula, Zsámbár, és Grybecz nevű jesuitákkal; melly szóváltások közhelyen estek meg, és a' *Hist. Diplomatica* szerint, néha igen durva hangon folytak az akkori nyers idők szellemében, Greising Bálint erdélyi szász, elébb philosophia tanítója Wittenbergben, végre Brassóban, mint hazájában középiskolai igazgató. ¹⁷⁾ Pósa-házi János, a' híres Pázmán ellenfele, az Igazság istá-pja írója és S. Pataki oktató. ¹⁸⁾

Ne gondoljuk azonban, mintha honi bölcselkedőink mindnyájan az avult és megújult aristotelismus sárjába heverték volna. Voltak itt is elegenden, kik az idő philosophiáját figyelemre méltatták, sőt írásaikkal is védtek. Jelesen amaz újkorbeli philosophia felélesztőjének Cartesi-usnak két jeles tisztelője és védője volt nálunk; u. m. Apáczai Csere János, és Apáti Miklós. Az első gyulafejervári, későbbben kolosvári oktató, első, ki magyar nyelven *encyclopaediát* és logicát írt Gyulafeje-rvárott 1656. Ultrajectumba hívatott meg hittudomány oktatójának, de hazáját többre becsülte: hol azonban mint presbyterianus hittudós és Cartesiust követő philosophus, olly nagy ízetlenségbe keveredett hívatals-beli társaival, hogy ezek őt mint veszedelmes embert a' fe-jedelem előtt a' legfeketőbb színekkel festenék le, és a' gyulafejervári legmagasb torony tetejéről leendő leta-szításra méltónak ítélnék: de melly bajaiból az által

17) Írt illyen munkát: De atheismo Renati des Cartes; — De theognosia naturalis; — De controversiis selectis ex philosophia rationali: kijöttek ezek Wittenbergben, 1677. 4.

18) A' megújított peripatetismust főkép ezen két munkái-ban védelmezte: Philosophia naturalis, seu introductio in theatrum naturae. Patakin, 1668. és Syllabus asser-tionum et hypothesium, quibus neoterici quidam The-ologi et Philosophi, hoc tempore in Belgio, Hunga-ria, et Transylvania scholas et ecclesias turbant. 1685. 4.

menekedett ki, hogy Kolosvárra tétetett által, hol megholt 1659-ben. Apáti, *Vita triumphans civilis. Amstelod*, 1688. című munkájában, az emberi életéről írt, Cartesius nézetei szerint; kinek élet bölcsesége azonban igen homályos; úgymint a' ki csak élete vége felé gondolkozott, ekkor is Krisztina királyné kértére arról, minő elvek és okfők szerint kell az életet vezérelni. Irt ugyan a' szenvedélyekről is: de ezek inkább physicumok mint ethicumok. Apáti tehát kifejti és előadja Cartesiusnak azon vezér szabályait, melyek a' polgári életet boldoggá tehetik: minők ezek: engedni kell a' honi törvényeknek és intézeteknek: igaznak ítélt hitvallásunk mellett állhatatosak legyünk: egyebekben a' bölcsnek ismert férfiak véleményét követhetjük: magunkat inkább mint sorsunkat győzzük meg: kívánságinkon inkább, mint a' világ rendén vágyakozzunk diadalt venni; legfőbb jó az akarat szabadsága; erény a' jobbnak ítélt dolog végrehajtásabeli készség; az erény és az igazságra való eljutás eszközeit nagy gonddal keressük fel.

A' *theosophia* vagy mőzsési philosophia kedvelőiről, ennek két fő alapítóiról, és honunkban terjesztőiről, Comenius Jánosról, és Bayer Jánosról azért szükség bővebben értekeznünk és szólnunk, mivel honi bölcselkedőink közül csupán e' kettő tudott magának helyet kivívni a' külföldön készült történetírásaiban a' bölcselkedésnek, és ennél fogva nemzetünkre némi fényt árasztani. Az első nem volt ugyan hazánkfia: de négy esztendeig nálunk élt és munkálkodott. A' XVII-dik században a' protestánsok, kik nem akartak a' tudományosságban a' jesuitáktól elmaradni siettek főbb iskoláikat jobb lábra állítani. Így emelkedtek a' gyulafejevári Bethlen Gábor fejedelem által; a' debreczeni, melly az 1660-ban elpusztult nagyváradi főiskola romjaiból született; az eperjesi, melly csak hat esztendeig virágozhatott, és a' sárospataki, mellynek nagy lelkű ápolói és pártfogói voltak I. Rákóczi György és fele-

sége Lorandfi Zuzánna. Ezen tudományokhoz értő, ritka erényekkel fénylő asszony célirányosbba akarván tenni Patakon a' tanítást 1650-ben kihíta ide ama' nagy nevelőt Comeniust, kit már annak előtte az angol parlament nemzeti iskolái rendbeszedésére kihívott, és kivél a' svéd cancellár Oxenstirna hasonló dologban levezetett. Eljött tehát Comenius Lorandfi Zuzánna háromszori hívására: mint maga mondja: *Oratio de cultura ingeniorum* nevű - szónoklatában, mellyel S. Patakon beköszöntött, és mint sokféle tudománnyal, különösen ember baráti szívvel ékes bölcs, honunkban a' fejlődő elmékkel intézetei által sok jót tett, és következő nevelési elveinek elterjesztésével: gyermekeknek a' szókkal dolgokat is kell tanítani; iskolákból a' tanulmányt valahára ki kell küszöbölni, és azokat a' műszorgalom gyakorló helyeivé tenni: *intuitivumok* által kell a' gyermek ide tova repkedő figyelmét megnyerni; nem csak emlékezetét, hanem esztét, értelmét, szívét, ízlését is kell az ifjúságnak mivelni stb.

Célunkra most leginkább philosophusi érdemei tartoznak Comeniusnak. Ő egy volt azon békéltető lelkék közül, kik a' villongásoknak ellenségei lévén, mindenütt az áldott béke hirdetői voltak. A' XVII-dik század, mellyben ezen 80. esztendő ért bölcs pályáját futotta, polgári és tudományos czivakodásairól volt híres; innen villongó századnak (*Sec. eristicum*) nevezetett. Fájt ez Comenius emberszerető lelkének. Ő tehát valamint a' császárhoz, pápához, királyokhoz, bíbornokokhoz küldött leveleiben, ezeket keresztyénhez illő szelídségre, az embervér kimélésére kérte.¹⁹⁾ Valamint minden külön szellemű vallások egyesítésén dolgozott,

19) Lásd Angelus pacis nevű munkáját; mellynek sikerét a' benne előforduló helytelen jövődölésekkel gyengített meg; mellyeket mint bé nem teljesedteket, sőt be nem teljesedhetöket aztán élte vége felé maga is megbánt: lásd Bayle Dict. hist. et crit, art. Comenius.

sőt *Panegersia* nevű munkájában az emberiség sorsa megjobbítására hatalmas tervet is dolgozott ki: ²⁰⁾ úgy a' philosophiában is egyeztetni akarta a' szemlélő; de fájdalom! az iskola nyitó bölcsek sokféle nézetei szerint sokfelé menő értelmet is. Mimódon gondolta ezt lehetőnek? a' szentírás tekintete által: jóltudta ő, hogy minden keresztény philosophus előtt nagy tekintetben áll a' sz: írás: ő tehát azt akarta megmutatni, hogy nem csak a' hit és idvesség, hanem még a' philosophia dolgában is ez az a' zsinórmérték; mellyhez kell mérnünk okoskodásunkat; ez az Ariadne fonala, melly ezen eselkertben kalauzul szolgálhat. Nem az ő fejében fordult meg ugyan ez a' gondolat elsőben. Már Philo Alexandriában láttatott maga előtt a' Plátó háromságát Mózes írásaiban és Salamon példabeszédeiben feltalálni. Már a' *Cabbala* bölcsei állították, hogy minden pogány philosophia a' zsidók szent hagyományiból terjedt el, noha meghamisítva a' nemzetek között: nem Cemenius ment tehát legelőször ezen philosophia nézetére: hanem csak ugyan a' *philosophiának* minden történetírói megvallják azt, hogy illeté őt némi eredetiség, ezen állítvány megbizonyításában. Röviden ide megy ki okoskodása; mellyet, *Physica ad lumen divinum reformatata* czímű, és Lipcsében 1633-ban kiadott munkájában adott elő. Minden dolgoknak három gyökeleme van: anyag, lélek, és világ (lumen), az anyag azon testi és setét lény, melly alkalmas az alak elfogadására: lélek azon vékony élő és láthatlan lény, melly a' testekben lakik, azokat élteni, és mellyet a' holt anyagon kezdetben ülő isteni lélek lehelt a' testekbe, hogy azokat éltetné, táplálná, és a' világ segedelme által alakítná, azon beléjek oltott ideálok typusa szerint, mellyek annyifélék a' mennyifajúak az egyes dolgok; a' világ (lumen) az a' közép lény, melly a' lélek szolgálja, és

20) Mellyet szépen elő ad Herder: Briefe zur Bef. d. Humanitaet, harmadik kötetében; a' 64-dik laptól a' 72ig.

melly a' maga nagy mozoghatóságánál fogva elvégezi mind azt, mit az éltető-vagy formáló erő, vagy is lélek akar. Így született elsőben ezen nagy minden Mózses I-ső könyve 1. része szerint, és az ember is; ki áll testből, lélekből, szellemből. Tagadhatlan, -hogy a' vizsgálódó lélek előtt első tekintettel nagy mező nyílik itt fel, nem csak a' világ eredete képzelésére, mellyet az egy hatalmas isten szavára a' világ lelke (natura plastica) állított elő hatalmas teremtető ideái vagy formái által, a' holt anyagból, az ügyes világ segedelme által: tagadhatlan, hogy ez a' philosophia sokat egyez az olly igen csodált Plato cosmológiájával (in Timaco): de azért még is be nem vehető, mivel az újabb és sokkal helyesebb alapokon épült exegesis szerint, Mózses semmi metaphysicát nem akart írni, hanem csak ezen nagy igazságot akarja előadni, hogy a' világ nem öröktől fogva való, hanem bizonyos meghatározott időben állott elő a' mindenható szavára.

Azonban Comeniusnak ezen mózsési philosophiája hazánkban nem kevés kedvelőkre találván, megindította a' philosophálás lelkét. Jelesen *Bayer János*, Wittembergában tanult, és ugyan ott philosophiát tanított, későbbben az eperjesi academiai gymnasiumot ékesítő tanító, és olly jeles férfiú, ki hazánkiai közül egyedül tudott magának a' magyar bölcselkedők közül külföldön is hírt nevet szerezni nevezetes munkáival, mellyek közül az elsőt, *Természet pitvarának*, a' másikat *Elemek világának* nevezte. Ő is három elemet vesz fel Mózses után: anyagot, lelket, és világot; az első t. i. az anyag kétféle, eredeti, és származott; melly a' lélekkel és világgal egy frigyen teszi a' testeket. A' lélek tehát vagy az alkotó természet, melly sokféle alak váltó Proteus, ezen anyagot feldolgozza; úgymint élet-erő, a' forrás (fermentatio) processusa szerint; a' harmadik elem a' világ segedelmével, mellynek számtalan fajai vannak, az anyag alakjából, a' lélek vagy élet-erők concentratiójából, és a' világ mérsékletéből magya-

rázza aztán ki a' testek sajátságait, az életet, hajlandóságokat; és minden munkásságot. Ezen nem egészen jól kiűtött elméleteket (theoria) úgy nézhetni, mint előljáróit azon mélyebb tapasztaláson épült rendszereknek, melyeket *Hufeland* és *Blumenbach* orvosok az életerőről, és az alakzó ösztönről, a' híres *Göthe* pedig az alaktudományról (Morphologia) alkottak. Ámbár tehát ezek által a' philosophiának elég nem tétetett; sőt a' kijelentés és az értelem elkorlátolt mezeje összezavartott, és sok ábrándozásoknak tágos kapu nyitott: de csak ugyan *Bayer* neve elhíresedett; kiről mind *Budde János Ferencz* (*Introd. ad Hist. philos. Hebraeor.*) mind *Morhof* (Polyhistore) egész dícsérettel emlékeznek.

Illyen volt a' philosophia állapota protestans bölcselkedőink iskoláiban a' XVII-dik században. Syncretismus volt annak bélyege és hibája, mellynek nem lévén tiszta fogalma a' philosophia valóságáról, köréről, céljáról, a' hit és az értelem határait áthágcsálta, a' különböző elveket ügyetlenül összeforrasztotta, és szüntelen azt tette, mitől a' königsbergi bölcset oly nagyon őriz bennünket: úgymint, a' philosophiába imide amoda botorkálást, (das Herumtappen in philosophiren): innen tiszta nézetekre, állandó okfökre nem juthatott: gigási módon küzdött, de nem győzhetett; mert nem volt a' hol lábát megvethesse: ugyan azért ezen század csekély nevedekést adott a' philosophia ágainak, jelesen a' metaphysicának; mivel a' rajos *theosophia* iszapos árja, ennek szép mezejét egészen elborította: a' philosophiai morál is parlagon hevert, és az iskolai *casuistica* alacsony porában megvéttette feküdt nálunk: noha már ekkor a' nagy *Baco* dicső organonában ezen életvezérlő tudománynak felső helyet mutatott ki. A' státusok rázkódásai, *Machiavell il Principe*-je's más tünemények is a' polgári egén Európának nagy kérdésekre adván okot az igazgatók és alattvalók kölcsönös viszonyai felett, született a' politica legérdekesebb leánya a' philosophusi státustudomány külföldön: és rövid idő

alatt *Hugo Grotius*, *Hobbes*, *Bodin* munkái által keletkezés nagyságra nevedett; csakhogy ennek akkori tudósaink írásaiban igen csekély nyomaira találunk.

Lássuk már minő állapotban volt a' tudományos philosophia nálunk a' r. catholicus bölcsekedők iskoláiban. Ezek híven megmaradtak még a' régi egyházi atyákról rájuk mintegy örökségül szállt dogmatismus, és ennek leánya a' scholasticismus mellett. Már a' *pateres*, kivált a' nyugotiak nem voltak barátjai az értelem szabad kifejtésének, és a' saját alapjain nyugovó philosophiának. Már *Tertullian*, *Lactantius*, *Clemens* a' philosophiát úgy nézték, mint maradhatót, elégtelent, csalárdot, kereszténységgel ellenkezőt, istentől eltávolított, ördög találmányát, és az eretnkségek kútfejét.²¹⁾ Okozta ezen gyűlölséget elsősben a' kételkedésnek azon nagy mértéke, melly a' 3-dik és 4-dik században minden bölcseséget végső veszélylyel fenyegetett: az emberi értelem pedig ezen ellenség előtt szeret saját várába vonulni; ilyen erős várnak nézte, méltán is a' keresztény vallást, melly az azt felállító nagy tekintetere, a' philosophia mélységeit felvilágosító rendkívüli történetekre hivatkozott. Továbbá a' görög bölcsekben, minéműek voltak *Celsus*, *Lucianus*, *Julianus*, nem kevés ellenfelekre és gátlókra talált a' kereszténység. Végre némelly sz. írásbeli helyek mineműek 1. Kor. 2. et 13. 14. — 2. Kor. 10. et 4. 5. úgy magyaráztattak, mintha azokkal sz. Pál az igaz bölcseséget érdekelné; holott ő az akkori idő sophisticájára, mellynek épen nem feküdt szíven az igazság és erkölcs, czélozott.

Ha azt kérdezzük mi ártott legtöbbet valamint közönségesen az értelmi miveltségnek, és az igaz bölcsesség tudományának, úgy különösen a' magyar philosophiának is nálunk? azt kell mondanunk, hogy általában

21) Apologia. cap. 47. Divin. Instit. 1V. 23. Strom. 1. pag. 278.

a' nagy nevű bölcseledőknek, jelesen Aristotelesnek, és ennek nyomdokain járó szenteknek, *aquinoi Tamásnak*, *Duns Scotusnak*, *Bonaventurának* tekintete. Már pedig Cicero ítélete szerint: „*Philosophi non est testibus et auctoritate uti, sed argumentis*“. Vegyük fel elsőben a' stagirai bölcset. Alig hisz az ember saját szemének, midőn *Bayle*-nél (art. Aristotel.) azon apotheosiseket, magasztalásokat olvassa, melyeket Sándor nevelője aratott majd minden századokon keresztül, kit keresztények, muhamédánusok, pogányok egyformán dicsőítettek. *Averroes* azt mondja, hogy *Aristoteles* születése előtt a' teremtés nem volt tökéletes, ő benne végződött el az emberi értelem határa. *Medina*, spanyol theologus, állítja, hogy ezen bölcset láthatlanul valamelly angyal tanítá meg azon bölcseségre, melyet emberi értelemnek magától elérni lehetlen. *Assiai Henrik*, spanyol theologus, úgy vélekedett, hogy *Aristoteles* is épen úgy a' harmadik égbe ragadtatott, mint sz. Pál, és ott tanulta a' fellengős bölcseséget. A' kölni theologusok, kik Lutherrel szót váltottak, *Agrippa* bizonyossága szerint, így ítélték: „*Aristotelem sic fuisse Christi praecursorem in naturalibus, quemadmodum Johannes Baptista in gratuitis*“. Cardinal *Pallavicini* azt vallja, hogy *Aristoteles* nélkül egynehány hitágazatai nem volnának az egyháznak. *Nicius Erithraeus* így beszél: „*Nemo cui cor sapiat non satius esse ducet in iis, quae ad philosophiam pertinent, cum Deo ut ita dicam, philosophorum errare, quam cum aliis recte sapere, minorum gentium magistris*“. 1624-ben a' párizsi parlament három embert számkivetett azért, hogy *Aristoteles* tudományát merték megtámadni; azt állítván, hogy nem lehet azt bántani a' nélkül, hogy a' státus békesége meg ne zavartassék. 1629-ben pedig Sorbonna azt ítélte, hogy a' theologia alaptételeit sérti az, ki az *Aristoteles* philosophiáját megtámadja. A' XVI-dik századbéli gyakori szóvitákban olly nagy tekintete volt *Aristotelesnek*, mint akár a' szentírásnak,

akár *Augustinusnak*, és ha a' disputáló fél, állítványa erősítéséül, Aristotelesből hozott fel valamely helyet, az ellenkező fél épen nem merte azt legkisebbé is kétségbe hozni, hanem vagy tagadta annak authenticáját, vagy pedig más értelmet adott annak. *Belon* nevű utazó mondja, hogy a' törököknél és araboknál sok tanítók inkább Mahometnek mondanak ellene, csak hogy Aristotelessel egy értelemben lehessenek, és ezen böles' arab tisztelői e' philosophust, a' világ pohárnokának, az az legbiztosb's meghittebb barátjának nevezik. *Bergeron*, ki a' Tatórországot bejárta, mondja, hogy Aristoteles le van fordítva tatár nyelvre, és a' philosophia a' nagy szamarkandi egyetemen előadása szerint tanítatik. *Sepulveda*, spanyol tudós, közönséges helyen azt merte állítani, hogy Aristoteles a' boldogságos lelkek közé tartozik. Bizonyos, hogy a' reformatio előtt némethonban némely templomokban az evangéliom helyett, vasárnap Aristotelest olvasták a' nép előtt,

Honnan kell már ezen csodálatos tüneményt megmagyarázni? melly magyarázat annál szükségesnek látszik, minél többet tett Aristoteles mód nélküli tekintete, az igaz és előítéletektől ment philosophia meggátlására. Nagyon megeszalatoznék, ki ezen tüneményt vagy a' *peripatetismus* tökéletes voltából, vagy pedig ezen bölcességnek, a' keresztyén vallás lelkével meg egyezéséből magyarázná. Mert a' mi az elsőt illeti: Aristoteles tudománya az értelem ideáljának épen nem tesz eleget. Megismerjük e' stagirai bölcsek érdemeit a' philosophia körül. Jól tudjuk, hogy ő fedezte fel legelőször mi a' philosophiai ismeret? t. i. az, melly alapos; ő dolgozta ki legjobban a' *logict*; ő adott állandó rendszert a' philosophiának; ő hozta létre a' természet philosophiáját; ő világosította fel a' természet országait. De mind ezen érdemei mellett is sok következzelenség van rendszerében. Mert empirismusból indulván ki, az az a' tapasztalhatókból, elég vakmerő a'

nem tapasztalhatókat is állítani. Istent a' világ erőműve' örök és első mozgatójáaak lenni állítja, és őt (Metaphysicorum. III. 2. 4. v. 5.) a' természet kiegészítő részének mondja; másutt megint, azt állítja, hogy nem tartozik a' világhoz (Metaphysicorum. VII. 12.) Istenről azt vitatja, hogy ő legtökéletesb theoreticus értelem; másutt pedig azt mondja, hogy golyó formájú. A' lélekről hiszi, hogy a' testtől különböző valóság; másutt ismét, (De anima I. 6.) hogy a' testtől elválhatlan; megint másutt azt mondja, hogy elronthatatlan, halhatatlan, de öntudás 's emlékezet nélküli. Az isteni gondviselést is tagadja. Illyen tökéletlen lévén ezen systema, és az igaz kereszténységgel szemközt ellenkező, mivel az csupa nevetség, a' mit némelyek róla állítanak, hogy ő hitte a' szent háromságot, az is mit *Caelius Rhodiginus* beszélt róla, hogy hihetőnek állította istennek emberi testben megjelenését, még is bálványa volt a' közép századoknak, és mind a' catholicusok, mind némely protestansok iskoláiban határtalan tekintettel birt. Ugy kell tehát ezen dologról gondolkozni, hogy ezt az idők mostohaságának kell tulajdonítani. Ugyan is valamint *Gorgias*, *Protagoras*, és *Prodicus* idejében, a' nagy *Socrates* előtt, úgy leszállott a' philosophia becse, hogy azt a' sophisták nem egyébre valónak lenni állították, mint akármelly hamis, vagy nem hamis alaptételeknek védelmezésére vagy ostromlására; melly visszaélés nyitotta fel aztán a' *Socrates* iskolájából került bölcsek szemeit, az igaznak egyetemi szabályai felkeresésére: épen ezen szomorú idő következett be a' setét századokban is; midőn a' nagy Károlytól felállítatott káptalanbeli iskolákban legelső hajnala kezdett világoskodni az értelmi műveltségnek. Kedves ajándék volt az iskolai bölcseknek Aristoteles logicája; mivel ők még nem tudván a' logikai és valódi igazság közt különbséget tenni, azt gondolták, hogy mind az, mit a' tekintet megállított, anyagára nézve is tiszta és csálhatatlan igazság, mellynek csak logikai formát kell

adni, mindjárt a' kétséget nem szenvedő örök igazságok sorába lép az be. Ez a' *πρωτον ψευδος*-sa általában a' tekinteti, jelesben az iskolai philosophiának: ezért szükséges a' criticismus, melly csalhatlan dictátort a' philosophiában nem ismer; az ismeret kútfejeit, mellyek vagy kijelentésből, vagy öntapasztalásból erednek, egymástól szorosan megkülönbözteti; az értelmet semmi egyházi vagy világi hatalom megfundálására nem alacsonyítja le; ismeri az értelem körét, mint szintén az igaz philosophiának lelkét és *szélját* is; kerüli azon sziklát, mellyeken a' világi bölcsek hajója szétzúzott.

Hazánkban is tehát a' scholasticismusnak hatalmas pártfogói voltak, kik között noha voltak *Cartesius* követői is, mint *Reviczki Antal*; ²²⁾ voltak eclecticusok is, mint *Berényi Sándor*, a' püspök *Barkóczi* által Egerben fundált jeles iskolában első oktatója a' philosophiának: ²³⁾ de csakugyan az iskolai dogmatismus volt az, melly ezei szóvitákba gyakorlott atyák és nevelők gondját leginkább elfoglalta. Jelesbek közülök, kik írásban hagyták fel emlékezetüket, ezek: *Tarnóczi István* (*Synopsis philosophiae*), *Horváth János* (*Instit. Log. et Metaphys.*) *Vanossi Antal* (*Tripartita morum philosophia*), *Bárány Sennyei László*, *Szelepcsényi szíve* szerint való ember, ki a' *Doctor Angelicust* és *Aristotelest* 3. esztendeig tanította Bécsben; *Szentiványi Márton*, *Makó Pál*, *Jaszlinszky András*, (*Instit. Log. et Metaphys.*) *Ivancsics János*, (*Instit. Log. et Metaphys.*) *Klausz Mihál*, (*Introductio in philosophiam*) hogy egyebeket ne említsek.

Némi táplálékot adott a' magyar philosophiai tudományosságnak az, hogy a' magyar protestans ifjú hittudósok, élván azon szabadsággal, mellyet nekik a' törvény engedett, a' belgák, angolok, helvetusok,

22) *Elementa Logicae Metaphysicae et Theologiae naturalis*. Tyrnaviae, 1756—58. 3. Tom. 8.

23) *Logica et Metaphysica*. Agrariae, 1762. 8.

szászok főiskoláit meglátogatták, és akármeddig új, szép, és nagy tünemény mutatkozott a' philosophia egén külföldön, azzal mind magok megbarátkoztak, mind honfiaiukat vele megismertetni el nem mulatták. Midőn tehát bölcselkedőink egy része a' régi dogmatismus mellett vitézkedett, és minden újat honunktól elzárni igyekezett; a' másik fél hasznát vette azon nagy törekedésnek, mellyel, kivált némethonban mívelték a' philosophiát. Az önállásra kételkedés által eljutni kívánó lelkes *Curtesiusnak*, az empirismus mellett jó szerencsével harczoló *Locknak*, az újabb idealismus alapítójának *Leibnitznak*, és ama rendszeres főnek *Wolfnak*, mind voltak nálunk tisztelői; ez utolsó munkáit lefordította gróf *Lászlár János*, erdélyi elnök; de a' melly munka Horányi szerint kéziratban maradt, kik legalább e' jobb elméket, a' mindent elseperni akaró dogmatismus árjába veszni nem engedték, és visszhangjai lévén a' külföldnek; ha hibáztak is, legalább nagy és híres kalauzok után tévelyegtek, meglévén azon belső és legnagyobb nyereségök, hogy értelmök a' hevertetés által parlagon nem maradt, sőt a' philosophia könnyebb ágaiban, minő a' népszerűségi életbölcsesség (*popularis Philosophia vitae*) szép gyümölcsöket is termett.

Az életbölcsességre vezérlő akar eredeti, akar fordított munkákban tehát honunk szűket nem látott. A' nevesb íróit vagy fordítóit illő megemlíteni, ilyenek: *Somosi Petró János*, ²⁴⁾ *László Pál*, *váradai kanonok*, ²⁵⁾ *Iratosi János*, ²⁶⁾ *Tarnóczi István*, Jézus

24) Igaz és tökéletes boldogságra vezérlő út. S. Patak. 1656.

25) Petrarcha jeles munkáját, *De remediis utriusque fortunae*. Lib. II. magyarra fordította. Kassa, 1620.

26) Perkins Wilhelm ezen czimű munkáját fordította: *De humanae vitae feliciter instituendae modo*. Kijött Lőcsén, 1641. 4.

szerzetbeli, ²⁷⁾ *Smrtnik Benignus*, Franciscanus, ²⁸⁾ *Schmeizel Márton*, Jenában és Hálában nagy hírrel felsőbb tudományokat tanított jeles hazánkfia, ²⁹⁾ *Gánóczi Antal*, váradi kanonok, ³⁰⁾ végre superintendens *Kis János*, ³¹⁾.

József évtizede, melly szabad mezőt engedett az értelmi munkásságnak, honunkban igen szép jövőndőt ígér vala a' bölcseletnek is, ha az 1790-dik esztendő mindent régi szokott vágásába vissza nem vitt volna. Ezen jeles időszakban született a' critica philosophia, melly az ugyan ekkor kiűtött francia zenebonával együtt a' magánosok és statusok philosophiájának új és nagy adatokat nyújtott, és képes volt a' gondolkozó lelket világos fénypontokra felemelni. Minden tudományok megérezték ezen alaptudománynak, a' philosophiának, ebben a' metaphysicának és politicának megrendülését; és mondhatni, hogy soha jöltévőbb nyomadékokat az emberi értelem nem nyert, mint ezek által. A' múlt század ezen utolsó két évtizedében kitűnt nagy elméleti világosság gyümölcse volt azon nagy értelmi munkásságnak, melly az egész XVIII-dik, philosophusinak nevezetett század lángelméit gyakorlotta. Minden hadat láttatott izenni a' régi avult formáknak. *Montesquieu* behatott a' törvények lelkébe; II-dik Fridrik *Antimachiavelt* írt, és II-dik Józseffel versenyt futva, megmutatta ezen két bölcselet fejdelem, hogy a'

27) Bellarminből általa tette: Nagy mesterség a' jó élet. Ki-jött Nagyszombatban. 1680. 12

28) Kunst dobre Umriti. 1720. 4.

29) Klugheit zu leben und conversiren. Halle. 1237.

30) Megajándékozta nemzetünket eredetikép angol nyelven íratott, és latinra fordított ilyen munkával: Humana prudentia, sive ars, qua homo se suasque res felicitater provehere potest. Tyrnaviae. 1760. 8. magyarra fordította. Horváth József. 1760. 8.

31) Eudaimonia, Droz József után. Sopron. 1827.

törvényhozás ideálja nem csak a' nagy elmék agyába létezik, hanem létre is hozható. Kivergődtek tehát némely eredeti elmék, minő *Sonnenfels*, *Beccaria*, *Filangieri* az avult római jogtan sárjából, és a' józanabb, criticaibb philosophia segedelmével élván, átláták, hogy a' pontini mocsárok szomszédjában termett törvényhozási bölcsesség sok mirígy okozó anyaggal teljes. Az orvosi tudományok is újjá születtek, és dogmatico mechanikai dísztelen formájoktól a' nagy *Boerhave*, *Haller* és *Hahneman* munkái által megszabadultak; kik Aesculap fíjait megtanították ezen nagy igazságra: hogy ezen felséges tudományt nem szemlélő ábrándozásokra, ingatag feltéteményekre, sophisticai dībábságokra, hanem okos tapasztalási adatokra kell építeni. A' hittudományban is szerencsés változás történt. A' keresztény vallás philosophiája, melly eredeti jóltéví irányától a' XVII-dik században elhajlott, emberi hagyományokkal, idő és hely ideáival megrakodott, megtisztítatott a' széles tudományú exegeták munkája által. Általánosan elismert és használt elve lett az, a' mit gróf *Teleki Józsefünk* is; *Essais sur la foiblesse des esprits forts* című derék munkájában, a' 7-dik részben szépen megmutatott, hogy a' kijelentés az értelemmel nem ellenkeezhetik, mellyre nézve a' philosophia végtelenül tisztítja, segíti, erősíti a' mennyből jött bölcseséget. A' physica levetkezte régi mesés ábrázatját, és ama' nagy avatott fíjai által a' természetnek, minők: *Newton*, *Franklin*, *Euler*, *Ingenhouse*, *Fourcroy*, *Davy* meglegste ezen örökké munkás anyát az ő rejtek műhelyeiben, kivált miután *Thomasius* mély bölcsessége a' magia és boszorkányság hívését meggyengítette és elűzte.

Ezen körülmények szerencsés egy kézre dolgozása felszabadította az értelmet régi bilincsei alól, és szülte a' criticismust, mellyet a' bölcselkedő értelem érett vagy nagykorúságának lehet nevezni. Ifjúi kellemek és bohóságok előzték meg ezen nyarat az emberi elmének.

Kellemek annyiban, hogy a' művészetek soha olly deli fényben nem ragyogtak, mint a' mult században. A' német költészet ekkor született; *Winkelman* ekkor szállott le a' régi szép művek cselkertjébe, és a' művész rokonoknak ariadnei fonalat adott kezökbe. A' hang műzsája ekkor tanította *Hajdent*, *Mozártot*, *Gluckot*, *Händelt*. Bohózatok is mutatkoztak, főkép a' philosophiában nem kis számmal. Így gúnyolta *Berkeley* a' józan értelmet azzal, hogy nincs külső testi világ, és csupán lelkek és előterjesztések vannak. *Hume* azzal akart minden metaphysicát földre teríteni, hogy az okság elvének valóságát tagadta. *Rousseau* szépen megmutatta, hogy eredeti rendeltetésünk nem más, mint erdőben mesztelen járni, vadak módjára élni, és emberi míveltségünkről lemondani. *Hobbes* állott a' mellett, hogy az ököljog természetes az emberek között, és a' szabott törvény állítja meg egyedül a' jó és rossz, erény és vétek közötti különbséget. Mind ezen eltérései a' szemlélődő értelemnek szép adatok voltak a' königsbergi derék gondolkozónak arra, hogy a' tiszta értelem határ vonalát kimérje, és kétkedéssel párosult idealismusát megállítsa; melly rendszer még majd egy század mulva fogja előhozni nagy míveleteit.

Hazánkba is jókor eljutott ezen critikai bölcselekedés, kivált a' protestansok iskoláiban elhatalmazott, főkép *Márton István* és *Köteles Sámuel* munkái által: sőt a' babona ellensége *Putz Antal* is egyengette ennek ösvényét: de úgy látszik erős eledel ez még a' philosophiában kised magyarájainknak, kiknek előbb téjnek italával kell tápláltatni. A' többi ábrándos bölcselekedők, kik *Kant* után állottak elő, minők: *Fichte*, *Schelling*, *Hegel* igen keveset hatottak a' nemzeti lélekre, és nyilvános oktatóink rendszereikre, kik elégnak tartották ezek' nézeteit historice tanítványaik előtt elbeszélni, és czecket arra figyelmeztetni: mi kiesapongó természettel bir az emberi értelem; melly miután már *Kant* elég szerény volt a' szemlélő értelem igen szűk korlátait fel-

fedezni, az ész, mint egy második *Socrates* practica i tág körébe bevezetni, még is a' szemlélő elmék merészek mintegy töredékeny léghajón az elméletek felső tartományába repkedni, nem gondolván meg azon szirteket, melyekbe elődeik szerencsétlenül megütköztek.

A' legújabb időkben igen bő nevedést nyert nálunk a' philosophia' majd minden ága. Aestheticában széplelkű *Schediusunk* igen megközelítette a' szép eszméjét határozatával, és nagy hatással volt *Kazinczinkkal*, ezen magyar *Sultzerrel* együtt a' pesti iskolában igen hirtelen kitűnt lángelmék tónadására. *Imre János*, ama' korán tőlünk elköltözött éles elme, nyomos, és eclecticismust követő szép munkáival azon reményt derítette fel a' honi bölcsesség kedvelőiben, hogy valahára lesz nekünk is nemzeti bölcselkedők, minő a' németeknél *Kant*, angoloknál *Bentham*, franczokban régen *Curtesius*, ma *Cousin*; egyébiránt még 42 év, melyet felejthetlen *Imrénk* eltöltött közöttünk, nem elég, hogy az ész mélységeit, akárki is meglábolja, és azt a' tudományt feszes szabályok alá húzza, melyre egy emberi élet kevés és szűk határ. A' metaphysica, erkölcs, és neveléstan is szép haladást tett. Az elsőben *Fejér György*, *Nyíri István*; másodikban *Sárvári Pál*, *Ercsei Dániel*; utolsóban *Kis János*, *Szilasi János* és mások érdemlik meg a' nemzet háláját.

De legtűbbet, legszebbet, sőt csodára méltót tett a' politicában, és a' status philosophiájában *Széchenyi István* gróf, ezen magyar *Anacharsis*, ki valamint hogy maga felebb való az én dicséretemnél, úgy jeles munkáinak megemlítése ezen alaprajzból ki nem maradhat. Ezen honszeretettől lelkesített bölcs, bejárta Európa majd minden mívelt és miveetlen országait, mint hadi ember, el nem fogúlt, és előítéletektől üres, igazán philosophusi lélekkel; nem könyvekből és hírlapokból olvasta, hanem ön szemeivel látta és tapasztalta, hogy csak ott van haza, a' hol nemzet van; ott van bizto-

sítva legjobban a' királyszék, a' honnagyi széles birtok, a' nemzeti lét, hol a' néposztályok nincsenek megmáshatlan falak, meglábolhatlan örvények által egymástól elszigetelve, a' közboldogság forrása nincs milliók előtt bedugva; mellynek polgárai eléggé mívelttek és megvilágosodottak; és mindnyájan érzik, mi zárja el a' hazától a' nemzeti jólétet, mire kell törekedni a' haza minden fijainak 's leányinak egybevetett vállakkal, mi a' nemzet szent ügye, és mellyek azon módok és eszközök, mellyek által az a' jólét és dicsőség fénypontjára emeltetik, a' haláltól megmentetik? Ha van egyetlen egy főkérdés, melly méltó a' fejedelemtől fogva az utolsó jobbágy figyelmére, minden bizonynyal ez az, mellyet nem vitathatunk eléggé, nem hozhatunk elő soha alkalmatlan időben, ha hazánkat és magunkat igazán szeretjük. Láttá éles elméjével ezen státusbölcsünk, hogy valamint a' philosophia legelső feltétele az önismeret, mellyen kezdette Socratestől fogva Kantig minden nagy nevű bölcsekedő a' bölcsekedést: úgy ama' nagy erkölcsi személyt is a' nemzetet, előbb magával, körülményeivel, értelmi, erkölcsi mivoltával, a' mívelt nemzetekhez közel vagy távol állásával kell előbb megismertetni; tükröt kell előbb kezébe adni, mellyben magát tisztán megláthassa. Voltak és vannak olyanok elegenden, kik ezen tükröbe tekintvén, mellyet ezen nemzeteket ismerő földünk készített, abban torzképet (carricaturt) láttak, a' melly aztán nem fűrvén fejükbe, a' tükröt, mint a' ránczosodni kezdő *Lais*, rögtön elvetették, és a' tükör csínálót szidalmazták, ki nem érti mesterségét.

Feltett célunktól messzevinne azon nagy életkérdésnek eldöntése, melly körül a' tisztelt gróf nagy elméje és hő keble forog: mit és mennyit kellene a' törvényhozó fennséges testnek ez időszerint azon javallatokból elfogadni, mellyeket *Hitel*, *Világ*, *Stadium* címek alatt közre bocsátott munkáiban ajánl ezen nagy hazafi? Ha szabad csekély véleményemet kimondani, ez

oda hajlik, hogy nekünk magyaroknak egy szükséges dolog, mellynek míg hiával leszünk addig, mint *Livius* mondotta a' korabeli rómaiakról, *sem nyavalyáinkat nem szenvedhetjük, sem azoknak megorvoslását*. Ez a' szükséges dolog pedig, megengedjen hazám lelkes őrangyala! a' nemzeti általános, minden oldalú és összehangzó műveltség; melly abban áll, hogy a' magyar nép elméje bővebb ismeretekkel, szíve szebb érzésekkel ékesítesse: hogy mindenki tudja, a' mint szól *Sonnenfels*, igaz és elvehetlen jogait, de érezze az ezekből folyó szent kötelességeit is, és teljesítse. Az értelem világa olly szükséges az emberi életre, mint az ép szemek a' testi, vagy állatira nézve. Még a' növények is arra fordulnak, a' honnét bővebb világ özöne tódul rájuk. A' jól értett világosodás, nem csak az, hogy veszedelmes nem lehet soha, sőt felette szükséges a' köz boldogságra: ennek csupán a' zsarnokok és a' népjog eltapodók lehetnek ellenségei és gátolói; kik nem tudják, vagy nem akarják tudni, hogy az értelem nem lázadás, és hogy a' lélek szabadsága az emberi szent jogokhoz tartozik. „*Kik ezek?* így szól egy közelebb elmúlt századbéli lelkes író? *egy sereg pazérló, irigy, árulkodó, képmutató, kegyeskedő, udvari bolond, és maitresse*!“ és ezeknek szavára hinnők-e mi el, hogy az a' jótévő elem, mellyet a' teremtető is legelől teremtet, melly teszi emberiségünket, káros volna minékünk? Mi másképp gondolkodott itt nemzetünk ama' jótévője *Mária Terézia*, ki midőn egyetemet, tudományost adott nekünk, így írt ezen tárgyról: „*Az lesz nekem setét siromban is örömöm és vigasztalásom, hogy én adtam először útmutatást a' derék és bölcs magyar nemzetnek arra, mint vegye hasznát a' műveltség azon segéd eszközének, az egyetemnek, mellyel már más nemzetek néhány esztendő óta birnak; ő is tehát ne maradjon el ezektől e' részben.*“ A' setétkedők ideálja Törökország, mellyben szépen van valósítva és párosítva a' zsarnokság a' setétkedéssel; hol magok

a' basák megfoghatlan és mélységes tudatlanságban vannak, mint ezt *Eton* elbeszéli: de ne feledjük, hogy ez a' törökhon ám az, melly nagy míveletlensége miatt, csak kegyelemből áll a' műveltebb, és annál fogva nála erősb európai álladalmak között. Szóval, a' ki az értelmi műveltség és világosodás ellen száját felmeri nyitni, az ellensége az emberiségnek, megölője a' nemzetnek: mert azt akarja elfojtani, mi nélkül *Rousseau*-ként, a' törvények szántatlan földbe esett magok.

Azon nagy, de eddigelé talán előttünk nem eléggé ismert és méltánylott igazság, mellyel mint zárkövel béakarjuk rekeszteni alaprajzunkat, imez. Mondhatlan nagy befolyása van a' bölcselkedésnek valamelly nemzet vallásos, erkölcsi és polgári életére, 's ezekkel együtt annak műveltségi állapotjára, következőleg a' közboldogságra. Nemzetek épen úgy, mint egyes személyek a' tekintet árnyékában soká nem szunnyadhatnak, előbb utóbb felsejken álmából az értelem, és számon kéri: miért hisszük ezt vagy amazt; mi az alapja ez vagy ama' polgári vagy erkölcsi intézetünknek? Illyenkor, ha mi mindig csak a' tekintetre, az aggszokásra utalunk, azon hitnek vagy intézetnek értelemmel egyező voltát 's alaposságát meg nem tudjuk mutatni bölcselkedő hívűnknek, és őt annak helyes, czélszeres volta felől meg nem tudjuk győzni, illyenkor vagy kételkedés származik borult lelkében, mellyből megint részvétlenség, hidegség ered azon dolog iránt; vagy pedig helyt adván az ellenkező nézeteknek és gáncsoknak, roszalni, gyűlölni kezdi azt, minek jótékony 's hasznos volta felől őt felvilágosítani elmúlattuk.

Hogy az emberi értelem épen illyen és nem más irányt vesz magának, ha józan philosophia által nem vezéreltetik, erre feltűnő példát találunk a' francia nemzetnek a' mult XVIII-dik század közepétől szinte mostanig lefolyt történeteiben. Itt tudjuk, hogy *Voltaire*, *Lametrie*, *Helvetius* olyan bölcselkedési rendszert alapítottak, mellyet magok a' francziák felma-

gasztalt értelemben philosophiának, a' velök ellenkezetben lévő külföldiek, libertinismusnak neveztek, melly nem egyéb volt, mint *sceptico-egoistico-materialistica philosophia*, mellyet a' kik bevettek sőt terjesztettek, philosophusoknak és erős lelkeknek *esprits forts* mondattak. Ezen álbölcsekedés a' keresztyén vallás ellen volt intézve, és *Voltaire* szemtelenül azzal dicsekedett, hogy ő maga egyedül rontja le azon épületet, keresztyén vallást; mellyet tizenkét ember, apostol épített. Ezen veszedelmes philosophiának főbb ágazatai ezek voltak: A' vallásos eszmék országa merő tévelygés; az egész keresztyénség csak a' papság hasznára van kigondolva; még a' természeti vallás tételei is megmutathatlanok; szellemi világ nem létezik, és csak az való a' mit látunk, hallunk, ízlelünk, és tapogatunk. A' francia ledér bölcsekedők előtt tehát a' hitnek nevezete nevetséges, természet felettinek gyanitása rajosság, szívnek végtelenhezi fölemelkedése bolondság, látathatlanokbani hit csalatás, isteni félelem gyengeség volt.

Noha illy borzasztó volt ezen rendszer; még is ennek zászlója alá sokan gyülekeztek; eláztatva az emlitett vezérek, és az *encyclopaedisták* híres neve, tudománya, és kellemes írásmódja által. Ezt tették tehát hitvallásukká a' francia udvari emberek, a' nemesség és katonaság, kik miveltek voltak ugyan, de elég tudománynyal és bölcsekedési elvekkel nem bírtak; philosophiájok is tehát egyébben nem állott, mint a' keresztyénség ellen tett némelly gyenge kifogásokban, és a' papság gáncsolásában. Minthogy a' franczhon, jelesen Párizs 14-dik Lajos idejétől fogva gyűlhelye volt a' francia finomságot tanuló német 's más hercegeknek; ezek is megízéltették itt ezen divat bölcsekedést; haza menvén statusaikban példájokkal elterjesztették; és tudjuk, hogy még amaz ősz 's böles hős II-dik Fridrik is milly szenvedélyes barátja volt ennek haláláig. Elterjedt némethonban is a' vallás és egyház iránti részvétlenség hidegség; üresen állottak az egyházak, és *Brettschnei-*

der ³²⁾ szász göthai udvari főpap, keserű panaszra is lákadt e' miatt alúl idezett classicus munkájában.

Most már ezen *corrosiva* philosophiának ellenmérget kellett volna elébe tenni, és az értelem fegyvercit értelmi fegyverekkel visszaverni: de a' francia bölcselkedők mit tettek? még rosszabbá tették a' dolgot, mivel ők a' helyett, hogy a' *materialismus*, *atheismus*, *egoismus* képtelenségeit fedezték volna fel; a' helyett, hogy philosophiai nézeteit és eszméit alapították volna meg a' vallásnak, egyháznak, papságnak, morálnak, és a' kereszténységnek, - *Huetius* és *Harduinus* romladozott váraiba vonultak, kik mint tudjuk az értelemből merített ismeret bizonytalanságát, ingatagságát állították, és azt, hogy a' kétség 's bizonytalanság által kinoztatott emberek, egyedül a' tekintet erősségében találhatnak nyugodalmat.

Ezen tekintet azonban alapköveiben megrázatván a' polgári lázadás által, minthogy a' *libertinismus* kezére került a' főhatalom, darab ideig, a' francia egyház kincsei a' revolutiótól elnyelettek; püspökök és a' papság az ország pénztárától kezdettek függeni, számuk megkevesítetett, és a' szerzetesek eltöröltettek. Nevelte a' gonoszt az, hogy *Napoleon* hatalmának semmi sem állhatván ellene, sokak szívében az isteni igazgató és igazság iránti hit meggyengült, a' homályos és istentelen *fatalismus* gyökeret vert, és sok katonák szájából hallattak ezen szavak: *hogy ők egyéb istent nem hisznek Napoleonon kívül. A' theophilanthropok* ismeretes *cultusa* ugyan akarta gátolni ezen igen eláradt bajözönt: de ez csak hamar dugába dőlt; mivel isten egyháza csak ott támad a' hol szent lélek épít.

Ellenben mi hasznos szolgálatot tett ezen philosophiai lázadásban, egyház és vallás közveszélyében, a' sokkal józanabb, mérsékletebb és alaposb német böl-

32) Über die Unkirchlichkeit dieser Zeit. Gotha. 1822. 8. 2-te Aufl.

cselkedés, melly *Kant* elveire építetett. Bár ezen rendszer is lázítónak látszott eleinte, mivel a' vallás némelly alapjait gyengéknek kiáltotta ki; de más oldalról letaposta a' francia *libertinismust* az által, hogy a' *materialismus* alaptalanságát kimutatta; az önző *eudaemonismus* fonákságát felfedezte; az érzetek csatornáján szerzett ismeretet, ennek igazi, csupán subjectivus, becsére visszavitte; hit és eszmék országát a' tapasztalat tartományától elválasztotta: azonban tiszteletet szerzett a' kereszténység saját vallásos ideáinak; erkölcs tudományt pedig önállásúvá, és a' szemlélődő hitágazataitól függetlenebbé tette. Illy érdemű lévén ezen bölcselkedési rendszer, nem csak az iskolákban pendült meg, hanem a' nagy világban is, a' tudósok minden osztályai között érdeket gerjesztett; utóbb folyóiratokban, sőt költészek munkáiban is megjelent. Reformálta némethonban a' szentírás magyarázást, melly már most az ágazatos hittudomány *dogmatica* szolgálatjából kilepven, és a' bibliát a' voltaire-i mocskok alól fölmentvén, fegyvereit azon csúfolódások ellen fordította, mellyeket a' hiúság és tudatlanság szórtak azon szent könyvre, melly az őskornak legtisztesebb maradványa. Nyert tehát ez által sokat az említett hittudomány, *moral* és *cultus*; első értelmesb, második nyájash, utolsó az ékes szónoklatok által vonzalmasb lett annyira, hogy elmulván mint férgeteg a' francia lázadási időszak, 's a' német főrendek a' nem várt szerencsés fordulatot örömteljes szívvel szemlélvén, átlátták, milly hasznot tesz a' vallás a' trónnak; nép is kezdett lelkesedést érezni újra vallása iránt; melly őt a' szolgaság bilincseiből kiszabadította: küzdvén élet 's halál közt a' vallástalan önkénnyel, 's tudjuk hogy egy buzgó király felállította a' kereszténységnek ama' régi jelképét a' keresztet, melly a' magát feláldozó és még a' halálon is győzelmeskedő hős léleknek fennséges jele. Bővebben meggyőződhetni mind ezekről a' göttingeni nagy nevű oktató *Stäudlin*, *Geschichte der theol. Wissenschaften*

ezimű és Göttingenben 1812-ben 2 darabban kijött munkájából.

Ellenben erkölcsi állapotjáról franczhonek, mellynek nagy része kedves régi *epicureismusa* és *materi-alismusa* mellett megmaradt, nem rég is ezt nyilvánítja egy angol: ³³⁾ „*Vallási és erkölcsi tekintetben ezen hon szomorú állapotban van. Gyönyörködés és pénz, e' kettő a' franczia moral inditmány. A' párizsiak éldelni akarnak, még pedig sebesen: azért sietnek élni. Soha sem voltak Epicurnak olly tanítványi, kik hajlandóbbak lettek volna, ennek rendszere gyakorlatba tételére. Mivel ezek' véleménye szerint semmi sem állandó, 's azon hely is mellyen állunk ingadozó, használnunk kell a' tűnő órát és reppenő pillanatot. A' franczia tehát siet mindig előre, 's ebben egyéb czélja alig van, mint hogy itt létét, a' mennyire lehet kirabolja, 's minden vágyait kielégítse. Azonban az illedelem 's tisztesség bizonyos pontig megtartatik*“.

Még szembetűnőbb a' józan és alapos bölcselkedés által kifejtett 's nagyra nevelt közértelmesség befolyása a' nemzetek *polgári* életére nézve. Itt méltán alapelvvé tehetjük azt, hogy minden anyagi jólet isten után a' mívelt és derült szellemből ered. Ne gondolkozott volna soha semmi ember fő, úgy még most is csatáznánk a' vadakkal mindennap élelmünk felett; juhaink gypja a' tövis bokrokon rothadna el; minden érzék a' föld keblében rejteznének, és egyes vademberek bolyganának a' határtalan rengetegeekben. A' gondolkozó és okoskodó szellem teremtett kenyeret, hajlékot, öltözetet; ez találta ki az élet szükséges javait és kényelmeit. Mi ellenkezet van egy okoskodni nem szerető gyermekes nép, és egy bölcs és érett elméjű nagy nemzetbeliek között, láthatjuk *Forster* ³⁴⁾ azon kellemes festményéből,

33) Maltens, Bibl. 1834. II. III. B.

34) Reise um die Welt I. 137.

mellyben az Ujzelandba megérkezett gyarmat letelepedését írja le. „Az Ujzelandiak, ugymond, eddig soha nem látott 's hallott csoda dolgok szemtanúi lettek jelenkorunkban. Csekély számú angolok kevés nap alatt letakarítottak több holdnyi földről annyi fát, mennyit ötven zelandi kő fejszéjével három hónap alatt ki nem vágott volna. Azon vad vidék, mellyen számtalan növények magokra hagyatva diszlettek és elhervadtak, kies bájvidékké varázsoltatott, mellynek ékesítésén 120 ember szüntelen dolgozott. Itt épület-fa saragtatott, melly különben magába is kidőlt és elrothadt volna, megemésztetve az idő vas foga által. Amott dolgoztak a' kádárok, és nagy rakás új vagy kijavított hordók sorait tüntettek elő. Itt gőzölt egy nagy kazán, mellyben itt termett de eddig nem ismert növényekből, egészséges, jóízű itul készített: ettől nem messze mások a' legdrágább ízű halakat főzték pajtdsaik számára, kik a' hajó kijavításán dolgoztak. Még a' művészet is lábra kapott ezen új gyarmatban. Itt lerajzoltattak ezen eddig fel nem keresett erdők jelesebb állatai és növényei; amott levétettek ezen vadon szép táj regényes nézetei. Még a' fennsőbb tudományok által is megtiszteltetett ezen rideg tartomány. A' mozgony készítő műhelyek közt emelkedett fel egy csillagász torony, melly a' legjobb műszerekkel volt ellátva, mellyek' segélye által a' csillagtudósok éber szorgalma szemmel tartotta a' csillagok járását. A' föld különmemű növényeivel pedig, és az állatvilág csodáival foglalkoztak a' bölcselkedők, kik amazok különbségeit és hasznait nyomozták.“

Mi dicsőn tud segíteni magán a' mívelt és felvilágosodott értelem messze tartományokban, és szülőtte földével ellenkező földövek alatt is! Az ilyeneknek, csak ilyeneknek adatott örökségül a' föld; ezeknek, csak ezeknek mondotta a' teremő azon nagy adomány szavakat: „Töltsétek be a' földet és hajtsátok azt birodalmatok alá; uralkodjatok a' tengernek halain, az

égnek repeső madarain, és a' földön csúszó mászó minden állatokon." Milly szomorú ellenkezetben jelennek meg már a' mindenütt otthon lévő angolokkal, a' Tűzföld nyomorú lakosi; kik *Forster* ³⁵⁾ előadása szerint a' hideg 's nedves időtől szüntelen kínoztatnak, 's még sem tudnak kigondolni semmi védszert ezen bajok ellen. A' kalmukok, szamojédok, kamsatkabeliek már iparosabbak: de még ezek közt is az elsők, életbeli boldogságukat a' lótej mennyiségétől; másod rendbeliek attól, minél több jávorszarvas vért ihatnak melegen, utolsók pedig attól mérik 's függesztik fel, minél többször ehetnek 's ihatnak annyit, hogy bokáig járhatnak a' más nap kunyhóik földére kivetett fertelemben.

Minden a' gondolkozó szellemből ered; eszmék, okoskodások távolítják el tőlünk a' legkinzóbb bajokat és inségeket. Mi metsző ellenkezet van e' részben is azon ügyetlen középkorbeliek, kik mint láttuk a' szolgálkodott scholasticismus pislogó lámpájánál vakoskodtak, és jelenkorunk fijai között, kiket értelmi derengésekben, és okosságuk sas szárnyain tett felemelkedésekben sem babona, sem tudatlanság, sem kenyér féltés többé meg nem akadályoz! Mi többé nem zavarjuk egybe az ész tévelygését a' szív gonoszságával; és nem rakunk máglyákat a' tévelygőknek; nem tisztelünk és helyeslünk olly cselekedeteket, mellyeken a' természet átka fekszik. Miért? mert tudjuk, hogy a' józan philosophia mást nem tanít, csak azt, mit a' természet örök szája. *Nunquam aliud natura aliud sapientia dicit.* Visszatértünk a' tiszta ízlés, természetes ész, és erkölcsi egyszerű értelmek harmoniájához; és ezen egyezmény, melly mint már többször említettük mód nélkül szépíti saját és társas életünket. Úgy de nem így volt ez a' közép korban; midőn ízlés, ész, szív, fonákul és egymással örök háborúba bonyolodva fejlettek ki. Milly nyomor, milly ügyetlenség, jegyzi ki ezen kü-

35) Idézett munkája 2-dik d. 394. l

lönben hőskort! „Századok multak el, így ír *Beckman* ³⁶⁾ míg ezen felfedezés tétetett, hogy a' dögmirígy azon öltények és dolgok által, melyeket a' mirígybetegek használtak, másokra is elragasztathatlik. Keresztények átalában úgy nézték a' ragadványt, mint isten ítéletet, és olly veszélyt, mellyet szintúgy ki nem lehet kerülni, mint a' földrengést. Elhatalmazván e' baj, ellene semmit sem dolgoztak, épen úgy mint ma a' törökök cselekesznek. Könyörgéshez, bőjthöz, és olly rendszerekhez folyamodtak ilyenkor, melyek ezen rémítő gonoszt még erősbé és pusztítóbbá tették.“ Le nem írhatni azon boldogtalanságot, mellyet a' philosophiátlan középkorban a' babona terjesztett el az emberek között. „Egy szerencsétlen idea fészkelte meg, így szól *Sprengel*, ³⁷⁾ magát a' tudatlanság századaiban, melly abban állott, hogy ember magát az öntagadásban és szentségben jobban nem gyakorolhatja, bűneit a' menny könyvéből biztosb móddal ki nem törölheti, mintha betegeket ápol. Ez jó és szép; úgy de ezen buzgók nem elégedtek meg azzal, hogy kórjaiknak a' legalacsonyabb szolgálatot tették, hanem még e' felett sűrűen csókolták a' bélpoklosokat: csókolták sőt lenyalták eves és genyes kezeiket 's lábaikat. Így terjedt el a' keresztes hadak által a' keleti bélpoklosság, így forrasztatott egybe a' nyugoti fekély kórsággal; és tudjuk, hogy még a' királyok is éltek ezen istent engesztelő eszközzel; mint ezt szent Lajos, és III-dik Henrik angol király példái mutatják“

Ellenben mióta az isteni bölcselkedés érdemlett tronjára ült, melly mint *Blumauer* elmésen feljegyzí:

*Wie Falke scheut kein Licht,
Sie schaut der Sonn' ins Angesicht,
Und krieg't nicht Augenschmerzen.*

36) *Beyträge*, I. 351.

37) *Geschichte der Arzneykunst*, II. Th. S. 488.

azóta az eszmék által millióknak élelem szereztetett, és jólétre elláthatlan kinézés nyitvatott. Néhány adatok szolgáljanak meggyőző bizonyyságul. *Wugenaar* ³⁸⁾ beszéli, hogy azon egyetlen felfedezés, mely a' hollandiakat a' héring besózására megtanította, nekik aranybányát nyitott fel. Hatvanezer ember talált akkor mindjárt élelmet ebből, midőn a' hollandiak I. Jákob angol király előtt, azért esdeklettek, vonná vissza a' hollandiakat angol partokon héring halászattól eltöltő parancsolatját. Középkorban tudjuk, hogy csak három emberosztály volt; *pap*, *katona*, és *kézműves jobbágy*: ma *Smith* ³⁹⁾ megjegyzése szerint, hitelt felül muló azon anyagi 's szellemi termékek száma, melyeket egymástól égföldr távolságra álló lánghelmék visznek fel a' műipar vásár térére; mellyen mindenki feltalálja azt, mi neki kényelmére szükséges, és ezért saját termékét neki csereképen adja. *Nemnich* állítja ⁴⁰⁾ hogy a' gőzerőművek feltalálása által, az angolok naponként hetvenötezer font sterlinget kimélnék meg. Az által, hogy a' mentőhimlő oltás feltaláltatott, Európa minden tizedik évben öt millio lakossal több polgárt táplálhat, melly ezelőtt magában némethonban többet mint hatvanezeret elragadozott évenként. Ugy de azt mondja valaki *Mirabeauval*: „*Embereket szaporítani, 's a' népesedést előmozdítani élelem források nyitása 's szaporítása nélkül, nem egyéb, mint embereket teremteni, és őket éhenhalásra kárhoytatni.*“ Ne féljünk semmit; az élet és társaság szépítő bölcselkedés itt is kíségit, csak halgassunk életadó tanácsit, és kövessük intéseit. A' nagyobb népesség koránt sem népesíti szükségkép a' fékházakat, börtönöket, nem termékenyíti a' törvényfákat: csak merjünk bölcselkedni, és a' bölcs nemzetek nyom-

38) Geschichte der vereinigten Niederlande: IV, I. 325.

39) Über den Nationalreichthum, I. I. 29.

40) Reise in England, I. 270.

dokait követni lelkesek legyünk. Ne álljunk meg fele útján a' polgári bölcselkedésnek, hanem merítsük azt ki egészen. Czélszeresb elemi oktatás, lélektanra épült emberi nevelés, kisdied óvó intézetek, útczakoldulás eltörlése, dolgozó házak, nemzeti bank, hitel alapítás, műipar gerjesztés, avult czéhrendszer eltörlése, közlekedés jobb lábra állítása, élet biztosító intézetek, takaréktárak, 's más jeles dolgok. mind olly harmoniában, szent szövetségben vannak egymással, mint a' lánczszemek; mellyeknek összefüggését a' philosophia által fevilágult közértelmesség látja, sőt érzi; és jaj azon nemzetnek, melly annyira hátra van még, hogy ezen *polgári hitvallást* aláírni kételkedik.

Egyébiránt ne csüggedjünk 'el! szépen hajnallik a' bölcselkedés ege nálunk. és hálátlanok volnánk, ha ez élet philosophiának szép virágait és kellemes gyümölcseit el nem ismernők hazánk koszorús költészeinek hajnali kertjében. Még mi *theocriti*, *petrarchai*, és *gessneri* időket élünk: most van még nemzetünknek virágkora, mellyet ha valamelly fergeteg meg nem szomorít, ezután jönnek elő a' bölcselkedő komolyabb századok; mellyekben létre jönnek, és megvalósulnak mind azon nemzeti törekedések és ohajtások, mellyek még most csak a' nagy lelkek és buzgó hazafiak tág keblében gerjedeznek.

HETÉNYI JÁNOS.

IV.

Okleveles toldalék.

IV.

Az országos táncz Szentmiklósi Pongrácz' I. Uldszlótól Trencsin vármegyében keblezett Sztrecsen és Óvár királyi várakról nyert zálogdt 1446-diki jun. 15-dikén helyben hagyja.

„Nos Prelati Barones Nobiles et Proceres Regni Hungarie vniuersi Memorie commendamus serie presencium significantes quibus expedit vniuersis. Quod nostram veniens in presenciam Egregius vir *Pangracius de Zenth Myklos*, nobis significare curauit in hunc modum Quomodo ipse *Castra Regalia Strechen et Owar* vocata in *Comitatu Trinciniensi* existencia cum ipsorum pertinencys a Serenissimo principe domino *Wladislao* Rege pro duodecim Milibus florenorum auri puri quos Idem *Pangracius* ad conseruacionem Ciuitatis *Zakoleza* de proprijs exposuisset, sibi fuissent et essent impignorata super quibus ipse eiusdem domini *Wladislai* Regis efficacissimas haberet literas pro se confectas Item insuper ipse *Pangracius* prout asserebat prescripta *Castra* vltra pretactam duodecim Milium florenorum auri summam a Generoso *Czepkone de Sany* pro sex Milibus florenorum auri puri ad se redemisset, super quibus eciam ipse prefati domini *Wladislai* Regis literas haberet Emanatas. Supplicans nobis vt nos pretactis literis ipsius domini *Wladislai* Regis nostrum consensum pariter et assensum prebere dignaremur, Verumquia Memoratus *Pangracius* in conseruacione pretacte Ciuitatis *Zakoleza* fidelia seruicia huic Regno impendisse, et graues expensas fecisse dinoscitur Ideo nos ipsum

Pangracium in rehibicione (így) premissorum suorum Sumptuum damnum pati nolentes, pretactis vtrisque literis ipsius domini Wladislai Regis super prescriptis *decem et octo Milibus florenorum auri* pro quibus ipsi Pangracio prescripta Castra *Strechen* et *Owar* impignorrata modo premissis dinoscuntur, Emanatis eatenus quatenus, earumdem viribus veritas suffragatur quo ad omnes ipsarum clausulas continencias et articulos, nostrum adhibuimus ymmo adhibemus et prebemus consensum pariter et assensum, Harum nostrarum literarum *quibus nostrum est appensum* vigore et testimonio mediante Datum in Congregacione nostra Pesthiensi, in festo Beatorum Viti et Modesti martyrum Anno domini Millesimo quadringentesimo quadragesimo Sexto.“

Íróhártján hitelesen költ *Jeszeniczei és Wadasi idős Jankowich Miklós* példányából, mellynek alul felhajtott hártya hasadékaiból, szinte hártya kötelékről függő pecsétjét az ide mellékelt réznyomat mutatja. Ez anyagra nézve vegyített viaszpecsét (*sigillum cereum mixtum*), melly a' megbarnúlt fehérviasz romladozott fészke' közepén veresviaszra van nyomva. Felirata ez: ✠ * *Sigillum* * *uniuersitatis* * -- *gni* * *hungarie*. A' harmadik (összetett-e vagy magánálló?) *regni* szóból, a' pecsét' e' részén ejtett ütés miatt, egyedül a' *gni* szótag kétségtelen és világosan látható, melly más példány után marad kiegészítendő.

V.

Ugyanazon országos tanácsnak a' csornai convent részére, *Asszonyfaluai Osth Ferencz* és mások ellen 1451-dik évi aug. 31-dikén költ, és Sopron vármegye ispánjai 's szolgabírái közül egyikéhez intézett kérdezködő levele.

„Prelati Barones Nobiles et procures Regni hungarie huius vniuersi Nobilibus viris Comity vel vice-

TUDOMÁNYT. U. E. I. K.

raiz és metla Miskovits M. 1837

comiti Comitatus Soproniensis Salutem et honorem. Dicitur nobis in personis honorabilium et Religiosorum dominorum fratrum Pauli prepositi et Conuentus ecclesie de Chorna, quod Nobilis domina Katherina vocata relicta condam Francisci filij Osl (igy) de Azzonfalua et Franciscus filius Ladislai filij dicti Francisci de eadem necnon Georgius et Nicolaus filij Demetry de Thord de consilio et voluntate Blasy dicti Fark de Weniczak ac Mathie de Lanch et Marci Thornus de Thornoshaza familiaris dictorum domine Katherine et Francisci filij Osl (igy) in Anno cuius iam tertia instaret reuolutio, meatum aque Raba vocate in cavernis molendinorum ipsorum *Zykra molna* *) appellatorum Super eodem fluuio Raba decurrentem, de suo antiquo cursu alcius subleuando ipsam aquam in contrarium seu detrimentum molendinorum dictorum prepositi et Conuentus supra molendinum pretactum *Sykramolna*, in eodem fluuio Rabe conuicinum ad eo tumescere fecissent, vt molendina ipsorum exponencium bono modo vti alio tempore verti seu molere, adiuturno tempore, minime valuissent, per quod ipsis preposito et Conuentui, plusquam centum florenorum auri dampna intulissent, potencia mediante Inpreiudicium et dampnum eorundem exponencium valde magnum Super quo Nobilitatibus vestris in iungimus perpresentes, quatenus vnum vel duos ex vobis transmittatis, qui ab omnibus quibus incumbit meram de premissis experiatur certitudinis, veritatem, quam tandem nobis suo modo rescribatis Datum Demesy feria tertia proxima post festum Decollacionis beati Johannis Baptiste Anno Domini Mille^{mo} quadrin^{mo} quinquage^{mo} primo“

Hitelesen költ zárott alkatú papiros példányomból, mellynek keresztül vont hártya köteléke veresviaszszal és ugyanazon réznyomatban ide kapcsolt pecséttel, mint

*) A' ma'om itt molna, innen molnár.

maradványai kétségtelenül mutatják, volt lepecsételve. Kivül írója kezével ime' hátirat áll: *Nobilibus viris Comity vel vicecomity et Judicibus nobilium Comitatus Soproniensis pro Religiosis viris Paulo preposito et Conuentu de Chorna contra Franciscum Osth* (itt így) *de Azzonfalua et alios introscriptos. Inquisitoria.*

E' pecsét tehát mind függőleg, mind rányomólag használtatott, ámbár így nem mindig; mert az országos tanács' azon 1454-ben Budán költ haladéklevele, melyet *Horvát István* gyűjteményében láttam, olly pecséttel volt lepecsételve, mely nem nagyobb átmérőjében 0,86. bécsi hüvelyknél.

Az országos tanácsnak mind ekkorig, tudtomra két pecsétje vala ismeretes:

a) Mária I. Lajos királyunk' leánya és Erzsébet' korából (1385), mely meghasonlás és véres boszú időszak hazánk történeteinek. A' pecsét' felírata ez: *Sigillum Regnicolarum hungarie*. Rézmetszetben látható *Csapodi Lajos' Baerenkopf Ignác* értekezésének bírálata czimlapján *), és *Pray György'* munkájában **).

A' varnai szerencsétlen ütközét (1444) után Pesten tartatott országgyűlése, az ország czímeréhez hasonló keresztes pecsétet rendelt olly határozattal, hogy az Budán őriztessék, és a' perlekedők ez alatt nyerjenek ítéletleveleket ***). Hunyadi János választatván királyi hatalmú országkormányzónak, az a' bírálkodási törvény hozatott: hogy ő, a' nádor és országbíró, két főpap, két zászlós, és hat nemes tartsák a' nyolczados törvényszékeket ****). Az elébb rendelt keresztes bírópecsétre,

*) *Reflexiones ad Disquisitionem de Jure coronandarum Reginarum Hungariae*. Pestini, 1792. 8.

**) *Georgii Pray, Syntagma historicum de Sigillis*. Budae, 1805. 4. Tab. X. fig. 9. cft. p. 64.

***) *Jos. Nic. Kovachich, Sylloge Decretorum*. Pesthini, 1818. 8. p. 103. 1445: 15.

****) 1446: 9.

ezen országgyűlési végzéssel egyezőleg ez van vésve: *S. Prelator. Baronum. et. nobilium. regni. hungarie.* mint azt e' pecsétnek nem csak az imént említett Pray György munkájában látható 1446-diki jun. 21-dikén költ oklevélről vett réznyomata *) bizonyítja, hanem most már maga a' sárgarézből készített erős markolatu pecsétnyomó minden kétségen kívül helyezetteti, melly a' budai vár Duna feletti oldalában volt eltemetve, hol a' mult 1836-ban, egy őszi napon a' vároldal' horzsolatása közben, az ott meredező utak sikolásakor került a' munkások' kezébe, onnan pedig legott *Jeszeniczei és Wadasi idősb Jankowich Miklós* birtokába.

Más az oklevél hitelessége, és más, mit meg kell jegyezni, annak törvényessége; amaszt az oklevéltudomány szabályai után, ezt a' fennálló törvények szerint ítélni meg. Hiteles oklevélnek akkor is van tettét bizonyító ereje, ha az a' törvény' rendeleténél fogva valamelly peres ügynek törvényszék előtti védelmére vagy megtámadására a' bírálkodás helyén foganatlanak ítéltetnék. Szentmiklósi Pongrácz a' IV. alatti oklevélként zálogot nyert I. Ulászlótól, kiről törvényeinkben az foglaltatik, hogy adománylevelei nem birnak törvényes erővel **); ezt a' zálogot a' méhbenhagyott László kiskorúsága alatt az országos tanács jóváhagyja; ez a' törvényhozásban, és királyválasztásban egyiránt független, 's a' főhatalmat, mint sajátját szabadon gyakorló országos tanács erősíté meg 1446-ban a' jászok' (Philistaei) Zsigmond királytól nyert, és általa ideiglen nyílt levélbe foglalt szabadságait; ilyen, hogy többet ne említsék, az 1447-diki helybenhagyás is, mellynek befejezésében olvastatik: *Quibus Sigillum nostrae Universitatis est appensum ***).* Az már a' kérdés: tulaj-

*) Tab. XII. fig. 4.

**) II. 14. §. 34. 1453: 5.

***) Mart. Geor. Kovachich, Supplem. ad vestigia Comit. Budae, 8100. 8. Tom. II. p. 47 106.

doníthatni-e az országos tanács okleveleinek egyetemleg törvényes erőt? e' kérdésről hallgatnak törvényeink. *Verbőczy* ugyan azt tanítja, hogy az országos tanács László kiskorúsága alatt költ helybenhagyó- 's más adománylevelei sikertelenek; mivel ama' keresztes pecsét, melyet az akkori (1445: 15.) törvény (ő *pri-vilégiumnak* nevezi) rendelt, bírópecsét volt, arra való, hogy a' perlekedők az alatt nyerjenek ítéletleveleket *): de e' tanítása olly oklevélre nem alkalmazható, melly nem bírópecsét alatt költ, hanem attól egészen különbözővel van megerősítve. Egyébiránt *Verbőczy* László kiskorúsága alatt költ törvényeknek maga tulajdonít kötelező erőt, leírja az 1447-diki törvényeket, mellyek' befejezésében ez áll: *Sigillo nostrae Universitatis fecimus communiri* **): még sem tesz említést e' pecsétről.

Nem *Verbőczy*, hanem hihetőleg *Callimachus* ***)) nyomdokin indult *Mossóczi* a' magyar törvénykönyv 1584-diki nagyszombati kiadásának szerkesztője az említett bírópecsétet rendelő törvény' magyarázatában, kinek minden utóbbi törvénykönyvben megjelent ország- és bírópecsétet megkülönböztetni látszó jegyzete ellen *Kovachich* emelé fel szavát, szoros vizsgálat nélkül, mivel ezen is amazon is kettős kereszt van, azt adván tudtunkra, hogy az ország- és bírópecsét ugyan az, és csak egy pecsét volt ****); holott az akkori országos tanácsnak már most szinte három pecsétje ismeretes.

LUCZENBACHER JÁNOS.

*) II. 14. §. 35. 36.

**) Jos. Nic. Kovachich, Sylloge 'Decretorum. Pesthini, 1818. 8. Tom. I. p. 135.

***)) Joan. Georg. Schwandtner, Scriptores rerum Hungaricarum. Lipsiae, 1746. fol. Tom. I. p. 464.

****)) Mart. Georg. Kovachich, Vestigia Comitiorum. Budae, 1790. 8. p. 250. cft. Supplement. ad vest. Comit. Budae, 1800. 8. Tom. II. p. 6. 32.

V.

Az országtudomány fejlődésének története.

Első időszak.

Az ó világtól Ciceróig.

(II. közlés, Ciceróig.)

7. §. *A' spartai országszerkezet.*

Laconiának, vagy az uralkodó törzsocksaládról nevezett Spartának és időktől fogva két királya volt. Lycurgus' elrendelése változtatott ezen eredetileg monarchiai országszerkezeten. A' főhatalom kijött a' két király' kezéből az öregek' (gerontes) tanácsába, tovább az ephorok-, később a' népébe: 's így az alkotmányos szerkezet *aristocratiaira* változott, bár mit mondjon is Cicero. ³⁹⁾ Valója e' kormányzásnak abban állott, hogy annak semmi ága (szólásmódunk szerint semmi országhatóság) sem volt a' többitől olly szabatosan elválasztva (mint p. o. ma Északamerikában),

39) De Rep. II. 23. „In qua republica est unus aliquis perpetua potestate, praesertim regia, quamvis in ea sit et senatus, ut tum fuit Romae cum erant Reges, ut Sparta Lycurgi legibus; et ut sit aliquod etiam populi jus ut fuit apud nostros Reges: tamen excellit regium nomen; neque potest ejusmodi respublica non regnum esse et vocari. Azonban nem a' név, hanem a' szellem!

hanem mindnyája négy főtekintet alatt u. m. a' két király, a' gerontesek tanácsa, az ephorok és a' nép között, noha ezeknek hatósági körükhöz képest megkülönböztetve, még is általában véve a' főhatalmat, egyesítve volt.

A' királyok hajdani uralkodói hatalmokból csak a' katonaság' fölötti főparancsnokságot tartották meg, ezt is nagy ellenőrség alatt, mert a' csatában két ephorus, és két tábornagy felvigyázata alatt volt, kiknek tanácsát minden szándékban és vállalatban ki kell vala kérniök, 's a' senatus által haza is hívatathattak. Egyéb elsőbbségeik többnyire csak ezekben foglalkoztak: hogy a' geronok tanácsában első helyet foglaltak, kettős szavazattal birtak, közlakomákban két adag ételt kaptak, a' nép közönségét összegyűjthették, 's minden ünnepélyes szertartásoknál első helyen és tiszteletben voltak. Ezen kívül úri jószágot birtak, 's mindenikök fogadhatott két két a' status pénztárából fizetendő papot (pythiait) magának, kiket az oraculum' tanácsának kikérésére használhattak, mint Herodot és Xenophon állítja. Mielőtt az ephorok hatalma annyira felkapott volna, miről mindjárt szólunk, ezen elsőségnek valami haszna lehetett volna talán; ⁴⁰⁾ azonban nyomát sehol sem lelmi, hogy a' királyok személyes hasznokra éltek volna vele, vagy a' felkapó ephorusok előtt gyanús lett volna. Így hát a' királyok országszerkezetéhez tartoztak ugyan Spartának, de még sem adtak ennek monarchiai caractert, ⁴¹⁾ nehezen voltak ők több, mint az ország' főtisztviselői, mint Athenben a' három első archon, vagy Rómában a' két consul.

Az országigazgatás inkább a' geronok tanácsáé volt, melly 28. legalább 60. esztendő, holtiglan hivataloskodó tagból állott. Ezen minden új vállalatból idegen-

40) Barthelemy (Voy. d. j. A¹ ch. 45) állítja ezt, de meg nem mutatja.

41) Montesquieu, Esprit. d. L. XI. 10.

kedő olygarchia Spartára a' veszteglés characterét bélyegzette.

Az ephorok öten voltak, azon módon ⁴²⁾ mellyel a' geronok, csak hogy egy egy esztendőre választattak, eredeti rendeltetésük volt a' nép ügyeit és igazait a' királyok visszaélése ellen oltalmazni, 's a' kormányban a' súlyegyent fenntartani. Azonban idővel rettenetes hatalmat szerzének, mire a' peloponesusi had nyújta alkalmat. Nem csak minden tisztviselőt, hanem magokat a' királyokat is feleletre vonták, és gyalázatos önkényjök nyomorgatott mindenkit, 's bontotta a' közboldogságot. III. Agis amaz ismeretes emberbarát, 's bölcs király vala minden monarchák közül az első, ki általok, jobbgáyi által törvényszeresen halálra ítéltetett. ⁴³⁾

A' geronok a' status vétkeseket, és hasonló iszonyúságokat ítélték. Az ephorok elébe bűnhödések és polgári perek tartoztak. Ezeké volt a' felvigyázás is az erkölcsiségre, 's ifjúság nevelésére.

Laconiának összes népe a' Sparta- és Lakedaemonbeliek bírt azon jusal, hogy a' geronok és ephorok határozatit helyben hagyhatta, vagy félrevethette (mi azonban csak véleményeken alapúl, 's megmutatni nehez lenne); de későbbi intése után a' delphi oraculumnak úgy korlátozva; hogy csupán kerek *igen*-t vagy *nem*-et mondhatott rá, de sem hozzá nem toldhatott, sem meg nem csonkíthatta. Csupán a' spartaiak birtak magistratusokat választó jusal, mit Xenophon nyilván mond, ők ítéltettek a' thronus' örökösének kérdésbe jöttkor, ők birtak valódi országos elsőbbségekkel és kiváltságokkal. ⁴⁴⁾

42) Plutarch, in Lycurgo. cap. 26. és Aristot. Polit. IV. 9.

43) Plutarchus. Agis.

44) Ezt Thucydidesnek több helyéből megmutathatni. Zachariae (40 Bücher vom Staate XIX. 2.) Lacedaemonbeliekben a' népet, Spartabeliekben pedig a' nemességet nézi, 's úgy sejtí hogy az ephorok amab-

Ezen részein kívül a' kormányzásnak valának még több más apróbb tisztviselőségek és hatóságok is, de mellyek vagy amazokkal ellenőrségben állottak, vagy a' külső rend és dísz fenntartására ügyeltek. A' mit Barthelemy Plutarch után Lysanderről mond ⁴⁵⁾ az épen alkalmazható a' spartai kormányra, mellyet ő csak követett 's parancsolatinak teljesítéséről rendelkezett. E' kormány szüntelen kereste a' módot, hogy idegen nemzetek viszonyaiba beereszkedhessék, hogy fegyvereknek súlyát idegen határokon éreztesse, főkép az előtte olly gyűlöletes democratiai elvek írtására nézve. Erre nézve minden városnak főkormányra olly embereknek kezébe jutott, kiknek egyetlen érdeme a' vak engedelmesség volt. Innen a' sok vér és könny! mindenki csak saját teremtményét gazdagítani, tiszteletre és hivatalokra méltatni, a' köz jót úton útfélen saját érdekének alárendelni kezdte. Azokat pedig, kik talán fellállani mertek a' népnek némelly osztálya elnyomása miatt, üldözni, gyűlölségüket iszonyúvá, boszúállásokat rettenetessé tenni.

Számosabb nemzetsége a' lacedaemoniaknak (Periökek) a' kisebb számú gazdag spartaiaknak vak buzgó szolgáló népévé lett: a' leg számosabb helota nemzetség pedig sokkal rettenetesebb állapotú rabszolga csoporttá, mint a' rómaiak, vagy carthagoiak szolgálói. Iszonyodik az ember ha olvassa állapotjukat, mellyben barmoknál sokkal alábbvalókká tekintetve, nem ritkán vadak gyanánt nyilaztattak meg, 's veretettek agyon kedvét üző némelly spartai ifjak által, ⁴⁶⁾ hogy a' kormányra nézve veszedelmes számok' szaporodása akadályoztassék.

ból választattak, hogy azt emez ellen védjék. De a' következmény nem látszik e' sejtést igazolni, mert a' spartaiak amazokat szüntelen nyomorgatták.

45) Voyage d. j. Anachars. ch. 51.

46) Plutarchi, Lycurgus cap. 28. Barthelemy. és Manso's Sparta.

Lycurgus törvényei a' spartaiakat Rousseau természet embereivé tették, behozván a' birtoknak, nevelésnek, és igazaknak egyenlőségét azon czélzathól, hogy a' népben egyenlő hazaszeretet legyen, 's a' gazdagság és szegénységből származható viszálykodásoknak eleje vételessék. Katona népet akart ő alkotni, testileg erőset, 's parancsnokát vak engedelmességgel istenlőt. El is sült ez neki; de a' nép egész az állatiságig alázó nyers vadságban minden szellemi és erkölcsi műveltség nélkül maradt. Midőn pedig ezen roppant testi erejű lelketlen nép a' peloponesusi harcokban még a' perzsa fényűzést, és erkölcstelenséget is megszokta; midőn Lysander Sestus és Athen bevétele után több millionyi készpénzt, és temérdek drágaságot hozott volna Spartába; midőn Epitadeus ephor homlok egyenest ellenkezőleg Lycurgus czélzatával kinek kinek megengedte, hogy vagyonával tetszése szerint rendelkezheessen: akkor Lycurgusnak az állati erőn (melly im meggyengült) épült roppant alkotmánya ingadozni kezdett 's csak hamar össze is rogyott. „A' leghatalmasabb nagyok úgymond Plutarch⁴⁷⁾ kiforgatták a' gyengébbeket örökségből, 's vagyonekből, 's magoknak roppant kincset gyűjtöttek. A' gazdagság néhányinak keze közé kerülven a' szegénység, (melly Horáczként „*Jubet quidvis et facere et pati*“,) a' gonosztévők számát szaporította. Sparta' lakosainak száma 700-ra kevesült, 's közülök alig bírták még százan ősi jószágaikat. Többije a' népnek szegénységben és megvettetésben nyomorgott, 's dologtalanul szájátva leste az országos lázadást, mely állapotján valamit fordítson. Igazán mondja hát Zachariä: „*Der Spartaner war nur Unterthan, nur für den Staat da; die Idee der Würde, die dem Menschen als Menschen inwohnt, und die rechtliche Gleichheit waren dort unbekannt*“.

47) Plutarch. Agis. Mausos Sparta. II. 371. III. 263.

8. §. Az atheni köztársaság.

Athennek előbbkelői kintset és hatalmat magokhoz ragadván, szegényeinek ellenszegülése mértéken túl feszítettvén, a' polgári élet' gyilkosa anarchia pusztító karja dühöngött. Ekkor küldé a' népek' gondviselő atyja segítségét Solonban, ki már annak előtte a' bölcselkedés' tetteles hatását terjesztvén a' nyilvános élet' korszaki követeléseihöz képest, fontolgatva az akkor élő népek szokásit és erkölcsit, Athennek democratiai alkotmányt szerzett, mert Aristoteles szerint ⁴⁸⁾ az atheniek az aristocratianak nem voltak baráti.

A' főhatalmat a' népnek kezébe adta, melly ezt közvetlen, vagy közvetve képviselői által gyakorlotta. Az ország igazgatás ágait elosztá a' nép összesége között, az *archontok*, *senatus*, *areopag*, 's több *törvényszékek* között, de nem úgy (mint Spartában) hogy minden országhatóság függetlenül határozott volna az öt illető tárgyakban; hanem mind az öt alkotó része az országigazgatásnak egyesült a' fő hatalom' gyakorlásában.

A' népgyűlésben minden valódi polgárnak, semmit sem tekintve születési vagy birtoki elsőbbségre, szavazati joga volt.

Archontok kilenczen voltak, kik között fő volt az első három, a' többi hat pedig *thesmothetes* névvel nevezetett. Hivataluk egy esztendeig tartott.

A' *senatus* előbb 400. aztán 500. évenkénti kinevezetés alá vetett tagból állott.

Az *areopag*' tagjaivá Solon maga 31-et nevezett, melly hivatalát a' kinevezetett *areopagita* haláláig viselte.

A' *törvényszékek* 10. osztályra voltak osztva, 's mintegy 600. bíróból állottak, kik esztendőnként választattak.

48) *Politicorum*, II. 12.

A' törvényszerző hatóságot, noha nem kizárólag maga a' nép gyakorlotta a' nagy gyűlésekben. A' senatus előterjesztéseket tett, mellyeket nyomos meghányás után vagy elfogadtak, vagy félre vetettek. Némelly tekintetben az areopag is birt törvényhozó hatalommal, (különös egy rendelkezés!) ez a' büntetések osztásában semmi törvényhez sem volt kötve, mert az okok, ingerek, hajlandóságok, és a' tettek rúgóí emberi számítás alá nem vétethetnek; 's nem osztályoztathatnak; 's mert a' gonosztévői szándék csak a' körülmények' megítélésének dolga, ezek pedig törvényt nem szabnak, azért az elítélési, betudási és büntetési mutatótábla merő képtelenséggel jár. ⁴⁹⁾ Innen nevezetes határozati eredtek az areopagnak. ⁵⁰⁾

A' végrehajtó hatalomban is mind az öt hatóság részt vett; még is a' három főarchon ügyelt a' legnagyobb nemzeti ünnepekre, 's az áldozati szertartásokra. Ugy a' követség küldésben, háború jelentésben, vagy békekötésben is mind az öt hatóság rendelkezett. Még is a' senatus volt azon hatóság, melly az egész igazgatást vitte; ez viselte a' külső ügyeket, ennek kezén forgott a' pénztár ügye, ettől függött a' vámok és adók' felemelése, 's haszonra fordítása. ⁵¹⁾

49) Über die Tariffirung der Strafen. Feuerbach, Rewision des peinlichen Rechts. I. lap. 116. és Qvintilian. Declam. 131.

50) Aristoteles moral iratiból tudjuk, hogy az areopag egy asszonyt feloldozott, ki férjét szerelem itallal, mellyet annak magához való hajlandósága megnyeréséért adott, megölte. Így Valerius Max. után Aulus Gellius (Lib. XII. cap. 7.) beszéli, hogy Cn. Dolabella ázsiai proconsul az areopághoz mint igazságos és egyszersmind gyakorlott bírósághoz igazította vádlóit egy asszonynak, ki férjét és fiát méreggel etette meg azon okból, mert a' két meggyilkoltatott, a' kérdéses asszonynak első férjétől való fiát ölte meg. Az areopag azt rendelte, hogy a' vádló és az asszony száz esztendő mulva álljon a' bíróság' ítélőszéke elébe.

51) Bökh, Staatshaushaltung der Athener. I. 165.

Ha a' bíróihatóságot különös országhatóságnak vesszük, ez sem tulajdonítaték az öt hatóság valamelyikének egyedül. Az archontok hozzájárultak ehhez, részint mint előlülők, részint mint önállású bírák. Az első archon az archoní collegium elnöke volt, a' második az areopagé, a' harmadik az Athenben tartózkodó idegeneknek szolgáltatott igazságot. A' senatushoz is tartoztak némelly büntetési és polgári perek. Az areopag ítelt az eltökélett gyilkosság, méreggel megétetés, és vallási vétségek felett. De a' népnek is nem kis befolyása volt a' bírói hatóságba, részint mivel belőle viteték 6000. tag a' törvényszékekhez, részint pedig mivel némelly esetben az ítélet után a' népre hivatkozásnak *volt helye.* ⁵²⁾

Végre a' felvigyázó hatalmat is mind az öt hatóság birta, viselte. Egyik volt átnézője a' másik munkálódásinak, a' nép mindnyájáénak, az areopag még is még a' nép' határozatát is megsemmisíthette ⁵³⁾.

Úgy a' tisztviselők választásában is Solon rendelkezése szerint minden polgár, ha egyébként a' törvény kívánta tulajdonokkal birt, (alkalmas életkorral, és becsületes hírrel névvel) részt vett. Hanem a' kormányt csak a' legbülesebbek, és legérdemesebbek igazgatták. Ennek elérésére Solon a' népet négy részre osztályozta a' birtokot vévén zsinórmértékül. A' törvényszékek' bírái mindenikből, az archontok csak az elsőosztályból, senatorok az első háromból választathattak. Ezen rendelkezésnek alapja nyilvános. Ugyan is a' birtok már

52) Tudniüllik, ha a' törvény vagy semmit sem, vagy homályosan, vagy nem kimerítőleg szólott a' kérdéses tárgyról. Sigonius, de Republ. Atheniensium. II. 3, 4. Schiller azonban vegyes iratiban (Vermischte Aufsätze) „Lycurg és Solon törvény szerzéséről“, abban hibáz, hogy ő a' népre való hivatkozást minden esetben gyakorlottnak mondja.

53) Demosth. orat. pro corona. és Montesquieu, E. d. Loix. VI. 5.

magában is tekintetet ad az embernek, mi főképp a' democratiában a' legfőbb tisztviselőknek elkerülhetetlen szükséges, azután valóban az individuum' alkalmas voltára nézve is valami *közönségesen ismerhető* jobb zsinórmértéket ennél nem igen vehetni fel; mert a' gazdagok között (ha gyakran csalatkozunk is) jobb nevelést sejdít az ember. Főképp pedig arra látszik Solonnak minden figyelme fordítva, hogy a' gazdagoknál nagyobb függetlenség, kisebb lehetősége és ingere a' megvesztegettetésnek, és alacsonyító igazságtalan tetekre vetemedésnek. Mert a' legfőbb hivatalok díjatlan viseltettek. ⁵⁴⁾ következőképpen a' szegények országos hivatalokat nem vállalhattak a' nélkül, hogy belőlök szennyes keresetforrást ne csináltak volna. Nem volt azonban az út senki elől is elzárva, mert kinek kinek iparkodásától függött felebb lépcsőjére hágni a' polgári életnek. Minden elmének meg volt műveltetési köre bántatlanul hagyva, 's minden érdem elérhette koszorúját.

Minden tisztviselőt szavazat által választattak, 's közönségesen (mint már említénk) egy egy esztendőre. Csupán az archontok léptek rendszerint az areopagba hivataluk kitölté után, de a' thesmothetáknak még hivatalukon kívül is nagy próbákat kelle kiállniok érdemeikre és alkalmas voltukra nézve ⁵⁵⁾, még pedig illyes

54) Solon alatt csupán csak a' legalsóbb rendű tisztviselők, és szolgák hivataloskodtak fizetés mellett: többinek díja a' becsület, közbizodalom volt. A' peloponnesusi harcban, midőn Pericles már Solonnak más és nyomosabb törvényt is felforgatta, a' senatus már napi díjt kapott; (Thucydides VIII. 69.) Az új publicisták ezt mára nem alkalmaztatónak tartják, 's méltán! mert a' fizetés nem hozza magával az alávalósógot.

55) Mielőtt valaki az archoni collegiumba juthatott volna, már valami kisebb hivatalt kellett, még pedig jeles kitüntetéssel viselnie, (Bodin, de Rep. III. 1.) 's azért kétszeres próbára valának kitéve, egy részről a' heliasta (ez a' status, és vallás vétkesek, a' hűtlen tiszt-

próbákra őket maga az areopag is tette ki. ⁵⁶⁾ Az areopagnak tagjai semmi más hivatalt nem viselhettek: azért mind díjatlan szolgáltatjokra nézve, mind közvetlen a' törvény általi választatások, mind holtiglani hivataloskodások, mind más fenntebbi hivatalra, vagy tisztességre nem vágyhatásuk, vagy juthatásuk miatt minden félelmen és reményen kívül tökéletesen függetlenek voltak. Okuk sem volt a' nép kedvezése után ólálkodni, 's még az önség vagy hiúság sem vihette őket el az igaz útról, mert még a' polgári koronára sem tarthattak soha számot, melly nekik törvényszerint nem adattathatott. Mennyi óvás a' cselszövények, megvesztegetés, hiúság, gyarlóság ellen! Épen ez tette, hogy az areopag nem csak Athenben, hanem az akkori egész mívelt világban mint az erény és bölcsesség főtisztelt szentegyháza tisztelteltetik. Melly megbecsülésre még soha semmiféle törvényszék vagy ítélő collegium sem tehetett szert.

Az igazság' kiszolgáltatásában Athent három elemi-elv vezérlette. Először minden törvénykezés *nyilvánosan* ment végbe: még az areopag gyakran szabad ég alatt is tartotta üléseit. Ellenben másodsor a' *szaválás titokban* történt. A' harmincz tyrannus nyilvános

viselők, és a' senatustól 's neptől hozzá átküldött ügyek felett ítelt.) más részről a' senatus ítélőszéke előtt. T. i. jól tudta Solon, hogy fennsőbb országos hivatalra nem igen lehet alkalmas, a' ki apróbb hivatalokat nem viselt, mellyben a' népnek minden osztályával közvetlen érintésbe jönni, minden sorsú és rendű embereket mélyebben kiismerni, a' köz életből, tettekből, 's kölcsönös szokásokból, minden iskolás tudománynál a' főhivatalok practicus oldalára sikeresebb és hasznosabb tapasztalást szerezni alkalmatossága lett volna.

- 56) Demosthenes Aristogiton elleni beszédében Libanius diák fordítása szerint azt mondja: Si qvi ex Sexviris (értsd a' 6 thesmothetát) in Areopagum non admittuntur, acquiescunt.

szavazást kívánt, mint a' Jacobinusok XVI. Lajos elleni pörben, hogy a' gyengébbeket annál biztosabban húzassák részükre. Harmadszor *nagyszámú bírák* ítélték, kik *minden osztályból a' népnek* titkos sorsok által választottak, 's kik *tisztességes és becsületes életükről ismeretese*k voltak. Ebben helyeztette Solon az igazság kiszolgáltatásnak legnagyobb kezességét. ⁵⁷⁾

A' polgári törvényhozatalnak alapjául a' polgári szabadság és egyenlőség ⁵⁸⁾ szolgált; és az erkölcsiség-

57) A' bírák' sokasága nem csak ezerféle cselszövények ellen, hanem a' tett, vagy törvény' kérdésnek egyoldalú ítélese ellen is biztosít, sőt még a' halítéletek, megörögzött rossz szokások, egy tehetősebbnek hatalmas befolyása ellen is. Községes esetekben a' bírák száma egy egy törvényszéknél 500, különösebb esetekben nagyobb is volt; sőt néha két törvényszék is ült össze, 's ilyenkor 1000—1500 volt száma az ítélő bíráknak. Így volt Dinachus pörében Demosthenes ellen. Aeschines fentebb említett beszédét Timarchus ellen 1001 bíró előtt mondta. Socratest 559. bíró ítélte halálra.

58) Szabad legyen e' helyen némellyeket a' szabadságról, mely az embernek mint erkölcsi lénynek legfőbb kincse, előhozni. Csak annak lelke szabad, ki az erkölcs változhatatlan törvényének szünetlenül készakarva hódol; ki mindig azt teszi ugyan, mit akar, de mindig azt akarja, mit akarnia kell. Az érdemi, 's bírja is az isteni lélek' dicső bélyegét, az öntörvényhozást, mert magát bölcsen kormányozza. Azt ellenben soha sem mondhatni szabadnak, kinek hatalmában áll ugyan a' törvényesség és törvénytelenység között választani, de ki saját érdekének, óhajtatának, szükségének, és szenvedélyeinek betöltését keresi. Ha minden ember az első fennséges értelemben szabad volna, igen is akkor is állanának fenn társaságok, de ezeknek rendszere valóságos szükségtelesség volna. De mint kezdettől fogva, úgy most is, ha társaságos rendszerek nem lennének, rövid időn minden társasági egyesületeknek felbomlása szükségképen következne.

A' ki nem szabad azon értelemben, hogy az erkölcsiség törvényének szüntelen és önként hódol, hanem a' jónak és rossznak egyenlő választására, követésre

nek közös terjesztése, a' gazdagság' egynehány kézbe gyűllhetésének akadályoztatása, a' fényűzésnek és élet-

képestséggel bir: az a' szabadságnak legveszedelmesebb ellensége, 's nem csak magát nem kormányozhatja, hanem hogy kormányoztassék mind ő rá, mind a' közönségre nézve szükséges.

A' nép' helytartóságának szükségét és mineműségét nem kell az egyes személyek öntörvényhozásából származtatni; hanem a' status céljából, mely minden embernek boldogságára való érdeket, mindennek járandó szabadságot, 's így a' közboldogságot tárgyazza. Igaz ugyan hogy a' status kormány, mint a' külső szabadságnak biztosítására szolgáló egyedüli célirányos eszköz, csak pótlékszere a' belső szabadságnak, 's termő fája azon felséges gyümölcsöknek, melyeket emez, ha közönséges volna, az emberinem' boldogítására érelne: de ezen pótlékszer valami szükséges, tartós az ember természetével szorosan egybekötött, 's ennél fogva elmulthatatlan valami.

Nem ritkán hallani ugyan napjainkban, hogy az erkölcsiségnek, vallásosságnak, és műveltségnek előre haladása és erősödése által oda kellene a' kormányoknak intézni törekedésüket, hogy magukat az emberi társaságokra mindig kevesebbé szükségte.enekké tegyék; hogy minél sebesebben halad valami nemzet a' kifejlődés' pályáján, annál hamarabb túladhát gyámján, 's az önkormányzásra alkalmas lehet; végre hogy valamint egyes ember nem tartozik tehetőségének elhatározását, célra igazítását, vagy akadályoztatását másra bízni, úgy a' nép se engedje jogait és kötelességeit, melyeknek gyakorlására és teljesítésére alkalmas, idegen akarattól függeni.

Kétség' kívül kötelességük a' kormányoknak a' törvényesség' határiban és saját hatóságuk' korlátiban célirányosan azt tenniök, mi arra megkívántató, hogy minden polgára a' státusnak hasonlókép a' törvényesség' határiban használhassa szabadságát, 's a' törvény paizsa alatt tölthesse be igazságos ohajtatit, követhesse indulatit és hajlandóságit. De hol a' kormányoknak az átalános célzatok elérésére oltalmazó, rendelkező, és kényszerítő alakban kell fellépniök, soha sem lehetnek olyanok, hogy nálók nélkül a'

keserítő szegénységnek elhárítása valóan azon politicalai szempontok, melyekből Solon kiindult. A' rabszolgaság

társaságok ellehetnének, azért nem is kell soha oda törekedniök, hogy e' fonák gondolatra csak okot is szolgáltatassanak.

Minél nagyobb a' statusban az, akár értelmi, akár tudományi, akár jó ízlési, akár műszerei műveltség, annál szükségesebbé teszi az erkölcsiséget, mely azonban nem mindenkor egy úton jár a' gazdagsággal, melyet amazok mintegy előre feltesznek. A' legműveltebb embernek is van állati oldala, melyet ugyan a' műveltség valamennyire képes palástolni, de melynek ereje a' rejtekből annál borzasztóbban tör ki. Ezen állati oldal a' szenvedélyek, melyek ha még annál finomabbak 's az észszel atyafiságosabbak is, még is mindig az érzékiségből származnak, 's ebbe mint eredeti forrásukba szívárognak vissza.

Épen ez az állati érzékiség és a' vele párosuló természeti erő az, a' mi a' szabadságot és közbátorságot fenyegeti. Azért kell mind a' kettőnek a' statushatalom és törvényes erő által zabolában tartatnia; 's kötelessége a' hatóságoknak azon szigorúságból, mellyel a' közjölétet, közbátorságot, közboldogságot védik, egy hajszálnyit sem engedni. Maga a' belső szabadság vagy a' vallásosság és erkölcsiség sem teheti azt soha, hogy a' társaságos egyesületek' tetemes kára és végveszedelme bekövetkezése nélkül a' külső szabadság oltalmát föltre vetni, vagy csak csonkítani is lehessen. Ezen külső szabadságra nézve az ember mint testlelki lény örökké kiskorú, azon különbséggel, hogy tetteibe befolyását a' gyámságnak a' lélek' erőssége, tudományi és jó ízlési műveltség és ezek által hatalmasodott belső szabadság szüntelen mérsékli, tehát

Szabadság a' statusban, mellőzve az erkölcsi szabadságot, azon öntudat, hogy a' nép észszerint kormányoztatik; mert ha a' kormány ilyen, akkor minden egyesnek szabadsága őriztetik, minden erők szabadon fejlődnek, és azon viszonyos hatás miatt, melyet egymás iránt gyakorolnak a' célra összehangzóbbakká lesznek. A' szabadság sem függetlenség nem lévén, sem az akár erkölcsi akár természeti erők' tehetőségének korlátlan munkálódhatása: azért valamint az erkölcsi szabadság csupán csak az erkölcsi törvénnyel és

ugyan ezen emberies törvények' hazájában is be vala hozva, melyet Plato és Aristoteles is helyben hagyott; hanem a' rabszolgával úgy nem volt szabad rosztul bántani, mint a' szabad emberrel: sőt ki velök az emberi méltóságot lealázó módon bánt, halálos büntetést is vonhatott magára ⁵⁹⁾. Koránt sem volt állapotjuk olyan, mint a' spartaiaknál vagy rómaiaknál, vagy mint a' keresztényeknél; nem voltak ők része a' nemzetnek, hanem magános törvényi viszonyokban állottak a' nemzettel. Nem adhatta el magát senki rabszolgává, nem rendelkezhetett a' haldokló atya hátra hagyandó magzatának jövődjéről, háznépi hitbizományok (fideicommissa) és első szülötti birtokok ismeretlenek voltak; elszegényült erőtlen szülőiket a' gyermekek *tartoztak eltartani*; semmi tisztviselőnek számadása olly szoros nem volt, mint a' gyermekeknek szülőik iránti kötelességekről. Solon nem ismert semmi különbséget a' törvényes és erkölcsi kötelességek között.

A' fenyítő törvényhozatala Solonnak hasonló szellemű. Előtte Dracónak vérrel írt törvényi helyesek voltak ugyan, de halállal csak a' szánszándékkal végbe vitt gyilkolást kívánta büntettetni az areopag által. Átalában a' nem szándéklott, de az ember' törvényi érzetében nyilván kihirdetett vétségek soha sem maradtak büntetetlen, de melly büntetés czélja törvény szerint az volt, hogy a' vétkes jobb utra a' legsikeresebb módon igazíttassék. Olly vétséget melly a' polgári alkotmány elvei szerint másoknak igazait sértette meg, akár ki is feladhatott, azonban ha a' feladó legnagyobb ötöd-

ez által gondolható, úgy a' statusban lévő szabadság óvó, és korlátozó törvények nélkül képtelenség. 'S mivel az ész mindenkor az általánost és szükségest állítja zsinórmértékül, semmi sem olly világos, mint-hogy csupán általános és szükséges törvények tehetik a' legsikeresebb, legczélszerűbb kormányzást.

részét a' szavazatoknak maga részére nem nyerte 1000. drachma bírság fizetéssel lemarasztaltatott. Az pedig, kinek erkölcsi caractere kétes volt, mint feladó meg nem hallgattatott. E' két óvás által a' feladások igazságossákká tétettek.

Alap elve volt az atheni ország alkotmányának még a' szólás, tanítás és gondolkodás' szabadsága. Mindenkinnek szabad volt gondolatit és nézetit bár miről is nyilván közleni és tanítani, mi azonban ha rossz akaratnak szüleménye volt az archontok által vizsgálat alá vétetett. Sophocles ama' nevezetes demagog, mivel az iskolákat a' senatusnak szoros rendezése alá kívánta vettetni, a' nép által megbüntettetett. A' mi legjobban kitűnteti az említett szabadság divatozását, az, hogy Homernek Ilyassa valamint Herodotnak történetíratit nyilván felolvastattak az olympi versenyekben, melyekben azonban temérdek antidemocratiai elvek vannak' elszórva. ⁶⁰⁾

Volt Athennek gondja az elnyomorodottakra is, minden polgár, ki testi gyengesége miatt élelmét meg nem kereshette, a' közös pénztárból kapott naponként szükségéhez aránylag 2—4 obolust. ⁶¹⁾

Minden ép polgár 20 esztendőskorától fogva 40-ig katonáskodott háború' idején. Békében az örök béresek voltak. Egyébként minden polgárt csupán az erkölcsi szabadságra szorítottak a' positivus törvények. Semmi czéh, semmi kizáró kereskedés, semmi szabadalom nem gátolta a' kereskedési és mesterművi szabadságot. Úgy semmiféleképen sem akadályoztaték senki is élelme keresésében, csak az út és mód igazságos lett legyen. A' vámok mint a' status szükségének pótló forrása tekintettek.

60) Homernek már idézett helye: Egy legyen a' fő, egy legyen a' király! Ilyados. II. v. 204—205.

61) Bökh, Staatshaushalt. der Athener: I. 260 lap.

'S így Solon' rendszerének következményi minden várakozást felül múlt, miben csak lehetett valaki polgári alkotmányra nézve. Pedig semmi alkotmány sem olly hajlandó sőt arra termett, hogy a' nép között viszálykodásokat, pártoskodásokat, háborgásokat, a' közcéltől eltávoztató veszedelmet, mik a' nép' polgári és erkölcsi létét meggyilkolják, támaszthasson, mint a' demokratiai. Ha a' kormánynak egész hatósága egy népcsoportnak kezére jut, mellynek többsége az erkölcsi-ség, miveltség, vallásosság, hazaszeretet' otthon nem léte miatt csak szenvedélyeinek vezér fonalán jár, akkor a' kormánynak mint minden rendelete, ugy maga lényegessége is tartósságra nem is számolhat, mert játékvá lett a' tudatlanságnak, erkölcstelenségnek, és cselszövényeknek. Természetesen ered az anarchia, féktelenség, póruralkodás, vagy valami idegen nemzetnek, vagy egyes demagognak tyrannussága. Nem csudálhatni, hogy Athenben is e' lett a' következés. Klisthenesnek ostracismusa, melly talán ha eredetiségében megmaradt volna, a' demokratiai alkotmány elveinek sikert szerzett volna, istentelen hatósággá fajult, melly a' hatalmas eszű jeles lelki tehetségű polgároknak minden léptét kárhozatra célzóznak lármázván, azokat száműzte. Így lettek a' legdicsőbb erényű férfiak, a' törvényes szabadság' lelkes baráti, Socrates, Cimon, Aristides, Themistocles és Demosthenes a' nép önkényének martalékjává. Így vitte Athent, mellynek polgári alkotmánya Plutarch szerint még minden demokratiai alkotmányok között a' legjobb volt, a' pártoskodás' dühe neki a' veszedelemnek, így hajtattott vele fejet idegen úr előtt. Mit csodáljuk hát ha a' legmélyebb belátású történetírók és bölcselkedők azon kormányformát becsmérlik. ⁶²⁾

62) Xenophon, Anacharsis, Phocion és Aristophanes becsmérlik az atheniek nyilvános kicsapongását, a' népfel-sőség' despotismusát, 's a' kormányt bíró népek

De mind e' mellett is soha a' történettárból ki nem hálnak Athen' nagy vitézi, bölcsei, és emberi mint Miltiades, Themistocles, Cimon, Aristides, Nicias és Thucydides. ⁶³⁾ Annyira hogy hálával kell megvallania Európának, hogy a' polgári jólétre, 's szabadságra nézve az alapkövek Solon alkotmányából vannak véve. Annak köszönhetni mindent, mi az emberiség polgári állásának javára történt, nem a' demokratiai formának, mert ez csak takarója volt azon szentséges elveknek, melyekre Solon a' polgári alkotmányt építé, millyenek a' 'politikai szabadság, a' törvényelőtti egyenlőség, a' munkás észnek, és erénynek köz polgári dísz emelő jutalmai, szabad hatásköre minden talentumnak, azon főgond és ipar, hogy a' kormányt mindenkor a' legjobbak legérdemesebbek vigyék; melly eszközök, 's melly czél a' monarchiai alkotmányban is szinte elérhető, úgy, mint az aristocratiaiban.

ügyetlen voltát. Thucydides többször említi az atheni alkotmány' vétségeit. Aristoteles ócsárolja a' népitelőségeket, a' sorsok által választott bírákat, a' népnek (mellynek nagyobb része durva) fennsőségét. Archytas, Polybius, Hippodamus, és Cicero, kiknek éles belátását a' nemzetek politikai állásába kétségbe nem hozhatni, a' monarchiai ország alkotmányt legczelszerűbbnek tanítják.

- 63) *Socrates*, kinek egész élete nem volt egyéb, mint tel-séges erényeknek állandó eleven példája, halála pedig hitének és tanításának felszentelése. *Plato*, kinek szellemnagyságát csak az érhetné fel, ki második *Plato* lenne. (Heeren Ideen III. 450 lap.) *Aristoteles*, kinek teremő lángesze és éles elméje bölcselkedésnek majd minden ágát a' tökély' zenithéig emelte. *Thucydides* kinek kifejezésiben a' nagyság, nyomos de rövid előadása, következetes értelmessége idealjává lett a' római, és deutsch Tacitusnak. (Müller János) *Xenophon*, kinek kellemességét gyengédségét, értelmességét, egyszerűségét ha felérte is valaki bizonyosan mind eddig felül nem multa. *Pericles*, *Alcibiades*, *Isocrates*, *Ty-sias*, *Aeschines*, és *Demosthenes*, kiknek érzelemteljes szónoki tehetségek egy pár ezredek után is mivelék és művelik a' késő ivadékok.

9. §. Polybius és Cicero.

Azok között, kik a' statustudomány' fejlődésére a' nyilvános jog' különféle ágaira erős befolyással voltak, méltán említhetni Polybiust ⁶⁴⁾, kinek közönséges historiájában nyomos közléseket olvashatni Carthago' és Róma' polgári alkotmányáról. Ez volt első állítója annak, hogy az ország alkotmányok bizonyos kerengésben egy más után egymássá változnak, 's így feltalálója ama' jeles rendszernek az országtudományban, az országalkotmányok kerengése' rendszerének. Több német publicistái a' jelenkornak sürgetik ezen rendszert, 's ez által akarják az alkotmányos monarchiát ez oldalról is ápolgatni, és az ország hatóságok' egyensúlyának theoriáját alapítani. ⁶⁵⁾ Természetében van úgymond Polybius ⁶⁶⁾, mind a' három kormányformának, hogy a' maga nemében tisztán egyik sem tarthat sokáig, 's tettelesen tanítja a' tapasztalás, hogy a' monarchia, aristocratiára, ez democratiára, és e' legutóbbik ismét monarchiára

64) Polybius Lycortasnak az achaeumi frigy fejének fia született Megalopolisban (Arcadiában) Kr. e. 204. esztendővel. 175. Kr. e. Ptolomaeus Epiphaneshez követségben küldetett, midőn az achaeumi szövetség Róma előtt gyanussá kezdett lenni, honnan is ide hozatott 's 17 esztendeig mint kezes letartóztatott. Ez idő alatt a' római főemberekkel barátságban élvén Scipio Aemilianust hadimesterségre is tanította, mellyet ő Philopoemenestől az utolsó görögtől tanult. Itt a' római dolgokról nyomos ismérteket szerzett magának, Scipiot africai hadában követte, megjárta Aegyptomot, Galliát, Spanyolországot és az Alpesekeket, és *Ἱστορία Καθολικὴ* nevű munkát írt, mellynek fájdalom csak az első öt könyve van meg, többie a' X. században Const. Porphyrog. által egészítetett ki. Joannes Schweighäuser, Lipsius. 1789.

65) Aretin, Staatsrecht der const. Monarchie. I. Th. Einleit. III. 23 l.

66) Lib. VI. c. 3. seq.

változik. Ezen gyakran veszedelmes forgandóságnak, mely ő szerinte mindenik formának könnyűszerű félretéréséből, 's a' hatóságoknak hatalmukkal visszaéléséből ered, meggátolására, és a' polgári alkotmányoknak hosszú időre bátorságosítására azt mondja, hogy egyedüli és legsikeresebb szer a' három alapformának összeolvasztása (a' kevert kormány mód). Az említett kerengési rendszert Cicero is elismerte ⁶⁷⁾ 's a' kevert kormányformát „*de Republica*“ könyvében ⁶⁸⁾ körülmenyesen és nyomosan védelmezi, magasztalja. Machiaveili azt állítja, hogy a' három alapformának hiányait tapasztalván némelly törvényszerzők, arra bírtak, hogy olly alkotmányt hoznának javallatba, mely a' háromból lenne összeolvasztva, ⁶⁹⁾ mert azt tartották, hogy az alkotmánynak erősebb tartósságot szereznek, ha az országban egy fő úron, monarchán kívül a' főnemeselek, előbbkelők, 's a' nép is befolyással bír a' kormányzásba; 's e' formán, hogy egymást ezen alkotó részek biztosabban tartják zabolában. Müller János hasonlóképen úgy látja, hogy a' Polybius által felhozott kerengési rendszer kétségkívül valósul a' nemzetek történetében, 's ezért imitt amott a' kevert országalkotmánynak helyhenhagyására, védelmére és dicséretére hajlik is. ⁷⁰⁾ Azonban ennek a' keveréknek már Tacitus is ellene kelt. ⁷¹⁾ Úgy Bodin is nyomosan rostálja ezen rendszert. ⁷²⁾ Először nem is mutat a' történettár sem-

67) De Republ. I. 29. 44.

68) Itt következő helyeit Cicero Respublicájának Majo' Stuttgarti kiadása szerint fogom felhordani.

69) Discurs über die erste Decade des Livius. I. 2.

70) Schweizer Geschichte. I. 9. — 41-dik jegyzék. 'S ugyan annak 3-dik és 4-dik része' előbeszédjében.

71) Cunctas nationes et urbes populus, aut primores, aut singuli regunt: delecta ex his et consociata reipublicae forma laudari facilius, quam evenire, vel si evenit haud diuturna esse potest. Annal. IV. 33.

72) De Rep. II. 1. előhordja mind a' régi alkotmányokat, mint Sparta, Carthago, és Rómát: mind az újabbakat

mi nyomát, vagy rendét azon polybiusi és mülleri keringési rendszernek, cyclusnak. Másodszor a' hatalommal visszaélés, melly akár monarchiákból akár aristocratiából ered, valamint a' democratiában a' szabadsággal vissza élés is, nem egyedüli oka a' zendüléseknek, 's átváltozásoknak. Harmadszor valami polgári alkotmánynak húzamos tartóssága igen gyenge argumentum annak jóságára. Végre Tacitusnak e' feletti ítélete úgy látszik, hogy a' természetben alapúl. Lássuk ezen állításoknak helyességét egyenként.

1) A' monarchia, mint már Plato ⁷³⁾ megjegyzé, 's mint Machiavell is ⁷⁴⁾ benne megegyez, nem annyira van alá vetve a' változandóságnak, mint az aristocratiái vagy democratiái rendszer. A' történet igazolja ezt Indiával, Babylon, Assyriával, római és görög császárságokkal, Angol- és Franciaországgal. Ha voltak is lázadások, ha valamit változtattak is az országlási rendszerben, vagy az országló háznépben, még is mindig megmaradt a' monarchiái forma, vagy legalább a' köztársasági formák democratiái elvek állandóságra nem juthattak: „a' monarchia“ mint Erskine az I. Károly alatti zendülésről mondja, „csak felfüggesztetett, de el nem törültezt“. Ha pedig az okozott változások tetemesebbek voltak, igen is gyakran aristocratiára változott a' monarchia, de nem mindenkor. Az ősi görög alkotmányok a' monarchiáról majd aristocratiára, majd democratiára mentek által. Eredeti monarchiája a' rómaiaknak, úgy nagy Károlynak, Scandinaviának, a' lengyeleknek stb. monarchiája aristocratico - monarchicum rendszerekre változtak által: ellenben a' frankok-

mint Velence, és Genua; mert amazokból Polybius és Ciceró, ezekből pedig a' vele egykorúak okoskodtak.

73) A' törvényekről írt IV. k. könyvében.

74) Discurs über die erste Decade des Livius. I. 16. vesd össze Zachariä, Vierzig Bücher von dem Staate. XX. 3.

nak a' merovingiaiak alatti monarchiájokra Schweizban, az I. Károly alattira Angliában, 's a' XVI. Lajos alattira Franciaországban democratia következett. Az aristocratiának, vagy aristocratiai monarchiának átváltozása oly számosak despotismusra, mint democratira. Előbbit igazolják a' görög köztársaságok, Svéczia és Dánia: az utóbbikat a' siciliai respublicák. A' democratia sem mindig csak monarchiára változott; Velenceze őszileg democratia volt, 's a' leggyűlöletesebb aristocratiává lett. Nincs hát bizonynyal meghatározható forgandósága, nincsenek állandó fordulati azon kerengésnek, melyet Polybius, Müller, 's ezek' követői a' kormányformákban láttak, hanem az okok sokféleségéhez képest az átváltozások is sokfélék, és különbözők.

2) De ezen okok nem mindenkor a' hatóságoknak hatalmukkal visszaélésük. Bodin azt jegyzi meg, hogy minél ügyesebb és okosabb a' nép, annál gyakrabban benne a' lázadások: az atheniek nem egész századnak leforgása alatt hatszor, a' florencziek hétszer változtatták meg alkotmányukat: ellenben a' velenceziek és helveták egyszer sem. A' nemzet' felvilágosulásának előléptei, ha nem lázadásokat is, legalább időről időre az ősi alkotmányon tetemesebb változásokat szükségessé teszik. A' nemzetek erkölcsiségének hátrálása még veszedelmesebb, mert nem javító hanem közös kártékonyságű változásokat teszen szükségessé. Az erkölcsiség' és felvilágosodás' haladásának hathatóságát látni a' hajdani görög statusokban; az erkölcsiség' és felvilágosodás' hanyatlását Rómában a' nagy foglalások, gazdagság, és fényűzés után.

3) A' régiek örökös visszavonásaik', versengéseik', súrlódásik', ellenségeskedéseik', és zendüléseik' orvoslásául; Machiavelli pedig az Olasz városokban egymást szaporán követő veszedelmes lázadásoknak gátolására kívánt oly valami ellenszert alkotni, melly a' fennálló polgári alkotmánynak biztosabb tartósságot szerezhetne. Hanem azért ezen kívánt és követelt mód, bár tartos-

ságot szerzett is annyira mennyire a' polgári alkotmányoknak, azt az emberi társaságok jólétének kezességül nem tekinthetni. 'S így ha a' három alapformából összeolvasztott, kevert kormányforma hosszabb tartóságot adhatna is az alkotmánynak, ebből annak derekabb 's jótékonyabb módja ki nem mutatható. Voltak Ázsiában sok időre fennállott monarchiák, de valljon az alattok élő népek boldogok voltak-e? Sparta, a' római úgy nevezett *respublica*, Carthago és Velenceze elég sokáig tartották meg alkotmányukat: azért még is senki sem fogja a' status erején kívül ezekben az alkotmányokban a' status' czéljának elérését, a' miveltségnek gyors haladását, emberiséget, a' nép többségének jólétét, és a' valódi polgári szabadságot fellelni. De még az országnak terjedt hatalma sem következik vagy inkább születik az alkotmány tartósságából. A' görög-római és német-császárság valamint Lengyelország nyilván tanúja a' hosszasan tartó erőtlenségnek. Tehát a' kérdés nem ez lehet: valljon a' kevert országlás mód, mellyet Polybius és Cicero védelmezett, húzamos tartóságot ígér-e? hanem inkább ez: valljon a' társaságos egyesületeknek főczélja (a' közboldogság) jobban elérhető-e ez, mint más egyes és külön kormányformák által?

Mivel pedig Cicero e' jeles munkáját „*de Republica*“ valamint ennek kiegészítését „*de Legibus*“ ezen kérdésnek rendelte alá: mellyik lenne a' legczélirányosabb polgári alkotmány, 's a' legsikeresebb kormány-szerkezet; szükség hogy mind a' két munkát röviden taglalgassuk.

10. §. Cicero' theoriája (elmélete) a' legjobb országalkotmányról.

Rómának szónoki és bölcselkedői között, de talán az ó világnak minden e' nemű tudósai között szép fényrel ragyog Cicero, ennek az országtudományt tárgya-

zó „*de Republica*“ munkája, melly hozzánk jutott, noha nem sok újat foglal magában; mivel azonban ha bár előtte élő görög íróknak, főkép Polybiusnak eszméit és tanítmányit is nyomosan *terjeszti előnkbe*, az országtudomány' fejlődésében nevezetes epochát tett. ⁷⁵⁾ Szokása szerint Cicero e' könyvében a' dologra csak a' 25-dik fejezetben jő, itt adja fogatát a' státusnak, 's így az első 24 fejezetet csak mint fényes tudós bevezetést tekinthetni. Tanítmánya, mellyet hol Scipionak Carthago és Numantia lerontójának, hol Laeliusnak ajakira ad, ezekre megy ki.

1) A' status olly embereknek egyesülete, kiket sem valami vak eset, sem kényszerítés, hanem velek született hajlandóság a' társaságra hívott olly célra össze, hogy igazságos úton összes erővel mozdítsák elő közös javukat. Így egyesült emberek ügyeinek igazga-

75) Dicséretére Ciceronak szólni nem szükség, de hogy kitessék milly különbözők, és nem ok nélküliek némelyeknek nézetei, ezt ide zárni nem tarthatom szükségtelenek: „*Graecorum fontibus suos omnes hortulos irrigaverat*“ ugymond Majo a' *de Rep.* könyv elejébe bocsátott beszédének 5. §-ában. 's megmutatja ezt számtalan helyen, mint Ciceronak munkáiról többi commentatorai. „Cicero hatte die Manie Plato's Gesprächform nachzuäffen, ohne dessen Geist auch nur zu ahnen. Ich würde dieses Urtheil nicht gewagt haben, wenn nicht grosse Köpfe, und unendlich Gelehrtere als ich bin, es unterstützten. Igy - szól Hoffman már említett Staats und Weltbürger-ében I. 234. lap. Der geniale Montaigne liebte eben so wenig Cicero's Darstellung. (Essais II, 10.) Seine Einleitung — sagt er — seine Definitionen, Eintheilungen und Etymologien nehmen den grössten Theil seiner Schriften ein. Was darin lebendig und flüssig ist, wird durch langweilige Vorbereitungen getödtet. Wenn ich eine Stunde lang darin gelesen habe, und das will viel für mich heissen, und nun den Saft und die Substanz daraus ziehen will, dann finde ich meistens nichts, als Wind! Denn zu den Beweisen ist er nicht gekommen, nich zu den Gründen, die ich suche, die den Knoten lösen sollen“.

tása, vagy egy embernél lehet, vagy valami válogatott személyeknél, vagy a' nép összeségénél. Ez alap kormányformáknak mindenike jó és rossz oldalról tekintethetik, mindenike átváltozhatásnak van kitéve. Egyik sem általánosán jó, de még is a' monarchiai alkotmány a' fejedelemnek azon természetes hajlandóságánál fogva, mellyel alattvalóit mint saját gyermekeit nézi, valamint a' főhatalom' gyakorlásában való egységnél fogva is, melly által az országlás' folytatása erőt nyer, legalkalmasabb, és legtöbb jelességgel bir. Az aristocratiának jobb oldala az, hogy ha a' hatalommal bírónak választása érdem szerint és előrelátással történik, mivel többen és nagyobb belátással vesznek részt a' közjót eszközölő tanácskozásokban, a' kormány nagyobb okossággal és mérséklettel vezettetik. 'S ezek olly elsőbbségek mellyek a' nem csálthatatlan okossága 's nem mindenható képestsége mellett az egyedül uralkodónak (a' monarchiában); 's vad szenvedélyei mellett a' nép uralkodásának (a' democratiában) el nem érhető. A' demokratiai kormányformának elsőbbsége pedig abban állhat, hogy tulajdonképen itt létezik a' közös szabadság, mellyből önérzet, ebből pedig az erény terem; hogy minden polgárnak egyenlő befolyása van minden országhatóságra, mellyel egyenlő jusokból eredő összetartás van egybekapcsolva.

2) Azonban mindenike ezen három kormányformának magában (ha csak a' más kettőnek létalapjai által nem mérsékeltek) az elfajulásnak van kitéve. A' hatalommal visszaélése akár a' monarchának, akár az aristocratáknak, és a' szabadsággal visszaélése a' népnek ezen három kormányformáknak akár mellyikébe öntött polgári alkotmányt elsülyeszt. A' monarchiában, ki lévén a' polgárok a' nyilvános ügyektől zárva, nincs törvényes egyenlőség. A' nép köteles a' monarchát elfogadni bár millyet is: és ez ha még olly bölcs és igazságos lenne is mint Cyrusról mondatik, soha sincs a' közjó a' veszedelemtől annyira távol, hogy abba, mi-

nekutána minden egy embernek hatalmától (bár törvényhatalmától) függ, be ne eshetnék. Cyrusból is lehetett volna Phalaris.

Továbbá Cicero tanítása szerint az aristocratiában csak alig lehetséges a' szabadság; mert a' nép itt is egyszerűen ki van csukva a' nyilvános ügyektől, 's főbb hivatalokra nem is léphet. (Igen is! a' római aristocratiában nem léphetett!) 's így az elmetehetségnek, iparnak, erénynek és érdemnek útja elvan gátolva. A' demokratiai alkotmányban a' képesség, ügyesség és érdem, úgy a' tehetetlenség, ügyetlenség és méltatlanság között semmi különbség sincs. Maga az egyenlőség, mivel mindenkire nézve fennáll, egyenlőtlen 's méltánytalan. ⁷⁶⁾ Aztán ebben a' kormányformában a' szabadság könnyen zabolátlanságra változik, a' nép nyughatatlan gőzölgő fejek' rajoskodó csoportja lesz, 's vadság és anarchiai barbarismus, melyet Plato olly felségesen rajzol ⁷⁷⁾, erőszakos hamvaiba temeti a' magasztalt szabadságot, egyenlőséget.

3.) Mindenik alap kormányformának eredeti tisztaságát hogy megtartani, 's mindennikkel járó akadályokat és káros irányzatokat elhárítani lehessen, csak egy a' szer, a' kevert kormányforma, mellyben egynek fő urasága az ország nagyainak és a' népnek némelly hatalmával úgy egyesüljön, hogy mindeniknek eredeti tisztasága és méltányossága megmaradjon, 's mérséklettel alkalmaztassék. ⁷⁸⁾

76) Ipsa aequabilitas est iniqua, cum habet nullos gradus dignitatis. I. 27. Lásd még hozzá Majo 2-dik és 3-dik jegyzékét. 74 lap.

77) De Republ. VIII. Ezt Cicero de Rep. I. 43. jelesen fordította diákra, 's ebből Zacharia (Betrachtungen über Cicero's Werk 81 lap.) németre. Lásd még e' helyre Thucydides. II. 60—65. III. 39. Aristoteles, Polit. IV. 4, és 6.

78) Praestabit id (genus), quod erit aequatum et temperatum ex tribus optimis rerumpublicarum modis. I. 45.

Ezen rendszer e' következendő alapokon épül. „Kell úgy mond a' statusban valaminek lenni, a' mi minden egyéb felett királyi méltósággal tünjék ki. ⁷⁹⁾ Továbbá szükséges, hogy némelly előbbkelőknek tekintettel párosított hatalom adassék, ⁸⁰⁾ 's a' közügyekbe a' népnek is némellynyi befolyás engedessék. ⁸¹⁾ Illyés országszerkezetben legbiztosabban fog fennállani azon a' lehetőségig legnagyobb egyenlőség, melly szabad embereket illet; nagyobb az illyes országszerkezetben az erősség és tartósság, melly nélkül külön mindenik kormányforma magában, szűkölködik. Elbomlása az illyes országszerkezetnek nem is történhetik, ha csak nem a' főbbeknek tetemes megbukása által; ezek pedig midőn előttük semmi meredek mélység sincs, hogyan bukhathnak meg? Végre egy más helyen ⁸²⁾ azt mondja, hogy azon egyesülés, melly a' kormányozó hatalommal bíró személyeket összekapcsolja, közöttök az egyensúlyt jobban fennfogja tartani. Mert ha egy ember a' másik-

Zachariae (Betrachtungen 99 lap.) így fordítja: „Jede für sich am besten eingerichtet“ (der Zusatz optimis möchte sich nicht vertheitigen lassen.)

79) Valamint mindenütt úgy itt is üres semmibe burkolja azt mit meghatározottan kell vala kitennie; *quiddam praestans et regale*, csak hasonlatosságból magyarázhatni, hogy királyi méltóságot tesz, mert I. 36. összehasonlítja Jupiter' uralkodásával.

80) *Auctoritas*. Aligha nem a' „*Senatus auctoritas*“ ra gondolt, melly neki mintán felemelkedett, olly igen szívéen feküdt.

81) *Multitudinis*, nem „*populi*“ mert így a' senatust is értette volna. Egyébiránt millyen volt azon egyenlőség azon úgy nevezett köztársaságban, legjobban kitetszik azon esetből, midőn egy polgár azért, mivel valami szűk utcán P. Servilius Isauricus consul és censor viselt ember előtt a' lováról le nem szállott, elítélte. Valerius Max. L. VIII. c. 5. n. 6. és Dio Cassius, L. 45. cap. 16.

82) Libro, III. 14.

tól, egy osztály a' másik osztálytól, egy rang a' másiktól tart, ha senki sem helyeztethet magában elég bátorságot: akkor valami kötés szükségképen támad, melly azokat korlátok között tartja. A' gyengeség és félelem az, nem pedig a' természet 's az ember''akaratja, melly az igazságot kiszolgáltatja.“

Cicero azt gondolá, hogy ezen szép szövegekkel és czifra szavakkal már megoldotta a' legjobb országszerkezetről felvett problémát.⁸³⁾ Azonban az adott okokat módokat, és alapokat addig vizsgálat alá nem vehetni, míg a' fő dolgot, t. i. az illy kevert kormányformának felállításában előforduló nehézséget ki nem nyomozzuk. Minden gondolkodónak eszébe ezek ötlenek e' dolog felől: miképen jelenjék meg az a' kitűnő királyi valami az alkotmányban, miben álljon, 's mi hatalommal bírjon? micsoda tekintet és méltóság adassék az ország nagyjainak, az előbbkelőknek, 's kik legyenek ezek? és micsoda tárgyak legyenek azok, mellyek a' sokaság vagy nép határozására bizassanak? Pedig ezek azon rendszabások, mellyek a' három alapformát úgy össze-
szövik, hogy semmi surlódástól, semmi megoszlasától az érdekeknek, semmi veszedelmétől egyik osztálynak a' másik fölébe emelkedhetésének, semmi elnyomástól tartani ne lehetne. De mind ezen kérdésekre e' munkában a' feleletet hiában keressük,⁸⁴⁾ melly hiányt má-

83) Hätten damals Wolff und Darjes gelebt, und wären Wolff und Darjes Griechen gewesen, gewisz würde Cicero nicht vergessen haben, ihr: „*quod erat demonstrandum*“ dem Schlusssatz anzuhängen. Ludwig Hoffmann. De ez talán igen is erős mustár!

84) Nem is mondja Cicero, hogy ő a' kevert szerkezetnek elrendelését akarja előadni, hanem előbb a' római alkotmánynak, azután azoknak mellyek a' legjobb alkotmányhoz megkívántatók, lerajzolását ígéri, (I. 46.) ez alatt pedig a' törvényeket, rendet, és szokást érti (II. 38.) 2-dik könyvében a' római országtörvény ki-fejlődését írja le. 3-dikban az igazságról, 4-dikben

sik munkájának „a' törvényekről“ kellene kipótolni.⁸⁵⁾ 'S csak ugyan második és harmadik könyve e' munkának magában foglalja a' törvényeket, mellyeknek tárgya a' kevert országalkotmány' szerkezete, 's mellyeket a' következő §-ban elő is adok. Ezen törvények ugyan csupán csak a' római birodalom' polgári szerkezetét, és semmi általános theoriát nem foglalnak magukban: hanem Cicero már „de Republica“⁸⁶⁾ nyilvánmondotta „hogy a' római országszerkezetnek előállítása azt a' valóságban mutatja, mit az ész' elveiből és okfőiből fejtegethetni, kihozhatni; „de legibus“ könyvében pedig azt mondja,⁸⁷⁾ hogy az országos hivatalokra nézve általa javallott törvények, mellyeket „de Republ.“ könyvében Scipio szájából olly paszomántos dicséretekkkel hangoztat, magát a' kevert országszerkezeti formát tárgyazzák, és csak ennek felállításakor jöhetnek divatba. Tovább azt mondja, hogy Spartában és Carthagóban is úgy létesült ugyan a' kevert országszerkezet, mint Rómában, azonban még is a' római szerkezet annyival különbözött amazoktól, hogy hivatalainak és hatóságainak meghatározottabb kört szabott, és hogy olly polgári alkotmány, mellyben mint valaha Rómában és Spartában egy király holtiglani hatalommal uralkodik, ha ez még olly szoros korlátok közé van is szorítva, még is monarchiai nevet érdemel.⁸⁸⁾ Ezen ada-

melly nagyon csonkán jutott hozzánk, a' nevelésről, 5-dikben a' rector civitatis-nak tulajdonságiról ír. 6-dikban Scipionak álmát írja le a' lélek halhatatlanságáról. Így hát a' mi a' csomót megoldaná, általában hibázik. 'S ha a' cifra írásmód, 's némelly jeles erkölcsi vagy emberbaráti mondat nem adna néhol néhol az olvasó lelkének egy kis eledelt; nagy elégtelenség lenne jutalma.

85) De Legib. III. 2.

86) II. 39.

87) III. 5.

88) In qua republica est unus aliquis perpetua potestate praesertim Regia, quamvis in ea sit et Senatus, ut

tokból már most összelehet szedni Cicerónak nézeteit, mellyeket a' kevert alkotmányról közöl. Athenben a' kormányzásnak ágai megvalának osztva a' nép, és az ez által választott tisztviselők között, de a' felsőség kizárólag a' népnél volt. Spartában, Carthagóban 's Rómában is megvoltak osztva az ország hatóságok, de a' felsőség bizony nem, hanem ezen statusok a' legszorosabb aristocratia által kormányoztattak. A' spartai királyok, carthagoi suffetesek, és római consulok csupán rangjokra nézve voltak valósággal első, 's csak szerepeskedő főtiszték, a' népnek jogai csak tetszetesek, 's Scipio' idejekor Rómában az egész hatalom a' senatusnál, Spartában Lyncurgus óta az ephoroknál a' vének (gerontes) tanácsánál, Carthagóban kevés elpusztulása előtt a' kis és nagy tanácsnál volt. Cicero, 's a' kit követett, Polybius a' királyi hatalmat Rómában a' két consulnál, Spartában a' két királynál, Carthagóban a' két suffetesnél lettnek vélte; Rómában és Carthagóban a' senatusnál, Spártában a' vének tanácsánál *aristocratidat*; *democratidat* pedig Rómában a' gyűléseknél (comitia) Carthagóban és Spartában a' népnek szabad választásánál 's a' népgyűléseknél: 's ezen szerkezetét az administationnak nekik kevert országszerkezetnek tetszett nevezni. Olly országszerkezet, mellyben egy monarcha; az előbbeklők (nemesség) 's a' néptömeg elosztatlanul bírja az egész kormányhatalmat, ilyen országszerkezet nem volt nekik szándékukban, mert azon statusok, mellyekbe ők a' magok nézeteik szerint valami újat behozni szándékoztak, nem birtak azon akár mivelődési akár erkölcsi, akár gondolkodási állásponttal, mellyen ama' behozandó új állandósággal jutalmazó jövendőre

tum fuit Romae cum erant Reges, ut Spartae Lyncurgi legibus, et ut sit aliquod etiam populi jus, ut fuit apud nostros reges; tamen illud excellit regium nomen, neque potest ejusmodi respublica non regnum esse et vocari. De Republ. II. 23.

biztosan épülhetett volna. Tehát a' nyomos feladásnak, melyet Cicero felfogott, feloldása azon országszerkezetre alkalmazható, mely Rómában a' Gracchusi újítások, és a' titkos szavazatról hozott törvények előtt dívatozott. Még Polybius talán gondolhatta, hogy ezen országszerkezet állandóságot nyerhet, de Cicero ki egy századdal későbbben élt, 's ki már tapasztalhatta, hogy azon állandóság csak ugyan nem volt hosszas, mert Polybius óta az országszerkezet, melyet ő kevertnek tart és nevez tetemesen változott, mint osztozhatott azon hibás véleményben, különös. Mit akart hát még is Cicero? semmit egyebet, mint a' drága ó időt visszavarázsolni, melyben a' kormány feltétel nélkül az aristocratiánál volt, mint ezt a' törvényekről írt könyvének harmadika nyilván megmondja, 's egy új nemesi osztályt állítani a' senatori rendből, melyhez ő is ki magát nem kis mértékben szerette, most már tartozott.

Egy még tehát a' kérdés, valljon a' kevert ország szerkezetnek rendszere azon értelemben véve, mint Spartában Carthagóban 's kevésbé Scipio előtt Rómában volt, csak ugyan mindnyája között a' legcélrányosabb, legjobb-e? 's mivel a' kérdés történeti, tapasztalásból ítélvén a' spartai carthagói, és római történetek szerint tagadással kell rá felelnünk. Nem is nagy belátás kell annak átlátásához, hogy ezen három együtt kormányzóban, kikben a' felsőség egyesül az egység minden feltétel nélkül változható, hogy az egyensúlynak erős megállására kevés a' kezesség, hogy azon bátorságosító egyezés, melyet Cicero mint szükséges feltételt követel, a' metaphorák és rhetorikai figurák éj-jelében andalognak álma, chimera lehet.

11. §. Cicero' elmélete a' törvényekről.

Cicerónak a' törvényekről írt könyve, melyben mint mondja a' kevert országlásformára alkalmas törvényekről értekezik, úgy tekintethetik, mint a' kevert

országslásforma' rendszerének kiegészítő része. Ugyan is az első könyv a' törvények philosophiájának alapfogatit foglalja magában, melyek röviden erre mennek ki: hogy a' statusban igazság uralkodjék, úgy kell alkalmaztatni mindent, hogy bár mely rendszabások is az ember' természetéből eredjenek. A' törvénytudományt sem a' praetor' edictumából, sem a' tizenkét táblából nem meríthetni, hanem a' philosophiának tiszta forrásából. A' természet az ész által parancsolta az embernek mit kelljen cselekednie, és tiltotta meg, mit kerülnie kell. A' közértelem (communis intelligentia) tanít bennünket az igaznak, nem igaznak, erénynek, és bűnnek megismerésére; valamint a' közös jusoknak; és embertársaink szabadságát 's igazait sértő tetteinket szükségkép követő büntetés' (melly társaságos életből ki nem zárható) igazságos voltának elismérésére.

Tanítja továbbá Cicero, hogy a' *törvényeknek* *czélja* az igazaknak megerősítése, a' statusnak állandóvá formáltatása, a' népeknek egyesítése, az emberek állandó jólétének eszközzése biztosítása, az erénynek méltóságra magasztalása, és a' bűnnek megútáltatása. Azért a' mely törvények ezen *czélnak* vagy meg nem felelnek, vagy épen ellene munkálkodnak, azokkal együtt, melyek nem az észből merítetnek, igazságtalanok. Az észnek és természetnek törvényét semmi positivus törvény sem változtathatja. Ezen elveknek nyomos kifejtésével, több több helyen historiai adatok által felvilágosításával esik át Cicero a' törvények' philosophiájának előadásán.

Második könyvét a' statuskormány rendszerezésre szükséges törvényeknek javaslatával kezdi meg. Azon intések' és erkölcsi mondások' következtetésében, melyekkel az istenek iránti tiszteletet sürgeti, első és alaptörvényül javalja a' vallást, és nevezetesen a' papság hivatalának sérthetetlen szentségét; 's ez által leginkább megismerteti velünk a' római aristocratiának tendenciáját, 's önmagát is ki majd 2000 esztendő óta a' tudó-

sok között olly nagy tekintetben 's tiszteletben létezik. A' mi azokat illeti úgymond, kik a' nyilvános isteni szolgálatra ügyelnek, ők nem csak a' vallásnak fenntartására, hanem közvetőleg a' statusnak állandó boldogságára is befolyanak; mert vajmi ritka eset, vagy talán elősem fordulható eset, mellyben a' nép az előbbkelőknek tanácsára és tekintetére ne szorulna. Legnagyobb és legfontosabb jus a' jóslóké (augures) azon hasznok miatt, mellyek belőle a' statusra háromlanak; mert semmit sem tekinthetni nálunk (a' romaiakat érti) olly nyomos befolyásúnak, mint a' jóslóknak azon jusát, mellyel a' népgyűléseket helyben hagyhatják, vagy a' határozott napot szerencsétlennnek jelentvén, azt mászszorra halaszthatják; mellyel a' consuloknak hivataluktól való elmozdítottatását hátráltathatják; mellyel a' törvényt, ha nem törvényes formában javaltatott, félrevethetik, mint Titiusét; és Liviusét, melly Fülöp jóslónak tanácsából töröltetett el; de melly jusnak törvényes erejére egyébiránt a' felsőbbeknek megegyezése szükségképen megkívántatik. ⁸⁹⁾ Ennyire meggy Cicerónak aristocratismusa, hogy a' jóslatokat nem szemfényvesztő csalfaságnak, hanem saját meggyőződésével megegyező institutioknak hirdeti; holott máshol ⁹⁰⁾ a' jóslói institutiókat olyanoknak mondja, mellyeket meg kell őrizni a' köznép' balitéleteinek kimélése tekintetéből, 's azért, mert a' statusnak egy egy nagyobb-sikerű rendelkezése nem lehet, mint ha a' bár mi végre is tartandó comitiáknak törvényszerűsége és határideje a' status' előbbkelősinek ítéletétől 's jóváhagyásától függ. Továbbá a' jus pontificiumot hosszasan fejtegetvén, 's a' legistákat, kik csekély 's az is hibás tudományokkal sok haszontalan apróságokkal bíbelődnek, megkurholván, első törvényéről commentariusát bevégzi.

89) II. 12. 13. és III. 12. és 19.

90) Nevezetesen Lib. de divinat. II. 33—35.

Harmadik könyvében a' már fentebb említett status hivataloknak elrendelése törvényét adja elő. Ezen törvény valóságos másolata a' római országszerkezetnek, melly Cicero belátásánál és nézeteinél fogva annak idejében (t. i. a' gracchusi és más változások előtt) a' maga tisztaságában állott fenn. ⁹¹⁾ Erre ő igen kedvtelve hivatkozik, ezt magasztalja, de olly következteléssel, hogy a' patriciusok' kirívó elsőbbségeit még is czélszerűknek tanítja.

Igen nevezetes azon újítás, mellyet Cicero javaslatba hoz a' *népnek* törvényhozatali tárgyak, fenyítő igazságszolgáltatás, és fennsőbb hatalmak választása feletti *titkos szavatolással*. Annak előtte minden szavatolás nyilvánossággal ment végbe, mi által az aristocratia nagyobb, hatalmasabb befolyást nyert vala. Gabinius volt ennek első alapítója; 's Cicero itt is, máshol is ⁹²⁾ egész epeömléssel kél ki, Gabiniusnak alacson származatára a' hatalmaskodásra vágyást természetesen építve, e' nyilvánosság ellen, ⁹³⁾ noha máshol egyenesen kijelenti, hogy ő legjobb országlásformának azt nézi, mellyben a' hatalom a' főbbek (optimates) kezében vagyon. ⁹⁴⁾ Legnevezetesebb de egyszersmind legdicsegetesebb javaslata is Cicerónak, hogy a' megvesztegettetés, és hivatalvadászás' alkalmával az erőszak halállal, fortélyoskodás pénzzel, és nem érdemlett megbecsültetés keresése gyalázzattal büntetessék. Ez az, mi az ő országtudomány tervében mint gyöngy tündöklöklik.

Az országtudománynak fejlődéséről és történetéről szólván szükségesnek látszék Ciceróról részletesebben

91) III. 16.

92) p. o. de Amicitia c. 12. és pro Sept. c. 48.

93) p. o. De orat. Pro Plancio cap. 6. Pro Rabir. posth. c. 5. pro Lege Agrar. II, 2. hol a' titkos szavatolást vindex tacitae libertatis-nak mondja.

94) III. 16, 17.

szólani, nem mintha általa a' statustudomány vagy bár melly ága is a' nyilvánosjognak nyert volna annyit, mennyit a' vakon hinni szeretők képzelnek, hanem mivel *de Republica* nevű könyve olly igen nagy tekintet nyere főkép a' közép századokban, *de Legibus* pedig mint remek író tisztelteték.

WARGA ISTVÁN.

VI.

Melegség az életműves lényekben.

(II. Közlés.)

Az életműves lények két országra, növényekre, és állatokra lévén felosztva, természetesen kell, hogy az életműves melegség' nyomozásában, mind ezek, mind amazok vizsgálat alá jöjenek.

A' növények, magában az életműveserőben gyökerező legalább állandó mérséklettel, úgy látszik, nincsenek felruházva. Ámbár ugyan is több természetbuvár vizsgálata, első tekintettel, gyanítat bennök a' környező tárgyakénál magasabb, és így tulajdon életerejőktől függő mérsékletet; mindazáltal tekintetbe vévén a' földet, melyben léteznek, 's melyre az atmosphaerai mérsékletnek olly kevés befolyása van; megdölván továbbá a' növényrészeknek csekély melegvezető tehetségét: igen természetesen állíthatjuk, hogy *J. Huntertől, Schöpftől, Salométól* 's másoktól magának a' növényerőnek tulajdonított melegség, ama' mellékokoktól származik.

A' növényi mérsékletre nézve különös figyelmet érdemelnek *Güppert*' fáradozása, kinek sok, és nagy pontossággal folytatott vizsgálati, az említett tudósok' tapasztalatival ellenkező következteteket mutatnak. Azonban ha meg kell is engednünk, hogy a' növényeknek állandó életműves mérsékletök nincsen, kérdésbe tehetik, nem fejtik-e az ki bennök legalább bizonyos

körülmények között? *Göppert'* különféle növényeken tett nevezetes tapasztalati által az látszik megbizonyosodni, hogy a' növényekben nincs olly növekedése a' mérsékletnek, mi külső okoknak nem tulajdonítható.

A' mi az állatokat illeti, kétséget nem szenved, hogy a' két legelsőbb szakaszban, az emlősöknél, és madaraknál, van bizonyos belső, magában az életműségben gyökerező tehetség, melly képes azon állatokban melegséget származtatni. Az ember' melege, azon belrészekben mellyekhez könnyen férhetni, mint a' szájban, végbélben stb. mintegy 29° R.; a' vér' mérséklete $30\frac{1}{2}^{\circ}$ — 31° R.; betegségben felhág $32\frac{8}{9}^{\circ}$, $33\frac{3}{9}^{\circ}$ -ig. A' forró öv alatt *J. Davy* szerint a' belső meleg $1\frac{1}{2}$ — 2° -vel emelkedik felebb, és ebben mint *Davy* állítja a' hon szülöttek sem szenvednek kivételt. (*Müller*, *Physiologie*, 1 B. 1 Abth. Coblenz, 1833. 73.) Az ember' belső melegségében a' külmérséklet, ruha, évszak, étel, ital, álom, ébrenlét, gyógyszerek, csak kevés változást okoznak; hanemha a' külhatások szerfelettiek, 's az állati működések rendetlenek. *Treviranus* szerint álomban mintegy 2° Fahr. száll le a' melegség. (*Treviranus*, *Biologie, oder Philosophie der lebenden Natur*. V. B. 8. Göttingen, 1818. 31.)

Az embernek főképen születésekor van arra nagy szüksége, hogy az életműves melegséget külső meleg által gyámolítsa. Fontos tanúság ez különösen a' célirányos physical nevelésre nézve. Csak lassanként kell a' csecsemőt hideghez szoktatni. Mindjárt az első napokban hideg vízben fürösztetni azt, ellenkezik a' természettel, 's a' gyenge életerőt könnyen leveri. Innen minden, természet' menetelére figyelmező, a' csecsemői gyenge alkatot, a' kívülről erősítést kívánó életműséget illendő tekintetbe vevő tapasztalt sürgetői a' test' erősítésének, péld. *Gölis*, *Hufeland*, kárhoztatták itt a' sietést. Mi az oka a' nagy halandóságnak az élet' első napjaiban? Ennek megfejtésében sokan nem

vették illendő figyelembe a' felebb mondottat. *Edwards* statistikai adatokból merített okokkal voná e' fontos tárgyra a' szülék figyelmét ezen classicus munkájában: *De l'influence des agens physiques sur la vie. Paris. 8. 1824.*

Autenrieth és *Schüz* tapasztalati bizonyítják, hogy az emlősök fogonozati (embryo) melegségöket anyjoktól veszik. (*Dissertatio sistens experimenta circa calorem foetus et sanguinem ipsius instituta. Tubingae, 1799.*) Azon fogonzatok, mellyek a' köldökszínor és méhlepénynél fogva anyjáikkal még kapcsolatban valának ugyan, de a' méhből kivétettek, melegségöket azon arányban vesztették el, mellyben egyéb, anyjoktól egészen elszakasztott, 's földhözcsapás által kivégzett fogonzatok. A' madarak' tojásaira nézve hasonlóan van a' dolog. *J. Hunter* ugyan hajlandó vala hinni, hogy a' fris, vagy még élő tojások tovább képesek mint a' nem élők ellenállani a' fagyásnak; de ha helyes volna is, mond *Treviranus* azon tapasztalat, csupán arról tehetne bizonyosságot, hogy az élő és holt tojás' melegség iránti fogékonysága különböző. (Trevir. l. c.)

Rudolphi és ujabban *Tiedemann* (*Physiologie I. B. Darmstadt, 1830. 8. 454.*) a' különböző állatok melegségére nézve nevezetes összehasonlításokat tettek. A' madarak' mérséklete csaknem általánosan magasabb mint az emlősöké, 's ezen utolsók nagyobb részéé az emberénél. De a' hideg' és meleg' túlságainak eltérésére egy állat sem bir nagyobb tehetséggel embernél; melly tehetség azonban az állati magasabb fokon állásnak nem bélyege, bizonyos lévén, hogy a' hidegvérű állatok belférgei nagy hideget 's meleget képesek kiállani.

Treviranus, Biológiájának V. darabjában (32) állítja, hogy mind a' madaraknál mind az emlősöknél a' kisebb családok általában magasabb mérsékletűek mint a' nagyobbak. De ezen állítás a' tapasztalással nyilván ellenkezik. Már *Haller* említi a' roppant cze-

telkről, miképen jég alatt is szabadon forog bennök a' még emberi vérnél is magasabb mérséletű vér. (*Elem. Physiol. corp. human. Tom. II. Lausannae*, 1760. 4. 295.) Itt ugyan a' nagy *Haller* többet mond, mint kellett volna mondania, mert az említett czetek' melege csakugyan kisebb az ember' melegénél. Azonban maga *Treviranus* is megváltoztatá későbbben véleményét, 's mondja, hogy *Broussonet* 28 $\frac{1}{2}$ [°] látta emelkedni a' melegmérőt egy delphin' nyakában, melly kevés idő előtt öletett meg. (*Treviranus, Die Erscheinungen und Gesetze des organischen Lebens. 1. B. 8. Bremen*, 1834. 414.)

Valljon az emlősökön és madarakon kívül, a' többi állatokban létezik-e, a' környező tárgyak' mérsékletétől különböző, következésképen nem kívülről származó, hanem úgy mint ama' két legfelsőbb életműves lényekben, magában az életerőben gyökerező melegség? Erre a' tudós *Treviranus* közelebb említett munkájában (416) tagadva felel, noha különösen *J. Davy* és *Czermack* ellenkezőt bizonyítani látszó vizsgálati előtte nem valának ismeretlenek. „Ha, mond *Treviranus*, a' vizsgálat alá vett állatok, a' környező tárgyak mérsékletétől különböző melegségűeknek találtattak is, ebből életműves mérsékletet nem következtethetünk; így van a' dolog egyéb életműtelen lényekre nézve is, mellyekről gyakran tapasztaljuk miképen változtatják mérsékletüket épen nem függve a' környező testek mérsékletétől a' szerint, a' mint jobb vagy rosszabb vezetői a' melegnek, több vagy kevesebb nedvességet szíznak magokba a' légkörből stb.“ Hogy pedig még inkább meggyőződjék, két egymásba nyíló, fűtetlen, és fűtött szoba' mérsékleteinek változásit összehasonlította egy megnedvesített spongia melegének változásival, melly spongiát majd a' fűtött majd a' fűtetlen szobában függesztett fel. A' spongiába takart egy hőmérőt, egy másik hőmérőt pedig, ama' bepótlással tökéletesen egyezőt, kívül függesztett fel a' spongia mellé. A' vizs-

gálat kezdetén, reggeli 7. órakor, a' fűtetlen szobában épen azon mérséklete volt a' spongiának, mi a' levegőnek, az az 8° R. A' fűtött szobában egy óra alatt $11\frac{1}{2}^{\circ}$ -ra emelkedett a' szabadon függő hőmérő, a' bepórlált pedig 10° -nél felebb nem hágott. Miután mind a' két hőmérő a' hidegebb helyre visszavitetett, 's ott félóráig állott, a' szabad hőmérő 8° a' másik 9° mutatott. Délben félóráig a' fűtött szobában tartatott mindenik, hol a' levegő 15° , de a' spongia $12\frac{1}{4}^{\circ}$ mérsékű volt. A' hidegebb szobában pedig, mellynek ekkor $8\frac{3}{4}^{\circ}$ vala a' mérséklete, a' spongia egész óráig 1° el volt melegebb mint a' levegő. Ezen megnövekedett mérsékletéből a' spongiának azt következteti *Treviranus*, hogy az állatoknál hasonlóan van a' dolog. Így péld. *J. Davy* beszéli, hogy egy hal' hátizmaiban $22,5^{\circ}$ R. látta emelkedni a' hőmérőt, a' midőn ez utolsó $24,6^{\circ}$ állott a' tengerben. Ezen állat már, *Treviranus* szerint, a' tapasztalat előtt olyan helyen tartózkodott, hol a' $22,5^{\circ}$ mérséklet vele közöltetett.

Treviranus' ezen ellenvetéséhez hozzáadván azon nagy nehézségeket, mellyekkel járnak az efféle vizsgálatok, különösen pedig, hogy élő állatok nem vétethetnek szoros vizsgálat alá, ha a' tapasztaló' kezétől nem illettetnek, a' mikor természetesen meleg közöltetik velük; továbbá gondolóra vévén, hogy olyan állatban, mellynek belei telvék tisztátalansággal, ezen utolsónak bontakozásakor igen könnyen fejlehetik ki meleg, mellynek többé tulajdonképen semmi köze az életműséggel; végre előttünk tartván azon tapasztalati adatot, mi szerint, még ott is hol az állatnak, 's azt környező tárgynak mérséklete között kétségbe nem hozható különbség mutatkozott, azon különbség gyakran alig tett többet 1° -nél: ugy látszik kételkedhetünk, nem csalódtak-e meg a' külső befolyások' 's mellékkörülmények' játéka miatt a' különben szigorú vizsgálók is, 's nem azt a' mérsékletet tartották-e életerőben gyökerezőnek, mi kivülről vette eredetét. Legalább ama' két nagy nevű

természetbuvár *Provençal* és *Humboldt Sándor*, a' halakban önállású meleget nem fedezhetének föl, valamint *Treviranus* sem a' békákban.

Ezen tudós, kilencz, félíg felnőtt békát, hévmérővel együtt, üvegbe tett, melly legyen A, és egy másik hasonló nagyságú üvegbe, melly legyen B, vízben úszó spongiára más amannak megfelelő hévmérőt helyhezett. Az üvegek vászonnal beborítottak. A' békák előbb sokkal hidegebb helyen tartattak mint a' szoba volt, hol vizsgálat alá jövének. A' vizsgálat kezdetén mind a' két melegmérő $18\frac{1}{2}^{\circ}$ mutatott. Három fertály mulva az A-ban 18° a' B-ben 19° volt a' méréséklet. Öt fertály mulva az A-ban $18\frac{1}{4}^{\circ}$, a' B-ben $18\frac{1}{2}^{\circ}$ állott a' melegmérő, és tizenegy óra mulva mind a' két üvegben 17° .

Ámbár pedig *Treviranus*' említett tapasztalata még a' halaknál magasabban álló békákban is kétségbe látszik hozathatni velünk az életműves mérsékletet: mindazáltal gondolóra vévén más részről, *J. Davy*, *Czermack*, *Wilford* *Tiedemann*' a' lehetőségig pontos vizsgálatit, mellyek főképen a' kétlakiakban, a' környező tárgy' melegénél magasabb mérsékletet bizonyítnak, az ellenkező véleményt egészen el nem fogadhatjuk.

A' gerincztelenek' életműves melegét tárgyazó vizsgálatok, kivévén azonban a' robarokat (insectumokat), még sokkal bizonytalanabbak, mint a' mellyek a' halakra 's amphibiumokra nézve tetettek, annyira, hogy a' bennök létező életműves melegségről méltán kételkedhetünk. Igaz, hogy a' robaroknál sem vetethetik észre a' külső tárgyakétől különböző mérséklet, ha azok egyesen vizsgáltatnak; de ha nagy számmal vannak, kivált szűk helybe zárva, együtt; a' hely melegét magas fokra emelhetik. *Maraldi*' és *Swammerdam*' vizsgálati tették először ismeretessé a' méhkasok' és hangyabolyok' önállású mérsékletét. *J. Hunter* látta, hogy midőn egy juliusi este éjszaki szélben $9,8^{\circ}$ R. volt a' levegői mérséklet, a' méhkasban, kevesebb mint öt

perc alatt, $22,2^{\circ}$ hágott a' hévmérő. Másnap reggeli öt óraker $20,9^{\circ}$ esett le. Ugyanazon reggel, kilencz óraker, $22,7^{\circ}$, délutáni egy óraker pedig $23,1^{\circ}$ emelkedett. Decemberben a' légkörnek $1,3^{\circ}$ mérsékletekor, a' méhkas $18,2^{\circ}$ melegséget mutatott. (*Treviranus* l. c. 420.) Igen nevezetes azonban, hogy *Maraldi*' és *Réaumur*' bizonyítási szerint, azon belső meleg csak akkor fejlődik ki, ha a' méhek rázzák szárnyaikat, és zúgásokat hallatják; nem pedig ha nyugton vannak. Csckélységet ad egyes méh a' közmeleghez; de csak ugyanmindenik fejt ki valamit, mi aztán összetéve szembe-tűnő lesz. Képesek-e valljon a' robarokon kívül, egyéb, különben életműves mérséklettel nem bíró állatok is, legalább mozgás által, meleget származtatni magokban? *Treviranus* állítja, hogy ha a' felebb említett békákat, közibök szűrt ércz sodronnyal ingerelte és mozgásba hozta, az által a' hévmérőben legkisebb változást sem tapasztalt.

Honnan van az állati melegség? Nincs tárgy melly az élet- és vegytudósok elméjét inkább fárasztotta, a' nélkül azonban, hogy a' legpontosabb vizsgálatok, a' tapasztalati adatok legélesebb összehasonlítása, és szigorú kijelélése az azokból származható tanoknak, teljesen felvilágosító 's megnyugtató eredményt nyujthatnának.

A' régibb véleményeket ezen fontos tárgyban nagy tudományyal összeszedve olvashatni *Haller*' physiologiájának második darabjában (287. köv. lap.) Maga *Haller* a' vegytan' akkori alacsony állása szerint, minnek következtében felsőbb okra nem léphetett, az állati melegség' forrását a' dörzsölésben kereste, és egyenes arányban hitte azt lenni a' vérforgás' sebességével. De ezen állítás, különösen némelly betegségekben mutatkozó jelenetekkel megnem egyeztethető. Rendkívül sebes igen gyakran a' vérforgás a' haldoklók' halálos hidegségü testében; és megfordítva, az ideglázás betegek rendszeren igen nagy, gyakran hévmérő által is szembe-tűnő forróságot tüntetnek elő, a' nélkül, hogy na-

gyon gyors volna érverésök. Továbbá, hogyan bírhatnak csak a két legfelsőbb állásúak, az emlősök, és madarak, kétségbe nem hozható, a' külsőtől sokszor annyira különböző önállású mérséklettel? surlódás a' vér és edények között egyéb állatokban is létezik, és miért nem fejlődik ki melegség? miért nincs hasonló munkálata a' vérforgásnak az emlősökben és madarakban, fogondzati állapotjuk alatt, mint azután? maga *Haller* mennyire nem bízott az említett ok' erejéhez megtetszik ezen szavaiból: „Ha a' számítás nem lenne tökéletes, ne feledjük, hogy a' halak' vére vizesebb 's kevesebb vas van benne, honnan megértethetik miért származik bennök kisebb melegség“ (1. c. 300.)

Midőn némelly élettudósok, *Haller*' véleményével meg nem elégedvén, a' táplálékokban keresnék az állati melegség forrását, egy eredeti fő állott elő, *Crawford*, ki új utat tört, 's olly irányt adott vizsgálatinak, melyet azután némi módosításokkal több nagy elmék követtek. *Crawford* tapasztalván, hogy az atmosphaerai levegőnek a' víznél magasabb mérséklete van, valamint azt is, hogy a' hús, tej, növények kevésbé melegnek mint a' víz, a' vér pedig mindezeknél magasabb mérsékletű: a' vér' melegsége okául az atmosphaerai levegőt vette föl, mint a' melly beszívattván a' tüdőbe, közli melegét a' vérrel, 's ez utolsótól elterjesztetik a' testnek minden részeiben. Segítségül szolgált pedig véleményének fejtegetésében a' vegytan' akkori állása, különösen *Priestley* azon tapasztalata, mi szerint a' savító ötször több meleggel van ellátva mint az atmosphaerai levegő; de támogatá állítását az arról meggyőződés is, hogy a' kilehellett szénsav (*acidum carbonicum*) alig bir $\frac{1}{17}$ meleggel, mint a' közönséges levegő: ugy gondolkodék tehát, hogy a' vérben kell maradni azon melegnek, melly a' közönséges levegőből elvonatott. Továbbá ekkor divatozott a' phlogistonról tan, mit elemesen használt *Crawford* véleménye' őltalmazására 's világosítására. A' beszívott levegő, monda, nagyobb

vonzódásu levén a' vérben létező phlogistonhoz, mint a' meleghez, melyet magában tart, elbocsátja melegét, hogy a' phlogistonnal összekötethessék; az ekképen kiszabadult meleg áltmegy az üteres vérbe, vitetik ettől, 's végre a' vérrel együtt eljut az üterek' ágacskáiba, hol elvonatik, phlogiston által pótoltatván ki: olly változás, melly által az üteres vér, véreres, vagy phlogistonos természetet vesz magára. Így tehát a' véreres vérnek kisebb melegségi fogékonysága van, mint az üteresnek.

Lavoisier' mély belátással folytatott tapasztalati, a' képzelt phlogistont kiküszöbölván, arra, az állati melegség' fejtegetésében sem lön többé szükség. A' savítót tartván ezen nagy vegytudós a' meleg forrásának, fő szerepet az életműségben is ezzel játszatott. *Lavoisier* szerint, a' vér, a' nélkül hogy a' beszívott levegővel érintésbe jöne, a' tüdők' sejtjeibe gyúlot (hydrogenium) és szénöt (carbonium) párologtat ki; mellyek aztán a' belehellett levegő' savítójával egyesülván, szénsavat és vizet alkotnak, olly egyesület, melyet mint forrását kell tekinteni az állati melegségnek. Ezen tudós véleménye nagy figyelmet gerjesztett, 's annak felvilágosításában, nagyobb tökélyre emelésében, jeles vegytudósok fáradoztak, „Tegyük fel, mond *Gmelin*, (*Handbuch der theoretischen Chemie*. 71. B. Frankfurt am Main. 8. 1829. 1522.) hogy valamely állat, bizonyos idő alatt elveszt = 100 melegséget; viszont azon melegséget, melly az elenyészet 100 helyébe lélegzéskor, a' savítónak szénöveli kapcsolata által származik, tehetjük a' növényevőknél 60—75, a' húsevőknél 40—49; ide számlálván pedig azt a' meleget is, melly a' savítónak gyújtóvali egyesülete által fejt ki, állíthatjuk, hogy az említett kettős kapcsolat által származott melegség a' növényevőknél = 75—80, a' húsevőknél = 70—75. Így tehát a' lélegzés általánosan véve $\frac{3}{4}$ teszi az állati melegségnek“.

Dulong úgy találta, hogy ha az állati meleget = 100 tesszük, annak, a' közelebb említett kettős egyesület által, nem több mint 0,49 vagy legfelebb 0,55 származhatik a' húsevőknél, és 0,65 vagy legfelebb 0,75 a' növényevőknél (*Journal de Physiologie par Magendie*, 111. 45.)

Despretz ugyan különbözik *Dulongtól* magasabbra tevén a' kifejtett meleget, t. i. = 0,7 a' húsevőknél, és = 0,9 a' növényevőknél (*Journal de Physiologie par Magendie*, IV. 143.); mindazáltal még az ő, hihetőképén szerfelett magas, számolása által is megbizonyosodva látjuk azt, hogy legalább az egész állati melegség lélegzési úton nem származhatik.

De csakugyan van vanzó oldala az állati meleg lélegzésből származtatásának. A' kisdedek csak akkor kezdenek önállású meleget tüntetni elő, midőn a' méhből kiszabadulván, tüdejek alkalmatossá lett levegőt színi be. A' méhpogácsa, bárha történt is általa hatás a' vérre, nem vala olly munkálatú, hogy a' tüdő működésével összehasonlíthatnák. A' vér- és üteres vér közötti különbség, olly csekély, ha létezik is, születés előtt, hogy némellyektől méltán hozatott kétségbe. A' levegő okozza az említett különbséget; annak behatása által kezdődik új élet, 's az állati meleg' kifejlése. Továbbá a' téliálvó emlősök' melege azon arányban száll le, mint gyengül lélegzésök, 's a' savító' mennyisége kevesedik. Midőn a' lélegzés csak 5—10, egy percz alatt, vagy midőn az egészen megszűnik, 's az állatok ártalmas gázba is vitethetnek a' nélkül, hogy életök veszedelmeztenék: akkor melegségök a' külső mérsékeltnél csak 2 ° R. magasabb. *)

*) *Classicus* munkát írt a' téliálvókról *Saissy*: *Recherches experimentales anatomiques chimiques sur la physique des animaux mammifères hybernans*. Paris et Lyon. 8. 1808. A' téliálvók eszünkbe juttathatják az ollyan embereket, kik lélegzésöket rendkívül alacsony fokra

Azonban, épen ezen téliálvók szorosabb vizsgálatakor látunk nagy nehézséget az állati meleg' lélegzésből származtatásában. Miként történhetik ugyanis, hogy noha egészen megszűnt azon állatokban a' lélegzési működés, 's a' kölcsönös hatás tüdők és levegő között félbeszakadt, még is képesek életműves meleget fejteni ki magokból, mire tehetetlenek az alsóbb állatok, noha színiak be levegőt, és savító nélkül nem létezhetnének? Látnivaló, hogy a' lélegzésnél felebb kell emelkednünk, abban meg nem nyugodhatván. Maga a' téliálvás, és az abban annyira leszállott, vagy egészen megszűnt anyagi csere, az életműség és külső levegő között, valami felsőbb oknak következte. Még inkább meggyőződünk, mennyire nem tarthatjuk a' lélegzési működést az állati melekség forrásának, ha a' következőket fontolóra vesszük.

A' gyújtó' kapcsolatát savítóval, hogy így víz alkottassék belőlök, nemcsak meg nem mutathatni, sőt inkább az élettudomány jelenállásával ellenkeznek annak oltalmazása: következésképen az állati melekség' vegytani vélt egyesületén alapuló egyik oka, nagyon ingadozó. Azt is több tapasztalati adatok bizonyítják, hogy az állatok savítótól egészen ment levegőben is lehellenek ki szénsavat: miből következik, hogy a' kilehellett szénsav származására nem szükséges savítónak szívadni be a' külső levegőből. Erre ugyan azt lehetne felelni: épen azért mivel savítótól ment levegő-

tudják leszállítani. *Treviranus* több ilyen esetet említ Biologiájának V-dik darabjában (350), melyekhez tartozik az, mit újabb munkájában (Ersch. u. Gesetze des organ. Lebens 11. 24.) *Reid* után hoz fel. Egy ember t. i. képes volt lélegzését annyira megkisebbiteni, hogy egészen holtnak látszék. Ő ezt örömet tette, míg utoljára életébe került, meghalván néhány óra múlva tehetsége mutogatása után. Ezen embernél már rendkívül lekellett volna szállani az állati melegnek, ha az lélegzéstől függene; de a' mi nem történt.

ben is mutatkozik szénsav lehellés után, kellett az életműves testben savitónak lappangani, vagy rejtve a' tüdőben mint maradványnak, vagy a' vérrel szoros kapcsolatban, 's attól csak a' lélegzési életmű által elválasztathatva. Tagadhatatlan, hogy a' tüdőben marad levegő, és így savító is kilehellés után. De minthogy, bár milyen szigorún nyomtatott is ki több ízben kilehellés után a' benmaradt levegő, még is származott szénsav: azt kell hinnünk, hogy a' szénsav alkotására megkívántató savító, nem a' tüdőből vitetett ki, hanem, mint szénsav, a' vérből választatott el, mellyel előbb szoros egyesületben volt. Ugy de ha ez áll: hogyan származhatik melegség a' szénsav formáltatása által? Épen nem hihető ugyanis a' természettani törvények szerint, hogy a' savitónak szénöveli kapcsolata még akkor is, midőn azon egyesület vérben, az az csepegő folyanyban történik, meleget, és olly magas mérsékletű meleget fejtsen ki.

Né feleadjuk továbbá a' fojtóleget (azotum) melly lélegzéskor kitakarodik, a' mi pedig nagyobb fogékony-sággal bir melegség iránt mint a' savító; minél fogva, még a' melegvérű állatoknál is, noha ezek kisebb mennyiségben választanak el fojtógázt mint szénsavat, azon melegnek, melly az említett vélemény szerint a' szénsav' formáltatása által kifejlik, a' fojtógáz által viszont meg kell köttetni.

Az is figyelemre méltó, hogy különösen *Treviranus*' tapasztalati szerint némelly robarok, kivált a' méhek, pillangók, magas mérsékletben több szénsavat választanak el, mint akármellyik melegvérű állat. Már, ha az állati meleg ezen vegytani változástól függene, lehetetlen volna az említett állatoknak 22° R. mérsékletben olly forróságot nem fejteni ki, melly hamar véget vetne életöknek.

Egyébiránt még azok is, kik a' lélegzést tartják az életműves meleg' okának, megengedik, hogy azt csak részint, nem teljesen származtathatni azon forrásból.

Dulong, *Gmelin*, mint láttuk, és több mások is csak $\frac{3}{4}$ állati melegséget hisznek lélegzési kútfőből eredni; hát az $\frac{1}{4}$ honnan fejlődik ki? A' mi több: *Treviranus*, *Brodie*' vizsgálatit vevén alapul, kiszámítja, hogy a' tengerinyúl 13° vagy 14° R. atmosphaerai mérsékletkor, bizonyos idő alatt $8,4^{\circ}$ meleget származtat; de a' melly $8,4^{\circ}$ melegből, 4° azon vízgőzök alkotására fordítatik, mellyek a' bőrön és tüdőkön kitakarodnak. Ugy de a' még megmaradt $4^{\circ},4$ -nek is kell mind inkább kevesedni, ha csak vagy azt nem vesszük fel, hogy a' szerint a' mint alább szállana az állati mérséklet, több szénanyag égetik el, következésképen (fölvevén t. i. hogy azon elégs teszi az állati meleg' főforrását) több meleg fejlődik ki; vagy pedig azon melegség' mennyiségét, melly a' testből kiszabadul, tetszésünk szerint meg nem kevesítjük. Minthogy pedig sem amazt sem emezt meg nem mutathatjuk: itt kielégülést nem találhatván, felebb kell emelkednünk.

De ha a' felhoztak az állati meleg lélegzés általi származását kétségbe hozathatják; némelley, élőállatokon tett tapasztalatok, azon véleményről még inkább elidegeníthetnek. Ha a' kutya' agya a' varolhidnál, vagy a' gerinczagy' felső részén átmetszetik, vagy ha az állat mákõnynek a' vérerekbe fecskendezése által megbutítatik; még azért, többnyire, mint előbb lélegzik; de állati mérséklete nagy mértékben leszáll, hirtelen meghidegszik.

Ismereteseek az élettudományban *Brodie*' nevezetes tapasztalati, ki miután a' tengerinyúl' fejét elvágta, vagy miután worara méreg, vagy keserű mandolaolaj által az állatot egészen megbutította, 's idegrendszerének hatását leverte, a' lélegzést, mesterséges befúvása által a' levegőnek egy darabig fenntartotta. Szénsav annyi mennyiségben származott, mint az állat' egészséges állapotjában; a' szív rendesen vert, noha valamivel halkabban; a' véreres vér üteressé által változott; de az állat csak hamar meghidegült. Sőt, mi figyelemre

méltó, még siettette a' mesterséges lélegzés a' test' meghidegülését, nem hogy akadályoztatta volna. Tapasztalta ugyan is *Brodie*, hogy azon állatokban sokkal tovább megmaradt az állati meleg, melyekben, miután idegrendszerök leveretett, a' lélegzési működés nem ébresztetett föl.

Igaz ugyan, hogy *Brodie* tapasztalatának nem látszanak azok kedvezni, melyek némelly más természettudósoktól; különösen *Halétól* és *Le Galloistól* tettettek (Meckel's Deutsches Archiv für die Physiologie 111. 429. 436.) Különösen *Le Gallois* igyekezett megmutatni, hogy az állati meleg' növekedése és fogyása, a' beszívott savító' mennyiségével egyenes arányban van. De viszont *Chossat* tapasztalati, erősítik *Brodie* állítását (Meckel l. c. VII. 281.)

Egyébiránt minden különbözőseik mellett az említett tapasztalatoknak, aunyi csakugyan kivilágosodik belőlök, hogy sem a' savítót, sem a' szénsavat az állati melegség' egyedüli forrásának nem tarthatjuk. Továbbá, egy más útra mutatnak azok, hol az állati mérséklet' okát kereshetjük. Több tapasztalatok erősítik ugyan is, hogy az agy, gerinczagy, nyultagy kisebb nagyobb mértékben megsértetvén, alább szállott az állati melegség. Sőt az idegeknek is kell lenni befolyással az életműves mérsékletre. Ütdagban (aneurysma), miután az ideg leköttetett, az egész tagot hideg' és meredtség érzése foglalja el. Rendetlen lázakban, hol az idegrendszer szenved, bélyegző sokszor a' testi mérséklet' szembetünő egyenlensége a' különböző részeken. Ficamodásokban nyomtatván a' csonttól az idegek, a' mérséklet alább száll. „Ismerek egy személyt, mond *Bichat*, (Allgemeine Anatomie und Physiologie. Aus d. Franz. m. Anm. v. C. H. Pfaff. 1. Th. 1. Abth. 8. Leipzig, 1802. 258.) kinek könyökidege felül a' borsócsonton üvegdarab által keresztül metszetett, 's kinek kis- és gyűrűsuja a' többinél állandóul hidegebb“.

A' körérzideg és bolygideg elmetszetvén, többször tapasztalták a' természettudósok leszállani az állati meleget, noha a' vérforgás nem szűnt meg, és a' vérekes vér' üteressé átváltozása mesterséges lélegzés által fenn-tartatott; minél fogva hajlandók valának némellyek úgy nézni az említett idegeket, mint forrását az állati életműves mérsékletnek. A' mi különösen a' közérzideget illeti, van valami a' hasonlító boncztanban, mi ezen véleménynek kedvezni látszik. A' halaknál, hol az állati mérséklet legfelebb is igen csekély, sőt annak létezéséről kételkedhetni, az említett ideg alig mutatkozik, 's *Cuvier*től csak mint a' gerinczen lekigyódzó, duczok (ganglion) nélküli fonalka, íratik le. De ha meggondoljuk, hogy némelly amphibiümoknál, melyekben pedig inkább hihetünk, mint a' halakban önállású meleget létezni, a' közérzideg felette kifejtetlen; ha tekintetbe vesszük a' repkedő robarok magas mérsékletét, melyek pedig tulajdonképeni közérzideggel nem birnak; ha végre az emlősök' 's madarak' fogonzataira figyelme-zünk, melyek közérzideggel ellátvák, még is csak anyjok melegétől függenek: azon ideget az állati melegség forrásának épen nem tarthatjuk. Hasonlóan van a' dolog a' bolygidegre nézve, mint a' melly azon fő-lábasoknál (cephalopodák) kezd annyira kitűnni, hogy az alig észrevehető közérzideget lenyomja, melyeknél vagy felette csekély és változó az életműves mérsék, vagy nem is létezik. De különben is sokkal inkább bizonyítja a' hasonlító boncz- és élettudomány, mennyi-re nincsenek arányban az idegek, 's ezek' középpontjai az állati meleggel, mint hogy annak forrását azokban kereshetnők. Ideggel birnak hihetőképén minden állatok; nem csak az emlősökben és madarakban, hanem sok egyéb állatban vannak az idegek középpontosítva a' nélkül, hogy életműves mérsékletöket megmutathatnók. És épen ezen nehézségek' meggondolása birta arra a' hí-res *Treviranust*, hogy az állati melegség' nyomozásában más útát törjön.

Treviranus (Erscheinungen und Gesetze des organ: Lebens. I. 429.) különösen *J. Davy* azon tapasztalatából indul ki, mi szerint ezen tudós nyomósabbnak találta a' vér – mint az üteres vért. Ez onnan van, mond *Treviranus*, mivel a' vér az üterekben kiterjed, a' vérerekben pedig összehúzódik. A' kiterjedésnek és összehúzódásnak okát pedig a' melegség' nagyobb és kisebb mennyiségében azért nem kereshetjük, mert nem foghatjuk meg, miért kellene a' melegségnek inkább hatni az üteres mint véreres vérrre. De különben is létezik és munkál az életműves testben valami, a' melegségtől különböző erő, melly által az életműség minden elemi részei tartós és sokkal hathatósab terjedetben tartatnak, mint származtathatna bennök a' szabad meleg' azon mérséklete, melly velök közöltetnék. Már pedig minden olyan kiterjedésnek, mi az életerő, és nem a' szabad meleg által hozatott elő, azon munkálatának és következésének kell lenni, hogy meleget vegyen magához, és kössön meg; valamint megfordítva, minden életerő és nem megkisebbedett melegség okozta összehúzódás, meleget fog szabaddá tenni. E' szerint, midőn a' vér vérerekből üterekbe megyen, és az üterekben kiterjed, mindenütt a' hol csak érintésbe jő a' légkörrel, és így különösen a' tüdőkbén, tőle meleget von el, és azt megköti. A' megkötött meleg viszont szabaddá lesz, és közöltetik az egész testtel, midőn a' vér az üterekből a' vérerekbe megy által, és összehúzódik.

Az állati melegség' ezen mélyen vágó nyomozásában nincs képzelt phlogiston; nincs vegytanús kapcsolatra hívakodás; nem kerestetik a' forrás az idegrendszer czélra nem vihető után: valami rejtettebbre igazítatik, magasabbra emelkedik fel a' vizsgálódó elme. Így tehát a' terjedettebb vér okozná az állati melegséget, mint a' melly azt a' légkörből elvonja; a' vér' nagyobb terjedettsége pedig az életerő hatása' következte: e' szerint maga az életműség az állati meleg első forrása. Ugy kell tehát gondolkodnunk, hogy az em-

lősökön és madarakon kívül egyéb állatokban azért nincs kétségbe hozhatatlan állati mérséklet, mivel a' terjedettebb (üteres) vérnek hiával vannak. A' mesterséges lélegzés levert ideg rendszerű állatoknál azért nem okoz melegséget, mert bárha tart is egy darabig a' vérforgás, és a' véreres vér üteressé átváltozik; de ez csak szorosan vegytanos, nem életerőben gyökerező átváltozás.

Mindazáltal ha a' dolgot még mélyebben vesszük, némi nehézségekre találunk, mellyek aligha elháríthatnak. Nevezetesen, ha vérerestől egészen elkülönözött, vagy tulajdonképeni üteresvér nem létezik is az alsóbb állatokban; van csak ugyan az ő véröknek is bizonyos, életműség okozta terjedettségök: miért tehetetlenek még is lélegzési életműveik meleget vonni el a' légkörből, mellyel szintűgy mint az emlősök és madarak, érintésbe jönnek?

Tudjuk millyen szembetűnő a' repdeső robarok' mérséklete, noha azon 'gerincztelenek' szakaszához tartoznak, mellyeknek vére a' gerinczesek' vérétől már csak annyiban is nagyon különbözik, hogy megalvása sokkal tökéletlenebb. (*Burdach*, Die Physiologie als Erfahrungswissenschaft. Leipzig 1832. IV. 36.)

Az amphibiumok' életműves melegéről több élet tudósok, kik között van maga *Treviranus* is, kételkednek; ezen állatokban kezd pedig már elkülönözve lenni az üt- és véreres vér: hogyan nem képes még is ezeknek vére azt vonni el a' légkörből, mit a' robarok elvonhatnak, és származtathatnak? különösen a' crocodilusról, mellyet valamint egy részről a' kevésbbé lenyúló tüdők, 's máj' tájékán mutatkozó, emlősök rekeszéhez (diaphragma) valamennyire hasonlító izomrostok; úgy más részről az üteressel nem annyira összevegyült véreres vér, a' többi amphibiumoktól megkülönböztetnek, (*Cuvier*, Das Thierreich. Nach der zweit. Ausg. übers: u. m. Zusätzen erweit. v. Voigt. Leipzig, 1832. 11.), a' crocodilusnál, ha az említett

tudós' véleménye áll, már előlelegesen magasabb állati mérsékletet kell létezni hinnünk, mint egyéb amphibi-umoknál. Azonban még is a' legszemetűnőbb külső melegtől különbözést, nem a' *crocodilus*nál, hanem a' kigyóknál és földigyíkoknál találta *Czermack*, mint ezt *Müller*' physiologiajában (1. B. Coblenz, 1833. 77.) megláthatni.

Végre vannak esetek, melyekben madarak és emlősök vére sem működik úgy, hogy az üteres a' vér-erestől [egészen el volna különözve, hanem az alkotó-erőnek bizonyos tévedése miatt összevegyülnek, mint emberben is az úgy nevezett kék nyavalyában (cyanosis); a' mikor tehát nagyon lekellene szállani az állati mérsékletnek; de a' mi sokszor csak kis mértékben, néha pedig épen nem történik.

Mindezek arra mutatnak, hogy az életműves melegség származtatásában a' vért az életerő egyedüli eszközének nem tarthatjuk. Talán az üteres vér együtt dolgozik itt a' tökéletesebb, kifejtettebb, szorosabban középpontosított idegrendszerrel? Az idegrendszer, mindent összevéve, legtökéletesebb emberben. Az ő legmesterségesebben középpontosított agya öntöztetik aránylag legtöbb üteres vértől; még is alább áll életműves mérséklete különösen a' madarakénál, melyekben ha legsavításabb is az üteres vér, az idegrendszer alsóbb fokon áll, az agy' részei egymásba olvadása pedig, melly annyira kitűnő emberben, a' madaraknál nagyon tökéletlen.

Utoljára is életerőre kell felemelkednünk, de az egész életműves alkotmányt, nem csupán egyes részeket éltető, igazgató életerőre. Ez a' csodaerő, mellynek csak jeleneit vesszük észre, de szentségébe, titkaiba nem hathatunk, okozza némelly emlősök' téliálmását, midőn egyéb, amazoktól szembetűnőleg nem különböző életműves lények, ellenállhatnak a' külső mérsékletnek. Csak ezen erő teheti azt, hogy noha a' kétféle vér összevegyül a' kéknyavalyában, még is sokszor rendes fokán

marad az állati melegség. Ez az ismeretlen valami igazgatja olyan módon az emlősöket, és madarakat, mi szerint idegrendszer, vér, és ennek forgása, lélegzés, emésztés, táplálékok' hatása az életműves részekre, alapítják, előhozzák, fenntartják, és legalább rendes állapotban bizonyos fokon felül emelkedni nem engedik azt az életműves melegséget, melly olly nagy fontosságú eszköze az életerőnek céljainak elérésében.

MOCSE MIHÁLY.

VII.

A rabszolgaság Északamerikában.

Audiatur et altera pars.

Mind azon fényes rajzolatokat, melyek az egyesült státusokról kezeinken forognak, egy homályfolt' tiszteleníti; és ez a' *rabszolgaság*. Különösnek, botránkoztatónak, de képtelen ellenmondásnak is tetszik, a' szabadság annyira híresztelt honában egyszersmind egy nagy rabszolgatanyára bukkannunk. Azért nem csoda, ha e' pont a' hitelében csökkent ó világnak folyvást kedvező alkalmúl szolgál lenéző 's feddőző arczczal állni elő az újnak ellenében. De midőn egyfelől olly sok nyomos és keserű szemrehányásokat hallunk: más felől a' botránkozás követ egyre maga helyén mozdulatlan állni látjuk; 's ez a' másik az mit magában megfogni nehéz. Feltennünk azonban nevetséges volna, hogy ott, hol az észen kívül semmi hatalom nem uralkodik, akármelly polgári intézvény is helyes ok nélkül létezhessek; vagy annyi ostromló vélemény daczára merő átalkodottságból tartassék fenn, mely utóbbi viszont a' republicai erényességgel nyilván ellenkeznék. Hogy tehát e' tárgyban józanúl ítélhessünk: illő kihalgatnunk a' másik részt is, 's megértünk önmagától, mik legyenek nézetei a' rabszolgaságról. Illy czélból kívántuk közleni a' következő levelet, melyben minden ide tartozó körülmények olly bőven, tisztán és alaposan *vannak kifejtve*, hogy azoknak olvasása e' mindennap

vitatott tárgy felett sok tévelygést 's félreértést megigazíthat. A' levél egy Európából Amerikába költözött, 's mind a' két világrészszel közelebből ismeretes férfiútól való; intézve van egy európaihoz, és imígyen szól:

„Sajnálva látom, osztozni önt is azon balvéleményben, melly Európában a' mi déli tartományaink ellen igen is elterjedt. Mint sok egyéb dolgok: úgy a' rabszolgaság is távolról nézve egészen más ábrázatot mutat, mint közelről tekintve. Mi a' törvényben szigorú, szeliddé válik megszokás által; a' visszaélések egymást lerontják; 's az, a' mi borzasztó és szörnyű theoriában, gyakran teljesen tűrhetővé lesz gyakorlatban. E' levelet tehát arra szántam, hogy önnek, nézeteit megigazítsam, 's szerecseneink' állapotjáról helyes képzetet nyújtsak. A' mi szárazföldünkön 's szigeteinken ennél egyegy fontosabb tárgy nincsen; és én folyvást kérdezem magamtól, miért annyi utazások' íróji közül, kik Amerikát rajzolgatták, egy sem méltatta e' tárgyat azon figyelemre, mellyet érdemel? fog ugyan ön találni néhány angol utazókban szintolly izetlen, mint nagyított festéseket a' feketék' rútságáról 's uraiknak kegyetlenségéről: de felidézem önt, mutasson bár nekem a' rabszolgaságról csak egy lapot is, mellyben józan értelem legyen.

Ha csak a' dolgozó osztály' sorsa, következőleg minden társasági viszony meg nem változik; ha csak egészen másféle erkölcsök nem születnek, 's vallás-és nevelésre legnagyobb befolyás nem gyakoroltatik: a' rabszolgaság folyvást azon nagy sarkalap lesz és marad, mellyen minden belső politicánknak forogni kell. Befolyása érezteti magát ennek minden részeiben, még azokban is, mellyek vele legkevesebb viszonyban lenni látszanak.

Nem akarom czáfolgatni a' rabszolgák' urai ellen való szintolly goromba, mint nevetséges rágalmat, mellyek e' vesződséget meg nem érdemlik. A' századok' általános szokása ellen nem érzelgő indulatossággal kell

kikelni, hanem jóféle okoskodásokkal, mellyek erkölcsiségben 's főkép kormánytudományban legyenek erősen gyökerezve: Miért a' feketék baráti effélékkel soha elő nem állottak? A' rágalmak 's előítéletek Európában különösen a' britt irigységnek köszönik létezésöket. Az angol ministerium megakarván gátolni ez egyesült státusokba kivándorlást, annyira vetemült, hogy a' népről 's kormányáról zsoldos írók által hazugságokkal teljes utazásokat irogattatott. Mind ezen könyvekben, mellyek John Bulléknél nagy keletre kaptak, a' rabszolgaság általában igen fontos szerepet játszik. Másik oka a' tévelygésnek az angol földön születés, 's következőleg itteni lábrakapása bizonyos theocratiai czélzatú hitfelekezeteknek, mellyekről önnel máskor fogok szólni. Ezek azt vélték, nekik kötelességök a' mi lelkeinket életünk' és tulajdonunk' rovására üdvezíteni; és hogy az angol ministerium, befolyásukat magáévá tehesse, kénytelen volt velek egyetérteni. Ezen felekezeteknek kell köszönnünk a' szerezsenkereskedés eltörlését és a' lovak' szabadságát védő törvényeket. Ezeknek fogja rövid időn köszönhetni Anglia, nyugotindiai gyarmatinak elvesztését; mert az ösvény, mellyet e' részben a' kormány követ, homlokegyenest ellenkezik minden okossággal.

Arra, hogy valaki rabszolga birtokos ne legyen, csak kétféle ok létezhetik, ugymint: jog – vagy számolásbeli. Én megpróbálom lerontani mindeniket, 's először igazolni az úri jogot, azután megmutatni önnnek, hogy a' társaságnak bizonyos időszakaiban a' dolgoknak ezen rende szintolly hasznos a' rabszolgának, valamint az úrnak.

A' jogbeli kérdés felett nem lehet semmi kétség, ha egymást felvilágosítani 's megérteni akarjuk. A' tévedés onnét származott, minthogy a' jog általános dolognak vétetett, holott az mindig ráviteles, tekintve a' szabályt és személyességet. A' *személyes jógnál* fogva (mellyet némelylek helytelenül *természeti jognak* ne-

veznek) a' személynek van jusa *) sajátjává tenni használás végett minden külső tárgyat, 's lerontani minden akadályt, mely nézeteinek ellenszegül. Legyen bár cselekedetének tárgya egy kő, egy növény, egy állat: ez annak mint kultárgynak, vagy akadálynak önséges (subjectiv) sajátján semmit nem változtat. A' személy pedig nem ítéltet másként, mint önlegesen. Jól meg kell azonban jegyezni, hogy a' személynek ezen jusa csupán magára vitetik; mert az akadálynak is szintűgy van jusa maga használatára a' személyt elsajátítani vagy rontani, és ezen esetben helye és neve elváltozik. Egy ember találkozik egy oroszlánnyal; neki tagadhatatlanul van joga magáévá tenni ennek bőrét: de az oroszlánynak is szintűgy tagadhatatlan joga van az ember' húsához. Már a' mint egyik bőrét, másik husát védi, ez által mindegyiknek tárgyalagos önkéntessége akadálylyá válik a' másakra nézve, melyet joga van lerontani. Ime tehát két ugyancsak vitatott jog előttünk, közöttök más bíró nincs és nem is lehet, mint a' természet' általános nagy törvénye. Az ember nem követeli az oroszlántól, hogy nyúzó és büntető jogát elismerje, ha csak az magát meg nem adja; hanem próbálja őt erőltetni kényszeríteni.

A' társasági állapot nagy változásokat hoz be a' személyek' jogaiba; mindazáltal következő három szabályt bizonyosnak tarthatni: 1) A' társaságok úgy bannak egymással, mint egyes személyek, a' nélkül, hogy a' személyes (*természeti*) jogon kívül egyéb által szabályoztatnának. 2) A' társaságok ugyan azon jog szerint bannak az egyes személyekkel, kik rájuk nézve idegenek. 3) A' társaság' tagjai visszanyerik személyes függetlenségüket az olly tárgyak iránt, melyek ezen társaságra nézve idegenek.

*) A' jog és jus szavakra nézve Kerekessel egyet értünk. *Ertekezés és kitérések.* 497. l.

Az ember megfog egy lovat és megszelidíti; valljon szerzett-e magának valami just ezen lóhoz, tekintve a' lovat? Nem. Neki van jusa tulajdonává tenni a' lovat használás végett: a' lónak pedig van jusa levetni őt és elszaladni. A' természet' törvényei, mellyek a' győzedelmet az erősebbnek, de kivált az ügyesebbnek részére biztosítják, fogják a' személyes jogok' ezen összeütközését elhatározni. A' lovag azonban társasági jogot szerzett magának ezen lóhoz, tekintve nem azt magát, hanem a' társaságot. Ez ígéri, hogy szorgalmát és munkáját védeni, 's azok' gyümölcsének használatát számára biztosítani fogja. Ez tehát nem fogja engedni, hogy valaki azt a' lovat megölje, vagy ellopja; sőt ha elszabadul, a' lovagnak módokat fog nyújtani annak megkerítésére; végre szabadságára fogja hagyni, hogy a' kényelmet, mellyet munkája által szerzett, akármi más által szerzett egyéb kényelemért elcserélhesse, és ezt a' mást a' maga jogaiba behelyheztethesse.

Az embernek kétségkívül semmi joga nincs más emberen, tekintve ezt a' más embert: azonban még is lehet rajta joga, tekintve a' társaságot. 1) Ha mind ketten mint a' társaságnak tagjai, valamelly szerződés által levannak kötve egymásnak: a' szerződés' megszegője erkölcsi sértést követ el, mellyért megérdemli, hogy a' társaság a' sértéshez mért büntetéssel illesse. 2) Ha kettejük közül csak egyik tagja a' társaságnak, és ez neki a' másik feletti bármelly jusait biztosítja. Ebben az esetben semmi szerződés, semmi erkölcsi sérelem, semmi büntetés nem létezik; hanem létezik ellenállás' esetében harcz, mellyet mindegyiknek van joga egész erejéből folytatni, és mellyben a' társaság' tagjának van joga a' társasághoz segédért folyamodni. Egyszóval: a' rabszolganak annyi joga van urának el-
lentállni és elszökni, a' mennyi ennek van amazt használás végett elsajátítani 's engedelmességre kényszeríteni. Közttek semmi szerződés, következőleg semmi viszonyos jog nincsen; mert egy társasági jog csak másikon

alapúlhat. A' tévedés onnét eredt, minthogy a' rabszolgának erkölcsi kötelességévé akarták tenni a' szenvedő engedelmességet, mi is képtelenség; miután e' szerint olly szerződést kellene felteennünk, mellyben minden nyereség az egyik, minden veszteség a' másik felé lenne, melly szerződés *ipso facto* semmi. Az úrnak ugyan is épen annyi jusa van, a' társaságtól, rabszolgája, mint lovafeletti hatalmában megtartatását követelni.

De hagyjuk ez elvont elmélkedéseket, 's vegyünk különös esetet fel. Amerika' gyarmatosításakor bizonyosan nem létezett semmi szerződés az indusok és fehérek között. Ennél fogva kölcsönös joguk volt egymást magok hasznáira elsajátítani és rontani, valahányszor azt célirányosnak találták. A' természet' örök törvényei szerint, a' gyengébbek, de ügyesbbek győztek; és a' benszülöttek rabszolgaságra jutottak minden amerikai spanyol birtokokban, mellyeket puha és elasszonyosodott nemzetek laktak. Nem így volt a' dolog az egyesült státusokban. Itt a' fehérek' megtámadásainak hadviselő népck álltak ellent, 's gyakran éltek azon jogukkal, melly őket amazok' elrontására 's prédáiknak magok hasznául eltulajdonítására nézve illette. A' fehérek egyezkedni kezdtek velek, 's végre majd valamenyivel többé kevésbbé nyereséges szerződésekre léptek.

Minden munkának szükség, hogy meglegyen a' jutalma. Kereskedők mentek Goinea' partjára, 's vásároltak ott rabszolgákat ollyan nemzetektől, mellyeknek semmi szövetségök nem volt az övékkel. E' rabszolgák eladattak, vagy társaságuk' törvényei szerint, mellyek a' rabszolgaságot törvényes büntetésnek nézik, vagy mivel háborúban tétettek foglyokká és sajátítottak el a' győző' használatára. De bár e' kereskedők ingyen szedték volna is fel őket: ez semmit nem változtatna az ő jusokon. Ha én elfogok egy vad lovat Missoare' síkjain: az elfogás' és megszelidítés' fáradsága, 's azon veszélynek kitétetésem, hogy eltalál szaladni, teendi

annak egész árát, mellyet értte fizettem. A' társaság' hozzászólása csak addig terjed, hogy végére jár: valljon tagjai közül valakinek nem volt-e zsákmányomhoz előbbi joga az enyimmél. Minden társaságnak kétségkívül van jusa tagjainak munkáját szabályozni, és a' szorgalom' egy vagy más ágát eltiltani: de a' jelen esetben éppen ellenkező történt. Minden európai nemzetek, ki jobban, ki kevésbbé elősegítették a' rabszolgakereskedést. Több gyarmatok ellentállni igyekeztek a' rabszolgák' hozzájuk bevitelének: de az anyaváros kényszeríté őket megnyitni kikötőiket ezen kereskedésnek. A' gazdák e' szerint részükön lenni látták nem csak a' theoriai jogot, hanem egyenes tetteges törvényhozását is azon társaságoknak, mellyeknek tagjai voltak.

A' forradalom száraz földünkön, ámbár csaknem egyszerre történt, még is részekre volt oszolva. Mind-egyik gyarmat megtartotta függetlenségét a' küzdés' egész ideje alatt; és mikor a' XIII. egyesült köztársaság el lön ismerve, ámbár egy központi kormány alapított, azok mind a' mellett is önállásu státusok maradtak, általában nem függvén egyik a' másiktól minden effélékben, mik belső törvényhozásukat illetik. Már a' forradalomkor egy része az egyesült státusoknak lemondott a' rabszolgákról; más státusok követték őket később; mások követni fogják hihetőleg jövőendőben: de némellyekre nézve legvilágosabb lehetetlenség ellenni rabszolgák nélkül, 's alkalmasint még soká fogják azoknak tartását folytatni. Semmi hatalomnak nincs joga, 's nem is kívánja hogy legyen, az ő honi dolgaik' szabályozására. Hanem a' rabszolgaságot illető kérdések mindig a' congressus elébe szoktak terjesztetni. Az egyesült státusok, mellyeknek kizáró joguk van rendezni a' kereskedést, 1808 óta a' rabszolga kereskedést eltiltották. Senki nem panaszkodott e' rendszabály ellen, melly jó előre kihirdettetett; hanem én nem félek kimondani, hogy minden rabszolgáinkat illető törvényhozási próbatétel, a' déli státusoknak az egye-

sülettől elválást kötelességökké fogná tenni. E' kötelesség azon jogon alapúl, mellyel bir minden ember élete' és tulajdona' védelmezésére. Hinné-e ön, hogy találkoznak olly ostoba emberek, kik ezt észszel fel-nem érik, 's olly előre nem látók, kik e' részben el-akarják hajítani a' koczkát?

A' közvélemény a' déli státusokban, ugy hiszem, az, hogy a' rabszolgaság szükséges roszt. Én a' dolgot korántsem illy szempontból nézem; sőt inkább hajlandó vagyok azt, a' nemzetek' életének bizonyos időszakaiban, jónak tartani. Hogy' lehető p. o. rabszolgák nélkül egy új tartomány' földmívelésére nagy tőkét fordítani? mi ennek köszönjük sivatagjaink' gyors népeseését. Valamint a' szoborrá alakult márvány a' kőbányából csakánynyal vágatott ki, vésővel faragtatott le, 's ráspolylyal símittatott meg: úgy szükség, hogy a' vad föld, mielőtt magába felsőbb míveltségű népet fogadni képes lehetne, a' lakosok különböző osztályainak kezein menjen keresztül. A' földnek míveléséhez egymásután kell használni az eszközöket, valaminthogy sorban kell jöni a' könyveknek az ember' nevelésénél, sorban az intézeteknek a' nép' nevelésénél. Az éjszaki eldarabolt tartományokban, hol minden föld termékeny; hol számos folyók a' közösülésre könnyű módokat nyújtanak; hol a' nyári hőséget tengeri szellők és a' nap' magassága mérséklék, apró birtokosokból álló népség is lábra kaphat, 's kevés évek múlva az élet' minden kényelmeiben részesülhet. De a' déli roppant síkokon, mellyeket nagy folyók csak egymástól nevezetes távol-ságban öntöznék; hol a' jó föld véghetetlenül kevés az örök sivatagokhoz képest; hol az éghajlat' forrósága a' szabadság alatti húzamos munkát minden fehér emberre nézve halálössá teszi, nagy tőkepenzék 's fekete nép szükségesek a' földek' míveltté tételére. Ha csupán apró birtokosok próbálnának illyes településeket: azok egészen ellennének minden civilisatiótól szigetelve 's értéket a' hurczolkodás és élelembeszerzés fölemészténé.

A' kézi munka igen drága lenne, mert megkellene fizetni mindennek, élete' veszélyeztetését. A' nagy tőkepénzesek ellenben, a' mint a' pusztában egy *oasra* találunk: azon pillanatban egész népet visznek arra, utakat nyitnak, hídakat építenek, posványokat szárítanak, 's néhány évi költekezés után iszonyú hasznokat letésítenek. E' nagy birtokosok' árnyékában a' tartomány csak hamar megnépesül közép sorsúakkal. Nem sok idő múlva a' nagy értékek, birtokosaik halála által fellesznek oszolva. Azok' helyeit kis birtokosok foglalják el; számuk nevedni fog; az éghajlatot megszokják, 's ekkor osztoznak a' munkában a' szerezésekkel, kikre nézve az éghajlat különösen egészséges, mert a' meleg ellen soha nem panaszkodnak. Azon földek, mellyek ma semmit sem érőknek tartatnak, míveltetni fognak mindjárt, mihelyt minden jó föld ellesz foglalva, 's mihelyt a' trágyázási rendszer dívatba jöni kezd. Midőn a' rabszolgaságnak a' status gazdaságban az a' következése, hogy könnyebbíti déli tartományaink' népesítését: befolyása a' társaságra nézve sem kevésbbé nyereséges. Az ültetvényesnek, ment lévén minden kézi munkától, sokkal több ideje jut lelkének művelésére. Megszokván magát úgy tekinteni, mint ki nagy számú személyek' sorsáról erkölcsileg felelős; ez characterének bizonyos szigorú méltóságot ad, melly erényre vezet, 's melly mérsékelve művészetek, tudományok és literatura által, a' déli ültetvényest az emberi nem' egy legtökéletesebb mintájává képezi. Az ő hajléka nyitva áll minden jövőknek, nemes vendégszeretettel; nyitva erszénye, nagyon sokszor a' pazarlásig. Annak megszokása, hogy neki engedelmeskednek, őt a' hozzá hasonlókcal, az az minden fehér emberrel bánásban némi nemes büszkeséggel ruházza fel, 's bizonyos nézetbeli függetlenséggel politicában és vallásban, mi is tökéletes ellenkezője azon tartózkodásnak 's képmutatásnak, mellyet éjszakra igen is gyakran találhatni. Ő rabszolgaínak atyjok inkább, mintsem urok,

mert sokkal erősebb, hogysen irántok kegyetlennek lennie kelljen.

Politica szerint is, a' következmény nem kevésbbé kedvező. Tartományunk még fiatal, népessége ritkás, dolog van mindenütt; itt henyélők, ingyen élők, szemetnép nincsenek: de nem lesz így mindig. Már is az éjszaki nagy városokban, több alkalommal lázongások adták elő magokat a' dolgozó osztály és hajóslegénység között. Valljon az van-e rólunk végezve, hogy újra születni lássuk nálunk a' *római forum'* jelenetét? vagy hogy magunkat effélék ellen biztosítsuk, a' nemességhez kell-e folyamodnunk, mint Angliában? Az orvosszer rosszabb lenne a' nyavalyánál. Egy elkülönzött státusnak nincs mit félni hasonló támadásoktól, mert a' többi segítségére jőne és fennfogná őt tartani; de mi lenne az egyesületből, ha hogy a' congressus a' washingtoni alnéptől eloszlatnék, vagy lenyomatnék? A' szabott mennyiségű jószággal nem bíró lakosoknak szavazati jogtól megfosztása, mint Virginiában van, kétségkívül egy segédmód lenne: de ez ellenkezik intézvényünk' szellemével, 's minden ilyes határszabás mindig önkényes; egyébiránt pedig ez a' népet a' lázadástól meg sem fogná tartóztatni. Hasonlítsa csak össze ön a' választásokat a' déli 's éjszaki nagy városokban, melly zenebona ezekben, melly csendesség amazokban! Éjszakon a' társaság' alsóbb osztályai dúlakodva foglalják el magoknak a' választások' helyét, 's onnan illetlen magokviselése által elűznek, úgy szólván, minden tanúlt és értelmes embert. Délen ellenben minden alsó osztályok feketék, rabszolgák, némák. Az értelmes emberek a' választásokat csendesen és okosan vezérlik; és talán egyedül ennek tulajdoníthatni ama' talentombeli felsőbbiséget, melly az egyesült státusok' congressusában délnek részéről kedvezőleg mutatkozik.

Eddig a' rabszolgaság egybevetett hasznairól csak annyiban szóltam, mennyiben azok a' gazdákat illetik; de a' rabszolgák magok az elsők, kik a' dolog' jelen ál-

lapotjában nyernek. Minden országban, minden időben, egy igen nagyobb része az emberfajnak arra van kárhoz-tatva, hogy kézimunkájából éljen; és én egy cseppet sem kételkedem, hogy a' társaságnak ez a' része boldogabb és hasznosabb egy rabszolga státusban, mint másutt. Vesse egybe ön, sorsát a' mi szerecseneinknek, kik jól ruházva, jól tartva holnapról nem aggnak, 's családjukra nézve semmi gondjuk nincsen, vesse egybe azt, nem mondom a' szabad szerecsenek' 's mulattok' lealacsonyított fajáéval, kiket a' szabadság' egész sulya nyom, a' nélkül, hogy javaiból csak egyben is részesülhének, hanem az európai fehér munkásokéval, kik két, három annyit dolgoznak, még is magok 's családai mindegyre éhenhaláshoz vannak közel. Én nem kételkedem kimondani, hogy a' mi szerecseneink boldogabbak nemcsak Anglia' kézműves városainak napszámosainál, hanem általában minden parasztnál Európában. Azt fogja ön nekem mondani, hogy az egy szabadság' képzele helyre üt minden nélkülözéseket 's nyugtalanságokat, mellyekkel maga ezen szabadság együtt járni szokott? Erre azt felelem, hogy igaz az önre és rám nézve; hanem bizonyos lépcsőű tanúltság, bizonyos erkölcsi életbeli lelkesülés kívántatik a' szabadság' nemes képzetének ízlelhetéséhez. Vegyünk fel egy ausztriai, magyar, vagy cseh parasztot, szállítsuk őt ált Amerikába, 's mondjuk neki, hogy már most szabad. A' legelső vasárnapon nem fog találni senkit, ki vele kerिंगőt járjon; megfogja átkozni az országot, szabadságát és választásait, 's jobban fog neki esni visszatérni *Schatztz*-házhoz, *Verwalte*-réhez, *Wirthshaus*-zához és *Robot*-jához. Ellenben már csak gondolatja is annak, hogy egy fölebbvalót kell ismerni, a' mi *Shake*-rűnket, ha Európába szállítónók, boldogtalanná tenné, még akkor is, ha őt minden képzelhető jóvoltokban részesítenék. Azok, kik azt hiszik, hogy a' hűbér rendszernek Ausztriában eltörlése által megjavítnák sorsát a' parasztnak, tetemesen csalatkozni fognának, ha csak annak felvilá-

gosításával nem kezdenék a' dolgot. Ez a' változás' állapotjában rá nézve szükséges lenne, mert erkölcsi alacsonyosságát érezve, boldogul nem élhetne. Majd csak nem ugyan ez az eset a' szabad szerecsenek- és mulattokra nézve az egyesület' némelly részeiben. Hanem a' mi rabszolgáink boldogok, és nem kívánnak semmi változást. Egyébiránt akarmit mondjanak is, a' szerecsen tagadhatatlanul alábbvaló emberfaj a' fehérnél, 's ezzel egyforma értelmi érdeletekre nem képes. Valljon miért maradtak ők vadan világ' kezdetétől fogva mind e' máig napig? Miért válnak ismét vadakká, mihelyt magokra hagyatnak, mint ez jelenleg Haitiban történik? Az ő boldogságuk az állati boldogságban határozottatik; és ezt szabadabbban éldelik rabszolgai állapotban, mint éldelnék akár szabadon, akár vadonnan. E' rajzolat kétségkívül nem egyez M. Willberforce-ével és az ő szenteiével. Hogyhogy' fogja mondani ön lehet boldog egy szerecsen, parancsolójának korbácsa alatt, ki lévén téve azon veszélynek, hogy magát családjától elszakasztva, vagy azt urának, tisztjének fajtalanúsága által megbecstelenítve lássa? Mind ez helytelen egy érzelgés. Ha inagamnak egy fehér napszámost fogadok: ez feltöri raktárom' ajtaját, meglop, elfogják, 's közmunkákra ítéltetik; meg van szégyenítve egész életére, 's elveszti azon kevés erkölcsöt és becsületet is, mellyel birt; baját talán nehezíti családjáé is, mellynek táplálására munkája szükséges vala. Szerecseneim közül kövessen egy el effélét: megkorbácsoltatik és magát megjobbítja. A' testi büntetést egyszer kiállván, annak semmi rossz következtetését nem érezi; 's ártatlan gyermekek nincsenek büntetve atyjok hibájáért. Bármit beszélnék is, kegyetlen büntetések nincsenek divatban. mert azok a' gazda' érdeke ellen volnának. Ha a' napszámos, kit fogadok, nem dolgozik: elküldöm őt; de szerecseneimtől így meg nem válhatok, 's kénytelen vagyok őket munkára szorítani testi büntetések által. Nagy ültetvényekben, hol néhány száz szerecsen van

egy rakáson, fenyíték és többé kevésbé szigorú políciái szabályok szükségesek; mellyek nélkül csak hamar minden elröngálva, vagy ragadozva lenne. Mi a' család-joktól való elszakasztatást illeti: előbb azzal birniok is kellene. Ők közönségesen egy asszonyhoz adják magokat és azzal tartanak; hanem a' változtatásra igen hajlandók. Azok közülök, kik vallásosak, templomban kötnek házasságot, az igaz: hanem valahányszor feleséget cserélnek, mindannyiszor ugyan azt cselekszik; és én ismerek olyanokat, kik a' sacramentomot vagy tizenkétszer felvették, 's ugyan annyi élő feleségeik, ezeknek pedig megannyi férjeik vannak. Mi a' fiatal szerecsen leánykák' megbecstelenítését nézi: ez valóban nagyon furcsa dolog volna. Hiában van ezek szerény pirossága elrejtve bőrüknek színe által. Hányszor nem vettem álmélkodva észre, miként ifjú vendégeim az ágyat, mellyet vendégszeretetem nekik készített, oda hagyták, hogy a' pamut színbe surranhassanak. Félttem, hogy másnap látnom kell, mint áldozza fel szerecsen Virginusom a' maga Dolly leányát. — De koránt sem úgy lett; a' jó apa igen is megvolt győződve annak erénye felől; 's láttam őt mosolygani a' csábító' szemébe, 's nyájasan kérni tőle egy rágat dohányt, mintegy csúfolva fennsült igyekezetét. Mi a' vén szerecsennékné, a' családos anyáknak erényét illeti: ugyan kinek volna kedve ezekhez dörgölődni? Nemhogy a' dolgok' jelen állapotja a' rabszolgák' sorsának terhelése volna: sőt inkább én azon egész szabadságot, mellyben ők e' tekintetben részesülnek, szolgaságuknak néminemű kárpótlása gyanánt tekintem. Ámbár a' gazdák igyekeznek is kapóssá tenni a' házasságot, az összekelő feleknek engedett több apró kedvezések által: még is ritka eset, hogy egy szerecsen az ültetvényben, holott él, megházasodjék; jobb' szeret ő a' szomszédba járni.

Egy jól rendezett ültetvény, igazán, felette érdekes látomány; ott minden díszlik 's eleitől fogva tökéletes rendben megyen. Minden szerecsennek saját

kunyhója van, 's ezek általában szabályos renddel vannak elhelyezve; vannak magának baromfiai és sertvései; plántál hüvelyes veteményeket, 's elárulja a' vásáron. Napköltekor kűrthang szólítja őt dologra; mindegyiknek, erejéhez és eszéhez mért munka adatik. E' munka közönségesen délutáni 3—4 órára elvan végezve; déliben a' dolog ebédelés által félbenszakasztatik. A' végbevitt munka után tőle semmi szolgálatot nem kívánnak; míveli kertét, vagy bérben vállal gazdájától rendkívüli munkákat, vagy pedig elmegy látogatni feleségét, vagy szeretőjét a' szomszéd ültetvényeken. Vasárnap reggel felölti szép ruháit 's megy az udvarba kézhez venni egy hétre való élelmét; a' nap' többi részét úgy tölti a' hogy' akarja, gyakran tánczolásal. A' felügyelőnek nincs egyéb kötelessége, mint kiadni reggel a' munkákat, 's vigyázni este, hogy jól ellegyenek végezve. Az úr egy fordulót tesz lovon a' mezőben, 's általános rendeleteket oszt ki; mind ez olly szabályosan megyen, mint egy katona ezerednél; és én láttam hat hónapot eltelni a' nélkül, hogy csak zúgolódni is kellett volna. Azonban vannak néhanéha koczódások és büntetni való lopások is. Noélben a' szerecseneknek 3 nyugvó napjok van; kétszer esztendőben adnak nekik öltözethez való kelméket, melyeket magok készítenek el ízlésük szerint.

Azok, kik az udvarban élnek, épen úgy tartatnak, mint Európában a' cselédek; ők közönségesen a' háznép közt születnek és nőnek fel, mellynek magokat mintegy tagjainak tartják; ahhoz igen ragaszkodók és igen hívek; valahányszor az úrnak gyermeke születik. a' mellé mindig egy neme és korabeli kis rabszolgát ad, ki vele együtt neveltetik 's biztos cselédévé leszen. A' háznál ekként nevelt kis szerecsen, vagy mulatt leánykák általában jeles dolgozók és gyakran igen szépek; hanem asszonyaik nagy vigyázattal vannak erkölceikre, kivált ha kisasszonyok mellett szolgálnak; ha magokat rosszul viselik: büntetésök, mellytől leginkább irtóznak, az eladatás.

E' kétféle szerezseneken kívül vannak sokan kézművesek, mint ácsok, kovácsok, szabók stb. ezeket a' birtokosok általában alkú mellett fogadják fel, 's úgy bánnak velök, mint a' fehér kézművesekkel. Gyakran a' birtokosok elégnék tartják tőlök esztendei díjt kívánni, 's rájok hagyják úgy szegődni a' hogy nekik tesszik.

Valljon e' rajzolat, melly igaz, hasonlít-e a' térítgetők által kinyomtatott képtelenségekhez? Könnyű egyes esetet felkapni, megnagyítani, közönségesíteni és aztán irkálni a' declamatiókat. Nincs, az igaz, semmi törvény, melly a' rabszolgát ura' rosz bánása ellen védje: de van neki a' köz véleményben erősebb védelme, mint valamennyi törvény; az olly ember, ki magát indulatai által úgy elragadtatni hagyná, mint azt az angol íróktól leiratni láttam, örökre elvesztené a' becsületes ember nevet.

A' földművelő szerezsenekkel nem mindenütt azon módon bánnak. Virginiában és Maryland-ben, például, a' majoros gazdák nem adnak nekik napszámos munkát; őket nagy kőépületekbe helyhezteszik el, főzetnek számokra, egy szóval épen úgy tartják őket mint Európában a' majoros cselédeket. Ebből az következik, hogy a' rabszolga, elvesztvén szeme elől ama' távolságot, melly őt a' szabad embertől elválasztja, megleégedetlen, hogy ahhoz egészen nem egyenlő és hogy fizetést nem kap; garázdává válik, megbüntettetik, elszőkik, megfogatik, 's vége igen az, hogy eladatik valami új vidékre kivándorlónak, ki őt csak hamar útnak indítandja. Az új vidékekre, a' birtokosok, öreg családos szerezseneken kívül, rendszerint mindent elvisznek, mit csak tehetségök van összevásárolni. Ennél fogva bizonyos mértékű szigorúság szükséges eleinte, hogy ezen zagyva tömegbe rend hozassék; annál inkább, mivel a' foglalatosság rendetlen lévén, napszámos munkákra fel nem osztathatik; és mivel az új rabszolgák próbálgatják gazdájoknak természetét; ha ez azonban ember

a' talpán, úgy e' próba' 's rendetlenség' ideje nem szokott soká tartani.

Lehetetlen volna szolgálnom önnek mind azon törvények' gyűjteményével, mellyek a' rabszolgákat illetik, mert azok változnak a' különböző statusok szerint. Az Egyesült statusok' alkotmánya biztosítja a' gazdát azon jogban, melly szerint szökevény rabszolgáját üzöbe veheti az olly statusokban is, hol a' rabszolgaság megengedve nincsen. Különböző státusok' saját törvényei szinte könnyebbséget nyújtnak a' gazdának hasonló esetben. Szerecsent lopni, vagy szökésében segítni, majd mindenütt akasztással büntettedik. Szerecsen, akár szabad, akár rabszolga, útilevél nélkül nem utazhatik, és ezen esetben minden fehérnek van joga őt elfogni, 's letenni az első fogházba, hol is őrizet alatt tartatik, ha csak szabadságát be nem bírja bizonyítani. A' gyermekek mindig az anya' sorsát követik. Halálos büntetéssel illettedik a' szerecsen, ki egy fehéret megtámad, vagy annak erőszakkal ellenszegül. A' szerecsen' tanúbizonysága nem fogadtatik el törvény előtt, fehér ember ellen. Végre majd mindenütt álltlehet a' rabszolgára hozott halálos büntetést eladásra változtatni, olly feltétel mellett, hogy a' statusból kivitessék.

A' szabad szerecseneket illető törvények sokkal szövevényesebbek, és sok vitára nyujtottak alkalmat mind a' congressusban, mind azon kívül. Ezen népségnek kétértelmű helyzete igen veszedelmessé teszi azt, a' mi déli statusainkra nézve; azok, és nem a' mi rabszolgáink, a' meglegedetlenek; rájok és nem ránk fenekednek ezen utóbbiak. Minden déli státusnak vannak törvényei a' felszabadítást szabályozók; melly közönségesen csak úgy engedtetik meg, ha a' felszabadított rabszolgák bizonyos idő múlva a' státusból kitakarodnak. Ők igen szigorú policia alá vannak vetve, és sok helyeken különös taxák alá is. Némelly statusokban kötelesek javaikra nézve gondviselők alatt lenni. Többnyire ellehet őket adni, uraiknak a' felszabadítás előtt.

tett adósságaik' kifizetéséért, vagy a' fogságbeli költség megtérítéséért is, mikor útilevél, vagy szabadságukról szóló bizonyítvány nélkül utazván, letartóztattak. Végre, úgy látszik, a' déli státusok' egész törvényhozása oda céloz, hogy e' szerencsétlen, de ártalmas osztályt fogyassza, vagy legalább az éjszakba kivándorlásra bírja. De ők ragaszkodnak a' déli éghajlathoz; 's különben is tetemesen csalatkoznék, ki azt hinné, hogy velök éjszakon, vagy Újangliában jobban bálnak. A' 24 státus közül 13-ban nincs nekik alkotmány által megengedve a' szavazás; a' többiben pedig majd mindenütt különös törvények gátolják őket abban; 's úgy hiszem, csupán Pensylvániában és New-Yorkban bírnak csak ezen joggal.

Némelly déli státusok igen szigorú törvényekkel tiltják behozását a' szabad szerecseneknek, kiket kemény büntetésekkel illetnek, ha e' törvényeket magoktól hágják át. E' rendszabály alkotmányos volta alkalmat nyújtott egy kérdésre, melly még megfejtve nincs 's alkalmasint soká nem is lesz; a' kérdés kényes, és senki sem örömet nyúl ahhoz. Az egyesült státusok' alkotmánya (4. cz. 2. sz. 1. §.) azt nyilatkoztatja, hogy egyik státus polgára valamennyi többi státusban azon jusokkal birand, mellyekkel ezeknek polgárai bírnak. Már a' new-yorki szabad szerecsen, polgára ezen státusnak, következőleg az egyesült státusoknak is; ellenben a' délkarolinei szerecsen nem polgára sem ezen státusnak, sem az egyesült státusoknak; 's a' new-yorki szabad szerecsenek Charlestownban polgári jogot követelnek. Délen azt vetik ellenök, hogy ők azon státusoknak, mellyekben élnek, szabad szerecseneihez, nem pedig polgáraihoz kötelesek hasonlók lenni. Mikor az ő követelésekről szólok, nem magokat értem, mert ők mitsem gondolnak a' szavazással, hanem fehér barátaik azok, kik érettök ezen követelést formálgatják. A' kérdés még nincs eldöntve, 's kiki saját magyarázatához ragaszkodik.

Mikor 1820—21-ben missouri státus az egyesületbe felvételre, az új státus' alkotmányának egy cikkelye, minél fogva ennek határain belépés a' szabad szerezcseneknek megtiltatott, a' congressushoz hosszabb és veszedelmes vitára adott alkalmat; a' cikkely mindazáltal helyben hagyatott, oly feltétellel, hogy azt semmi más státus' polgárára alkalmazni ne lehessen; mi is nem egyéb volt, mint a' dolgot tisztába hozás helyett még inkább összezavarni. Az ezen státus' felvétele iránti vitatkozás, melly közönségesen missouri kérdésnek nevezetik, az egyesületet erős izgásba hozta, annyira hogy egy ideig feloszlástól lehetett tartani. Hasonló kérdésekbe avatkozás' kikerülése végett némelly státusok azt tették, hogy szerfelett terhes főpénzt vetettek ki minden szabad fekete személyre, sőt eladását is megengedték, ha hogy azt különben le nem fizethetné; valljon e' rendszabály nem szintolly alkotmányellenes-e, mint a' másik?

A' fekete emberek' ezen osztálya-igen sok bajt okoz; mert midőn egy felől a' józan ész azt mondja, hogy ha már egyszer szabadok, a' fehér polgárokhoz egészen hasonlóknak lenni tartoznak, másfelől bizonyos előítélet hatalmasabb minden okosságnál, őket némi erkölcsi lealacsonyításban tartja, 's kirekeszti minden tisztességes foglalatosságokból. És ezen előítélet még erősebb keleten, hol velök sokkal nagyobb megvetéssel bánnak, mint délfelé. Felette veszedelmesek ezek a' mi rabszolgáinkra nézve, kik az ő henyélésüket irígy szemmel nézik; ők ezek közt a' prédikálók, szövetségesei amaz éjszakai vallásos társaságoknak, melyekről önnek majd később beszélek, 's a' kik meg nem szűnnek azon meszterkedni, hogy szerezcseneinket megalégületlenségre bizgassák. Ha figyelembe veendi ön, mikép e' rendszabályok által a' déli státusok' minden lakójának élete és tulajdona érdekeltetik: könnyen meggyőződhetik a' felől, hogy akár alkotmányszerűek azok, akár sem, rólok le nem mondhatunk; és hogy ha bennünket erre

kényszeríteni akarnának, abból az egyesület' felbomlása következne. Bármelly kárhozatos fogna is lenni ezen lépés: még is jobb lenne megtenni azt, mint semmivé válni. E' kérdések nem szemléletiek, hanem kinek kinek magános érdekébe vágnak; azért hát nevetséges dolog, vele ellenkezőt akarni elhitetni. Azonban ön igen csalatkoznék, ha azt hinné, hogy mi veszedelemben forgunk. Az egyesület szintolly bátorságban van ezen oldalról, mint a' többiről; az érdekek' és vélemény' megoszlása csak arra való, hogy mozgást és gyakran szélvészeket támasszon, mellyek a' politicali oceánt megposhadni ne engedjék. De ugyan kik azok, kik szerecseneink rögtönös felszabadítását akarják? ábrándozók, vagy vallásos képmutatók. Igaz, hogy e' nemes Don Quixote uraknak hatalmas támaszuk van éjszakra a' köz véleményben: de vajjon mérközhetik-e ez délnek egyetértésével, melly a' legnagyobb politicali rúgón, a' magános érdeken alapúl? Ezen felül a' déli státusok az erősbe és gazdagabbak; az elválás sokkal keményebb csapás fogna lenni éjszakra, mint reánk nézve. Az ő hajóik azontúl is egyre jönének kihordani dohányunkat, pamutunkat, ezukrunkat; hanem fizetnék a' vámokat, 's ki nem állnák az angol kézművek' concurrentiáját. Mi pedig tovább is olcsóbb áron szereznek be a' magunkét. Egy Yankee-nak vallásos buzgalma soha annyira nem terjed, hogy lelkét gyárainak 's kereskedésének kárával kívánja megváltani. Azért nekik sokkal kevesebb részök is van a' felszabadító, eltörölő, felmentő, áltszálító, gyarmatosító stb. társaságokban, mint a' pensylvaniani vagy marylandi tisztességes embereknek.

Száz százra, száz-száz nyelvre 's ércz tudőre lenne szükségem, ha önnek e' társaságok' meg annyiféle alaprajzolatit előadni akarnám; 's ezen felül ismernem is kellene azokat. Némeltyek mint mondatik felakarják lázítani szerencseneinket, azt hívén, hogy ez által lelkeinket üdvezítendik: de én az ostobaság illy nagy mérté-

két fel nem tehetem. Többnyire mind azon vannak, hogy a' rabszolgákat felszabadíttassák; azokat, kik már szabadok, védelmök alá veszik, 's gátokat vetnek, hogy a' törvények, mellyek különben is olly szigorúak, még súlyosabbakká ne tétessenek. Szándékuk becsületes: hanem magokat olly oktalanúl viselik, hogy az által az urakra nézve veszedelmesekké lesznek, 's véden-
czeiknek is csak annyi hasznót szereznek, mint Don Quixote szerzett az övének. A' gyarmatosító társaság azonban megkülönböztetést érdemel. Ez Afrikában vette vagy foglalta, nem tudom, bir egy *Liberia* nevű helyet, hova a' szabad szerecseneket, kik kivándorlani készek, elszállítja; ott ezek olly hirtelen, mint csak tehetik, elvadúlnak; de ez nekünk mindegy, csak hogy tőlök meglegyünk menekedve. Legnagyobb baj a' társaság' lassú munkálkodása; áltszállít esztendő't ált két vagy három tuczat teféhhordót 's bűneiket megbánt örömeányokat a' tengermelléki nagy városokból: pedig 1820-ban 233,527 szabad szerecsen volt nálunk. Két vagy három évvel ez előtt, valami sz. domingói követ, M. Grainville, egy igen becsületes ember, meglátogatá az éjszaki statusokat, 's nagy számú népet Haitiba költözésre birt: de majd valamennyien visszajöttek, jobb szeretvén a' henyélést 's romlottságot nagy városainkban, mint a' tisztességes szorgalmat egy szabad tartományban.

Végezván e' rajzolatot a' rabszolgaságról, 's következményiről, szabad legyen önnek egy új észrevételt tennem a' mi szabadítgató Don Quixote-jaink' nevetséges tervei ellen. Mit ér erőltetni az időt? A' rabszolgaság' teljes eltörlése akkor fog megtörténni az egyesült státusokban, mikor majd a' szabad munka olcsóbb lesz a' rabszolgák' munkájánál. Valljon a' keresztyénség törülte-e el a' rabszolgaságot Európában? Valljon az iszlamus tartja-e azt fenn örökre Ázsiában? sem egyik, sem másik nem volt itt befolyással: csupán a' magános haszon' számolásainak kell ez ellenkező következménye-

ket tulajdonítani. Hajdan a' rabszolgaság közönséges volt az egyesült státusokban; de a' mint a' szabad munka megolesúlt, eltörölték azt a' törvényhozók. Ugyan ez történik most szemünk' láttára Virginiában és Marylandban; a' népesség megsaporodván, mind a' munka', mind a' szercesenek' ára alászállott. A' gazdák menekedni kívánnak tőlök minél előbb; ezen szercesenek megvásároltatnak, hogy azon új státusokba vitessenek, hol a' kézi munka drága. Nehány év mulva majd alig marad e' két státusban még rabszolga, 's akkor a' törvényhozás jól fogja tenni, ha magánál a' rabszolgaságot, forma kedvéért eltörlendi. Épen úgy lesz a' dolog idővel minden mostani és jövőendő státusoknál, 's így végre az egyesület e' házi pestistől megfog menekedni.

Nehezebb tudnunk, mint fogunk menekhetni szabad szerceseneinktől; annyi azonban elég világos, hogy ők megszűnnének ártalmasok lenni, ha azoktól nem eszeltetnének, kiknek főgondjuk ollyasba avatkozni, mi nem őket illeti. A' közönséges és általános emberszeretet kétségkívül igen szép dolog: de szabadságunkat 's szerencsénket nem annak köszönjük; az tudtomra még senkit meg nem gazdagított; magunk, magunk dolgai-val foglalkozzunk szüntelen 's ne aggódjunk szomszédainkéval. Ez ama' politicalai főszabály, melyet számunkra Washington örökül hagyott, 's melyet valóban jó lenne a' mi különbféle tarkabarka hitfelekezeteinknek elfogadni". (*Esquisse des États - Unis. par Archille Murat.*)

FÁBIÁN GÁBOR.

VIII.

*A' gombák. *)*

Legtöbb ember, sőt művelt természetbuvárok is, úgy tekintik a' gombákat, mint az egész életműszeres mindenség' legtökéletlenebb 's legmegvetendőbb termékeit, 's az elevenítő természetnek mintegy sikerületlen próbáit, melyekért majdnem pirulnia kellene; 's mellyeket az, mint legelvetettebb mostoha gyermekeit csak a' legfélre esőbb 's legelrejtettebb zugokba, a' fölосzlás' és rothadás' honába számüz. Nemünk' bélyegző hálátlansága annyira megy: hogy szántsándékkal behúnyjuk szemeinket, csakhogy azon számtalan jót 's hasznót, mellyet szüntelen 's valódi mennyei jótékonysággal nyujtanak, észre ne kelljen vennünk. De találjunk csak egyetlenegy álokra, mellynél fogva reájok panaszkodhassunk, 's azokat, mint legnagyobb halálos ellenségeinket, rossz hírbe hozhassuk: o! akkor vetekedve öntjük ki ellenök szívünk' minden keserét; 's koresoknak, élődiknek, semmirevalóknak, csalóknak, zsiványoknak, orgyilkosoknak, javaink' pusztítóinak, sőt egész emberi községek' legveszélyesb ellenségeinek rútoljuk őket.

*) Die eszbaren Schwämme des österreichischen Kaiserstaates. v. Leopold Trattinnick. Wien, 1830. *czímű munkából.*

Milly igazságtalanok 's alaptalanok legyenek a' gombák' híre iránt e' kifakadások, és megtámadások, könnyen meggyőződhetik valaki, ha elég részrehajlatlan a' következő két okot fontolóra venni: hogy t. i. először még mind eddig igen kevés történt, 's csak igen kevés ember fáradozott a' gombák' természete' 's tulajdonságai' kitanulásában, 's azoknak a' természet' nagy háztartásában, vagy szükségünk' kielégítésére alkalmazásuk' kikutatásában; 's hogy ellenben azon károknak, mellyeket e' lényektől szenvedtünk, csupán vastag tudatlanságunk, megbocsáthatlan renyhességünk, 's tompaságunk okai, mellyektől gátoltatunk a' természet tünemények' összefüggésében a' legfőbb, 's mindeneket csupán a' legbölcsebb 's legjótékonyabb czélokra irányzó szellem' szándékát gyanítani 's föllelni! 's a' mit nem ismerünk, minek ismeretéhez jutni kényelemből restelünk, azt zsarnoki tudatlansággal mindenkor haszontalannak, gyanusnak, veszélyesnek kürtöljük!

Ugyan mikép várhatjuk korunktól a' természet' legnagyobb 's legérdekesb titkai' megfajtását, midőn magok ezen időszak' bölcsei között tévelygő sophisták találtatnak, kik a' gombák eredetét a' rothadás' pezségésének tulajdonítják; kik azokat czéltalan 's nemetlen állományoknak tartják; kik szerkezetöket mechanicából, létrészeiket a' vegytanból, különféleségeiket a' mathematicából képzelik lehozhatni, 's magyarázhatni!

Mi tehát még vagy éppen nem, vagy legalább fölöttebb tökéletlenül ismerjük ezen annyira gyűlölt, 's annyira rosztó hírből álló ellenségeinket. Nem tudjuk, micsodák? nem, miért vagynak? nem, hogyan vagynak? A' mit azouban felölök tudunk nem egyéb, mint csupa jegyzéke a' legtündöklőbb jelességeknek, a' legfontosb jótéteményeknek, a' legszeretetre méltóbb kedvezményeknek; részünkről ellenben a' szerfölött baromi oktondiságnak, melly élvezet' közepette átkozza 's piszkolja a' jóbarátot, ki erre nem hajtván csak jótételek 's kellemekkel halmozza vak ellenfelét!

Fájdalom! én magam is csak rosszul ismerem őket, 's őszintén megvallom: nem kevesbé vagyok egyike azon sok tudatlanoknak, kik igen gyakran elfajult gyermekeként (az önmagokat vesztegetőkként, csak-hogy oktató apjok' jót szándékló komolyságának pajkos-ságot szegezdhessenek ellen) a' természet' legnemesb adománnyain visszaélés vagy hamis vélemény által bűnt követtem el. Mindazáltal, a' tett bántalmakat résznyire helyrehozólag, bátorkodom im' e' természetmények' becsületét megmenteni; 's tán e' kevés is, mit tehetlenségem fölhajtani képes, elegendő lesz nekik egy vagy más tisztelőt szerezni, 's némelly szóhatalmas Butaházit ez ártatlan lények fölött kimondott átkok' dörgései között hallgatásra bírni.

Kezdjük a' haszonnal, melyet a' gombákból veszünk. Ámbár csak kevesek azon fajok, melyek bizton 's igen szorgos választással eledelül nyilván ajánlathatnak: mindazáltal már ezek között is némellyek olly tetemesek 's becsesek; hogy őket nem máskép, mint közanyánknak a' természetnek mennyei szelídsége' ajándékaul tekinthetjük, 's vehetjük. E' helytt nézeteimet összesítve olvasóimat arra figyelmeztetem, hogy a' meg-ehető gombák között olyanok vannak, melyek finom ízők 's nyalánkiságuk által kiváltkép kitüntetik magokat. E' végre kétség kívül szabad mindenek fölött a' drága pöfetrege (*Tuber cibarium* P.), vörös galóczára (*Agaricus campestris* L.), uri gombára. (*Agaricus caesareus* L. Schöff.), tövisaly galóczára. (*Agaricus deliciosus* L.) kenyér gombára (*Agaricus ruber* P. Brätling.), kontyikára (*Agaricus Mouceron*, Rassling.), gucsma gombára (*Morchella esculenta* Pers.) 's egyebekre hivatkoznom. Néhány más fajoknál, például a' nyuliczánál (*Merulius Cantharellus* Pers. Röthling.), csoport gombánál (*Agaricus polymyces* Pers. Hallimasch), szegfű gombánál (*Agar. esculentus* L. Nagelschwamm,) stb. ama' töméntelen szaporaság igen nevezetes, mellyel azokat a' természet kebleinkbe önti.

A' meg-ehető gombák nem csak minden évszakban 's világ részben, magát Grönlandot és Kamtschatkát

sem véve ki, jönnek elő, hanem kerteinkben is; sőt házainkban a' leghitványabb zugokban, pinczékben, üres hordókban megteremnek. Ez okért kedves vendégek, kik sok kellemest hoznak magokkal a' nélkül, hogy bennünket sok figyelem fordítással alkalmatlanítanak. Némellyekkel e' gombák közül nagy kereskedés űzetik; 's egész nemzetségek majdnem egyedül gombákkal élnek. Mindennemű nyalánk eledellekké készíthetni, csupán hamuban megsüthetni, vagy épen nyersen használhatni fel őket. Télre szárítva, vagy sóban, eczetben, faolajban, vagy czukorban tetethetnek el. Hogy pedig a' nálunk konyhai használatba vett gombák nem egyedüliek az egész földkerekség' megehető gombái között, az magában értetik; mert a' lengyelek, oroszok, napkeletiek, és amerikaiak ismét egészen más fajokkal élnek, mint ez az utazóknak p. o. Pallas', Buxbaum', Michaux' 's egyebek' munkáiból kitetszik.

A' földhöz ragadt szegénység is a' sanyaruság' napjaiban a' természet' tetszarujában oltalmat 's menekvést talál, midőn az erdőben gombákat keres; és tél' idején is vannak még helyek 's földalatti kertek, hova anyai gondoskodással e' különceit oda plántálta, 's az epedő szerencsétlenek' számára fenntartotta. Azonban nem elég, hogy itt csak azon kevés gombafajok említessenek meg, mellyek eddigelé általán megehetőknék találtattak: sőt ellenkezőleg állíthatni: „hogy csak igen kevés mérges gomba létezik, 's ezek is csak gyengékre, 's tobzódókra nézve ilyenek.“

Mivel ezen értekezésben a' mérgesítésről még egyszer előfordul a' szó: azért e' tárgynál itt nem akarok tovább tartózkodni.

Nem csak a' konyhán, hanem a' gazdaságban is fontos szolgálatot tesznek a' gombák; és bizonyára még sokkal többeket teendenének, ha azokat nagyobb vizsgálatra 's figyelemre méltatnók. A' taplógombák, mellyek mindenhol olly töméntelen számmal tenyésznek, igen kívánatos és olcsó szükséges szereket nyújtanak; 's

lehetne őket azon fölül még egyéb mindenféle czélokra, is fordítani. Minden szívos és bőrnemű gombából papíros készíttethetik. Ezen kívül sokféle gombákat állati részekként hügyansó készítésre, és csetvelőére fagygyú helyett szappan, és gyertyához lehetne használni. (Haberle, Comm. I. 1, 34 l.)

A' festőmesterségben is haszonvehetők némelly gombák. Az uszány, és tintagombák (*Pleuropus*, *Schwimmer*; és *Coprinus*, *Tintenshwamm*), valamint több tinórúk (*Boleti*, *Löcherschwämme*), például a' diófagomba *Boletus platyporus* Pers. e' végre különösen ajánlhatók volnának. Sertések, szarvasok, juhok 's t. eff. különféle gombafajokat szeretnek, 's azokból magokat táplálják. Így az orvosszertanban is különféle taplógombák: a' tapló és szürkehasu tinórú (*Boletus ignarius et fomentarius* L.), a' szömöröcsögök (*Phalli*) a' ludposz neműek (*Bovistae*), az illatos tinórú (*Boletus suaucolens* L.), a' szarvas-gomba (*Scleroderma cervinum* Pers.), a' pöfetegek (*Tuber* Pers.), a' füles kocson (*Tremella auricula* L.), 's effélék megérdemlik az említést 's ajánlást. Analogia szerint ítélve a' diófa tinórú (*Boletus hepaticus* L.) is hasonlatossága miatt a' *Cynomorium*-mal, úgy szinte a' légyölő galócza (*Agaricus muscarius* L.), 's ezekhez hasonlók nem megvetendő gyógyszereket szolgáltathatnak, 's megérdemlik, hogy szemes és dologhoz értő gyógytanároktól megvizsgál-tassanak.

Lássuk már a' gombák' rendeltetését a' természet' gazdálkodásában: Igaz, e' vizsgálat csak az olvasók' műveltebb része előtt érdekes: de ugyan épen ez is egyedül az, mellynek helybenhagyásával vagy elnézésével gondolok; a' többiek vegyék jó néven jámbor szándékomat, hogy őket nem csak táplálni 's gazdagítani, hanem javítani 's kevesbé érzékes emberekké változtatni, hogy lelköket fölvidítani, 's nemes és az emberi méltósághoz illő módon mulattatni is kívánom. „Az emberek úgymond Haberle (Comm. zu Bertuch's

Bilderb. I. 1. pag. 33.) gyakran olyanok, mint a' kis gyermekek; mindent, mit a' természet nyújt, mindig csak szájokba akarnak dugni. Az olvasók tapasztalni fogják, hogy e' növények az embereknek igen komoly játékszerül szolgálhatnának, ha azok' eredeténél a' természet' munkásságát, nyomozni akarnák“. De akkor is, mikor a' teremtés' harmoniáját ritkább kedvetlen hangok látszatnak megzavarni: ezeknek ollyas föloldozásával végződik amaz, melly a' szépnek érdemét önmagán fölül emeli; 's melly magokat e' vélt rossz hangokat jókká 's varázs kelleműekké bájolja. A' könyvgomba (Merulius) szolgáljon világító például.

Én ennek egyik nevezeteseb faját (Merulius destruens Pers.) legfőbb tökélyében 's elterjedtségében Dürrenstein hegyén egy havasi viskóban találtam (azon hegyen, hol 200 esztendő előtt Clusius megfordult, 's mellynek csucsára azóta, legalább tudtomra, semmi fűvész föl nem hágott) jókora magasságban az ugy nevezett Urhavason (Herrnalpe), hol ez az egész épületet olly annyira elfogta, hogy minden léptemre a' padlaton egy kirágott lyukba süppedtem. Hosszanta az egész padláson 's a' falakon lefelé hosszú gombaszegélyek függének hófehér, vastagra duzzadt csak nem husos szélekkel, mellyek a' Hymenium' (nemhártya') burnótszínével igen különös csömörletes ellenkezetben állának; 's bennem nem tudom mi eszmetársítás által körülbelül szintolly irtózatot gerjesztének, millyet hízott pókok', varasbékák' 's gyíkok' látása szokott. A' víz e' husos lényekből olly erősen szivárgott, hogy a' viskótól valamelyes távolságban már meghallatszott a' csepegés. De a' mi legkellemetlenebbül hatott reám a' szag volt. Ez némileg a' sirüreg' szagához hasonlított; dohos, vaiamenyire egérszerű, dögleletes bűz volt az, és olly hathatós, hogy meg nem foghatom: mikép tűrhették azt el az itt lakó 's háló emberek a' nélkül, hogy megbetegedjenek? fölmentem a' padlásra: de a' széna is megvolt a' gombaszagtól vesztegetve; 's noha a' szél csak

lengedezett, még is nagy nyugtalansággal vevém egész éjjel észre az épület' ropogását 's ingását.

Már ha mindezeket kellő figyelemre vesszük, azon sokféle nézetek közül, mellyek eszünkbe ötlenek, körülbelül az első' egyike e' következő lesz: hogy mivel e' gomba már csak ugyan arra van rendelve, hogy az épületeket, mellyekbe magát befészkelte, tönkre tegye: a' teremő' atyai gondoskodása ebben egyszersmind szembetűnő; minthogy e' gomba csak nem kiállhatlan büzévé az illy hajlékok' lakosait jókor inti, sőt erővel kényszeríti azokból előbb költözni ki, hogy sem nyakokra szakadjanak.

Más részről meggyőződhetünk a' felől, hogy e' gombai gyötrőszert nem egyéb dűlői bekvártélyozásnál 's érdemlett büntetésnél; 's a' természet' azon sok föltétebb böles intézvényeihez tartozik, mellyekkel minket az ő rajtunk uralkodó nemtője kényszerít a' teremtettségével, mellyből szükségünket szakadatlanul merítjük, ne úgy bálni, mint alacson rabnővel; hanem inkább az iránt olly tisztelettel 's hajlandósággal viseltetni: hogy kiki közülünk első 's legérdekesebb foglalatosságának tartsa annak szerkezetét, annak czélját, 's e' czélhoz vezető eszközeit minden lelki tehetségeinek reáfordításával fürkészni. Tovább haladás a' természet isméréthben, csak ez a' föltét, 's úgy építendjük házainkat; hogy soha többé a' könygombák' rutságának alája nem lesznek vetve: és sem ezek' sem a' szerencsétlenek' könyei nem fogják a' halandók' lakjait áztatni, ha józan ész' szabályai 's a' természet' alapos ismerete vezérlekedik tetteiket!

Mert ha már a' csupa ösztön, mikép naponként látjuk, olly jótévéleg megóvjá az állatokat: mennyivel nagyobb biztossággal, nagyobb hathatósággal fog benünket messze az állati világon fölül emelő ész' világának isteni szikrája pártolatba venni; hogy magunkat a' viszonyok' tömkelegéből kiemelvén, a' természetnek csak

azon utain járdaljunk, mellyek' iránya csalhatlanul rendeltetésünk' czéljához vezetend.

Bulliard kivetette, hogy a' gombák kiszabott időben mintegy hatszázszor annyi vizet szíznak be, mint egyéb a' földben gyökerező növények. Ebből azt hozza ki: que la Nature emploie ces Champignons comme autant de regulateurs pour le maintien de l'équilibre, si necessaire entre les fluides et les solides; il me semble voir un contre poids d'un effet prompt et sûr, lequel est toujours prêt à être mis en action, dès que le cas le requiert *), (hogy a' természet úgy használja e' gombákat, mint ugyan annyi szabályozókat a' folyó 's kemény szerek között annyira szükséges egyensúly' fenntartására; nekem úgy tetszik, hogy egy, hamar és biztos foganat' ellensúlyját látom, melly mindig készen hatásba lépni, mikor az eset megkívánja.)

Általán e' részről a' gombák, valamint a' robarok' és férgek' myriasai megérdemlik, hogy úgy tekintessenek, mint titkos jótévéink, 's mint a' természet' rendőrségének igen munkás tisztjei. Minden a' mi rothad, minden, a' mi dügleletes párolgásával a' levegőt, mellyet szüntelenül beszívunk 's megújítanunk kell, megronthatná, a' növények' teljes hatalmának van alávetve, mellyek azt rövid idő alatt fölemésztik 's átalakítják. És ha némelleyek e' sürgős rendőrségi szolgák közül magok is élelemre újra használatlanokká válnak, és ki tudja mi okból, olyanokká válniok kell: a' természet rajtok még is mindent megtett, a' mit tehetett: hogy azok előttünk becsesek 's nevezetesek legyenek; mint-hogy őket majd természet-bájjal 's színpompával tüntette ki, majd különbféle közvetett hasznosságok által velünk kibékéltetni igyekezett; mivel t. i. azok vagy mint gyógyszerek és gyárkelmék, vagy mint más reánk nézve hasznos állatok' táplálékai, végre magok is hasznosoknak és dicséreteseknek érdemelnek hirdettetni.

*) Bull. Hist. de Champ. I. p. 64.

Valóban elérzékenyítő 's szívemelő tekintet megsejteni a' természetnek majdnem a' hiúsággal határos törekvését: mikép igyekszik minden rútat eltávolítani, minden csömörletest elrejteni, minden holtat új, ifjú életre változtatni. Ki soha még a' természetet műhelyében meg nem látogatta, szeretném mondani piperénél meg nem lepte: az menjen ki az erdőbe, 's pillantson a' földi, kivált a' vargánya, kenyér-ur-'s efféle gombák' kies csoportozataira; nézze a' nyárfa' redveiben milly iszonyu tömegeket halmoz *Boletus citrinus*-ból, mellyek' pompája elől India' minden virága kitér; vizsgálja meg a' kötőgombák' (Bänderschwämme) számtalan 's gyakran fölötte nevezetes fajtáit, 's mindazon gombák' csoda alakjait, mellyek tölgy- 's fűzfákon teremnek. Ki azonban csak a' nagy, és szembeszökő természet szépségeket akarná figyelmére méltatni, az magát gyönyöreinek nagy, sőt legnagyobb részétől fosztaná meg. A' nagyító üveg nem csak az életműszeresség' titkait leplezi föl előttünk, hanem olly képző formákat is, mellyek újság, rajz és szín, ellentét 's analogia, és igen sokszor bizonyos, bennünket meglepő emlékeztetés, 's egészen más dolgokkali hasonlatosság által a' figyelő' lelkét valóságos elragadtatásba hozzák; 's abba olly vágyat oltanak, melly hajlandóságainak élte' folytatára saját irányt szab, 's őt minden fonák, esztelen, és természetellenes kívánságoktól megőrzi. Ki egyszer ezen optikai teremtés' mezejébe sükerrel behatott: abban jövőre csak egyetlenegy szenvedély uralkodik, a' természetnek 's igazságnak mindent legyőző szeretete!

Erdők' rideg magányain,
 Mezők' virányos térein,
 Magas hegyek' zöld ormain,
 Mély völgyek' moh-fenekein
 Téged mondhatlanul hatalmas,
 Vég nélkül jó, szent 's irgalmas
 Istenünk, világok' alkotója!
 Téged keresni, 's itt találni fel,

Munkálva, hol a' lények' ezrivel
 Minden élőnek istápja vagy és ápolója;
 'S itt lelni fel, hová a' kényes nem tekintene,
 Mi a' zsugorgó fősvénynek sem kellene,
 Itt lelni téged fel mindenség istene,
 Milly üdv! milly boldog éldelet!
 O kéj bűtől zavartalan
 Újulva egyre 's untalan,
 Beléd merül a' képzelet!

— — —
 Be boldog az, ki istent kerestében
 Fűszálat kérdez meg, és férget, és penészt:
 Választ lelend az mindenek' lényében,
 Miket e' nagy világ tág keblében tenyészt.
 A' rengeteg' homályain
 Imádva térdre boruland;
 Mert szíve' titkos hurjain
 A' hit tudattá forduland.

Tode.

Azonban a' gombáknál nem egyedül az alkat és szín áll szolgálatára a' természetnek. Bennök fölaltaltatik a' legkellemesb liliom - 's rózsailat is. Az illatos, valamint a' füstös tinórú (*Boletus suaueolens et fumosus*) szagra utánozza a' csillagos ánist (*Illicium anisatum*), sőt finomságra azt fölülmulni látszik. Valóban igen különös az, hogy illy gyönyörű teremtmények a' rothadásnak indult 's egészen elrevesedett fűzfák' legrutabb honában szállásolnak. De így fejlik ki néha a' költész' vagy hős' fénysugárzó lángesze is valamelly nyomorult szalmakunyhó' silány homályában, vagy épen valamelly szabó' ötemeletes háza' legfölsőbb fedélszurdékában.

Humboldt' *Ceratophora fribergensis*-e (Persoonnál *Boletus odoratus*) ha elégetik, igen kellemes violaillatot terjeszt. Jókora jegyzékét lehetne adni a' jószagu gombáknak; de hogy tervem' határait ált ne lépjem, ezzel itt föl hagyok.

A' természetben mindenek kapcsolatban állanak egymással, egyik a' másik miatt létezik. Ha például nem volnának robarok: sok ezer növényfaj, mellyek' termékenyítése azok' segítségével függ, kiveszne, és sokan leghasznosb házi állataink közül éhen hullanának el velük együtt. Azonban minden lények' 's ezek' foglalatosságai' ebbéli szükségét részletesen csak kevéssé ismerjük még: de eleget ismerünk abból meggyőződhetésünkre, hogy a' többi fajoknak is, mellyek' rendeltetését a' természet' háztartásában még ki nem fürkészttük, hasonló, legalább épen olly böles, épen olly jótékony rendeltetésöknek kell lenni. A' számtalan mennyiségű kisvilági állatocskák között igen sokan vannak olyanok, mellyek majdnem egyedül gombákból látszanak élni; sőt nem igen régen azon tévállítást is hallottuk, hogy a' gombák magok is állatok, némi corall-növény fajok, mellyek házaikat plánta-alakra építik, mint a' tengerek' sok egyéb növény-állatai. E' tévállítást többek között a' gombák' vegytani fölbontása is pártolá, mivel tapasztaltatott: hogy száraz uton vizet, repülő olajt, valamelyes szénsavú gőzszeszt, de fölötte kevés szénanyagot adnak, mi legfőbb oka hirtelen növésöknek; mert ez mindig megfordított arányban mutatkozik a' jelenlévő szénanyag' mennyiségével. De a' 'tapasztalás csak hamar ismét jobbra tanított, hogy t. i. mind ezen állatocskák a' gombák' nem állató részei, hanem csak lakosai; annál inkább, mivel ezen élődik ugyan azon egy gombában különbfélék, és robarászainktól résznyire már nevet is nyertek.

Mindezen állatocskák tehát a' gombákban falkásan élnek. Egyetlenegy gomba reájok nézve nem egy ház — nem! egy nagy népes főváros! abból élnek, abban laknak, abban másnemű szükségéikre mindenféle anyagot találnak. Hogy a' gombákat más állatok is szeretik, 's vágyva keresik, részint már mondatott, részint amugy is eléggé tudva van. Ez okért fölöslegesnek tartom itt

e' felül többet szólni; 's megleégszem a' gombák' ebbeli rendeltetését emlékezetbe hozni.

Ugy látszik a' gombafajok többnyire szerelemgerjesztő erővel bírnak, 's ezt az őket megevéőkkel közlik is. Szembetűnő bizonyítást nyújtanak e' felül a' drága pöfeteggel, szömörcsöggel, és légyölő galóczával tett tapasztalások. Minthogy nyálkás, kocsonyanemű állató részekkel és jó mennyiségű csupasz himporral bírnak, könnyen megfogható minden további fölvilágítás nélkül ebbeli tulajdonságuk. Nagy befolyásuk lehet azért nekik mind az állatok' mind az emberek' szaporaságára; 's így az általok okozott néhány halálos eset más részről a' nemző tehetség' gerjesztésével bőven helyre üttetett.

Még némelly apróságokra kell figyelmeztetnem olvasóimat, mellyek ma holnap nagy 's fontos következmények' forrásául fognak tekintethetni. A' gombák' szaga sok állatot, sokszor nagy távolságról, magához csal. Schäffer beszéli, hogy a' szömörcsög' förtelmes bűze számos robarokat édesített magához, 's hogy néhány új bogárfaj' birását ennek köszönheti. A' gombákban tehát valami *ingerlőt* látunk, mi az állati világot mozgásba hozza; némelly hasznos állatocskát a' vidékre csal, mellyet ez talán nélkülözött, vagy más tájakat azok' fölöslegétől megszabadít!

Az élődi gombák (mert az igazi gombák között is sok élődi van!) jövődöre érdekes orvosi 's kereskedési növények' természete 's tulajdonságai felül tanuságos ismertető jegyek gyanánt is szolgálandhatnak. Mert ha a' forró égöv alatt valamelly fára akadunk, mellyen olly gombafajok teremnek, millyeket Európában p. o. tölgyfáinkon találunk: nincs kétség, hogy az nálunk is meghonosodhatik, 's azonfölül minden, a' mi tölgyünkben feltalálható tulajdonságokkal bir. A' több vagy *kevesebb*, mit a' dologhoz értők jól megtudnak különböztetni, ugyis minden dolognál tekintetbe jő.

Csak mellelég akarom érinteni, hogy továbbá a' gombák csupa különbféleségök, 's gyakran igen fölűnő

alakzatuk által reánk nézve hasznosakká válhatnak. Mert csak ugyan lehetnének köztök némely oly alkotásuk, melyek valamely mathematicus' vagy erőművész' agyában egyszerre oly eszmét gerjeszthetnének, melynek létre hozása az emberiségre nézve legnagyobb fontosságu leendene.

De végzetül még azt kell olvasóimnak figyelmes fontolásul ajánlanom: hogy a' föld' termővé tételét esz-közkép 's eredetileg a' gombáknak kell köszönnünk. Semmi növény sem talál a' nyers, és föloldott életműszerűségtől még szűz földben táplálatot. A' moszatok és mohok megteremnek ugyan a' pusztá kövön is: de ezeknek is rendszerint valamely Byssus készíté el az ágyat. Sőt ott is, hol mitsem látunk, könnyen behathat a' Mycelium' *) finom szövedéke 's enyve, hol azután évek mulva először gombák, utána moszatok, végre egyéb növények is tenyészhetnek.

Ha már mindezeket igazán szívűnkre vesszük, 's magunktól minden előítéletet eltávolítunk: kénytelenek leszünk a' gombák' megvetendőségéről tett hirtelenkedő nyilatkozásainkat visszavonni; 's azokat inkább a' virág-istennője' koronájában legbecsesb drágaságának elismerni.

Csak az van még hátra: hogy mind azt, mi a' gombák' megehetősége és mérge felül lényeges, és megpróbálva van, összeszedjem.

A' gombák friss és szét nem oszlott létrészei hungyansós-szappanszerűek (némelyek csak nem hugyszerűek), többé vagy kevesbé olajosok, vizesek, nyálkások, 's nagy mértékben kocsonya-neműek. Mind ezekből következtethetni, hogy táplálékra alkalmasok, 's

*) Myceliumnak nevezi a' szerző azon kocsonya-nemű rostos álladékot, mely közönségesen a' gomba' gyökerének tartatik, és csupán a' növés' és táplálás' működéseinek végrehajtására van rendelve. — A' fordít.

ha bár a' husételeknél kevesbé táplálók is, de igen inkább, mint a' többi növények egyes egyig.

De mivel a' gombák' állománya, létrészeik' keveréke' tekintetében, sokféle különbözésnek van alája vetve, következik: hogy nem mindeu gomba egyenlőkép jó; 's hogy némellyik csak azért nem megehető; mivel bőrnemű vagy fás tömegét sem puhára főzni, sem annál inkább a' gyomorban *chylus*-sá fölolvasztani nem lehet. Ha nagyobb mértékben vannak a' hugyan-sós államányok: akkor a' gomba ugyan puha és kellemes, de egyszersmind igen nagy csípőssége miatt gyengébb személyekre, vagy szerfölötti mennyiségben véve a' legerősebbekre nézve is ártalmas lehet. Tulajdonképen egy gomba sem látszik narcoticus erővel birni. A' gombák' azon hatásai, mellyek a' narcoticus mérgek' kórjeleihez hasonlítanak, inkább rokonszenvűleg a' gyomor' és belek' affectiójától, mint más egyébtől származhatnak. Tehát a' fris és tiszta gombák csak az előszámlált állató részek' egyike vagy másika' szerfölöttisége által veszélyesek; 's ezen esetben (föltéve, hogy az elenséget hánytatóval a' testből kiűzni már késő!) Krapf' tanítása szerint a' tiszta hideg kutviz mind belsőkép véve, mind külső buroгатásokban használva legkívánatosabb szolgálatokat tehet.

Azonban a' mérgesítés' e' neme sem igen közönséges, sem nagy jelentésű nem lehet. Teljes meggyőződéseim szerint legtöbb esetben e' baj csupán a' visszaélésből, és azok' tudatlanságából származik, kik a' gombákat szedik 's elkészítik. Az éretlen, és szűz állapotukban szedett gombák sem tenyésztésbe, sem rothadásba nem mennek által. De ha egyszer teljes kifejlésük' korszakát elérték: akkor magba mennek; és gyakran már azalatt, hogy ezt magoktól bocsátják, rothadásnak is indulnak. Már e' korszak' első fejlődése, melly a' himpor' elszórásával, vagy a' benne rejtezett magnedv' kigőzölgésével kezdődik, számos férgeket csal

oda, mellyek abban magokat hamar megfészkelik, 's elszaporítják.

E' három közül mellyik legyen a' főök, mellynek a' gombák' mérgesítését kelljen tulajdonítani, meghatározottan nem merem állítani. De igen valószínűleg mind a' három részt vesz abban; mert hogy rothadt testek, kivált ha azok igen vizenyősök, ártalmasok, az egész világ elismeri. A' gombákkal lenyelt bogarak vagy állati mérget fejtenek ki, vagy még élve jutnak az emberbe; hol azután fészkelődésök és csipkedésök által a' belekben olly ingert okoznak, melly tartósságával erős gyuladásokat és görcsöket hoz elő; 's nem is könnyen elhárítható: mivel ezen állatocskák olly parányik, hogy sem le nem öblíttethetnek, sem agyon nem nyomathatnak. Vannak pedig több állatnemek, mellyekről tudjuk, hogy szívos életök a' forró víz' hevét is jó ideig kiállja; következőleg megfogható, hogy bizonyos más fajok is beleinkben még élhetnek, ha azok egyéb étkekkel elnyeltettek, vagy hogy csekély főzés által szükségkép éltket nem veszítették,

A' legfontosabb azonban, mit én a' mérges gombáknál megtámadó részek tartok, a' gombák' magvaiban áll. Vigyázó szakácsok valóban leszokták mindünnen szedni 's félre vetni azon részeket, mellyek nemhártya (*Hymenium*) név alatt, mint gombamag-hordozók, ismereteseek. Azonban megeshetik néha; hogy magában a' husban hátra marad e' magvak' egy része, vagy valami a' himporból is.

E' magfajzat némelly gombákban különös specíficus erővel bírhat gyomrainkban egyebeknél előbb kicsírázni, az az szétpattanni, 's kezdődő Myceliumot (gomba-alapot) fejteni ki. Mivel pedig minden életműszeres lény míg él egy másikban nem élhet a' nélkül, hogy azzal küzdésbe ne lépjen: könnyen magyarázható, miért gerjesztenek gyomrainkban nagy rendtelenséget a' bizonyos mennyiségben oda jutott illyes gombacsírák, midőn ott magokat megtelepíteni, beszíni, 's befész-

kelni igyekeznek, az első utak pedig teljességgel képtelenek azokra míg élnek ellenhatni, azokat tovább vinni, 's létrészeinkké változtatni. Hogy ezen esetben igen sok függ emésztő tehetségünk' épsége- 's erejétől, magától értetik; valamint az is, hogy bizonyos ingert lassankénti megszokás által vegre eltűnni tanulunk, 's abból épen semmi kellemetlenséget nem érezünk. Az érzéktompító szerek (Paregorica) tehát ez utolsó nemű gombamérgezésnél leginkább látszanak alkalmazandóknak.

*)

Emlitém a' himport is; 's ez néha az ingert nevelni segítheti, 's bizonyos gombafajoknál a' test' létszerében igen mélyen elterjedve lehet. Ezt kiváltképen azon fajoknál gyanítom, mellyek' husa megtöréskor vagy kettészéléskor sugárszerűen színre fut, és zöld vagy kék lesz, melly szín a' két nemműszer' szabadon fekvő golyócskáin a' nemhártyában is mindenkor látható.

Ki tehát a' gombaevésből származható mérgezés-től óvakodni akar, eledelül csak azon fajokat válassza, mellyek' ártatlanságáról tökéletesen meg van győződve;

**) vagy ha épen másokon is akar próbát tenni: csak

*) De csak addig, míg gyuladás nem jelentkezik; mert ekkor ismét a' hideg víz a' legbizonyosb 's legegyszerűbb specificum!

**) Mint ilyenek Trattinick munkájában e' következők vagynak följegyezve, mellyeknek csak rendszeres latin, és közönséges német nevei adatnak itt; mivel magyar neveik még vagy nincsenek, vagy olly határozatlanok, hogy azoknál fogva a' dolgon senki el nem igazúlhat: Tuber cibarium Pers. Die Trüffel (drága pöfeteg, szarvasgomba). Tuber album. Pers. Die weisse Trüffel (fehér pöfeteg, fehér szarvasgomba). Amanita caesarea. P. Der Kaiserling (vörös galócza). Agaricus, Lepiota, Polymyces. P. Der Hallimasch. Agaricus, Lepiota, caudicinus. Pers. Stockschwamm. (pikkelyes fülű galócza). Agaricus, Gymnopus, Morceron. P. Der Raszling. Agaricus, Gymnopus, Russula. Pers. Der Honigtaub-

fiatal 's ki nem fejtett példányokat válasszon; távolítsa nagy vígyázzal ezektől a' lemezeket, lyukaacsokat, tuskéket, 's a' *Hymenium*' más efféle formáit: vagdalja a' gombát apró szeletekre, mossa ki ezeket ismételve tiszta kút vízzel, és igen sokáig hagyván a' tűzön elegyítsen közikbe sót és vöröshagymát.

Nincsenek ugyan a' mérges gombákra nézve általános ismertető jelek: mindazáltal többnyire gyanusnak kell tartani azokat, mellyek töréskor husok' színét hamar elváltoztatják, és kékek vagy ónszínűek lesznek. Így a' téjzepegő gombák is csipősségök miatt általában aggodalmat gerjesztők.

Ha valamelly gombát próbára akarsz teuni: vajjon ártalmas-e vagy nem? kíváltképen e' következőkre figyelj:

ling (verestönkü galócza). *Agaricus*, *Gymnopus*, *alliatus*. Pers. Der Lauchschwamm (foghagymás galócza). *Agaricus*, *Mycena*, *esculentus*. Pers. Der gemeine Nagelschwamm. *Agaricus*, *Pratella*, *edulis*. Pers. Die Gugemuke. *Agaricus*, *Pratella*, *campestris*. Pers. Der Champignon. *Agaricus*, *Lactifluus*, *deliciosus*. Pers. Der Reizker. (tövisaly galócza). *Agaricus*, *Lactifluus*, *ruber*. Pers. Der Goldprätling. *Agaricus*, *Pleuropus*, *ostreatus*. Pers. Der Drehling. *Merulius* *Chantarellus*. Pers. Der Röthling. *Boletus* *subtomentosus*. L. Der Kuhbilzling. (tinóru). *Boletus* *edulis*. Pers. Der Herrenbilzling. *Boletus* *albidus*. Pers. Das Schafeiterl. *Boletus* *polycephalus*. P. Der Eichhase. *Beletus* *frondosus*. P. Klapperschwamm. *Boletus*, *Fistulina*, *hepaticus*. P. Der Fleischschwamm. *Hydnum* *imbricatum*. L. Der Habichtschwamm. (pikkelyes gerben). *Hydnum* *Erinaceus*. P. Der Igelschwamm. (tuskés gerben). *Hydnum* *Coralloides*. Schaeff. Der Corallenschwamm (korallgerben.) *Clavaria* *flava*. Pers. Die gemeine Bärentaze (sárga palánka). *Clavaria* *Botrytis*. Pers. Die rötliche Bärentaze. *Helvella* *esculenta*. Pers. Die Stockmorchell. (redöcsög). *Helvella* *Leucophaea*. Pers. Die Herbstmorchel. *Morchella* *esculenta*. Pers. Die gemeine Morchel. *Morchella* *patula*. Pers. Die Bastardmorchel.

a) Ezüst kanalat 's egy hámozott vöröshagymát tégy a' lébe, 's hagyd azt minden más hozzátétel nélkül egy ideig a' gombával főni. Ha a' kanál színt ölt magára, vagy a' vöröshagyma feketés lesz: mérgesnek tarthatod a' gombát.

b) Tégy abból egészen nyersen egy darabkát szád-ba, 's tartsd azt ott sokáig. Ha azután kellemetlen ízt, csömörletes szagot vagy csípősséget veszesz rajta ész-re: ved el a' fajt.

c) A' már egyszer jóknak talált gombák' ismertető jeleit jól megjegyezd magadnak; 's ha azoktól színre valamellyik legkevesbé ütne is el: gyanus legyen előt-ted.

d) A' nem *igen jól* ismert gombákból ne merész-kedjél mindjárt első ízben nagyobb mennyiséget magad-hoz venni.

e) Ne ródd a' gombára, mit talán rossz gyomrod, nem jó dispositiód, vagy különszerű állományok' igen természet elleni keveréke okozott.

Hogy pedig a' gombák' rossz hatásai azok' hibás elkészítésén kívül többnyire elromlott természetünk - 's erőtelen emésztésünktől származnak: néhány orosz nem-zetségek' példája bizonyítja, kik majdnem egyedül gombákkal élnek, 's közben sok olyant is megesznek, melly nálunk mérgesnek tartatik.

„Az erdős vidékeken (ugymond Pallas, Útaz. I. rész 43 lap.) a' szegény néposztály kenyér mellett legközön-ségesebben, 's bőjtön csak nem egyedül gombákkal él; télre némelly fajokat szárítva, másokat besózva tesz el. Általán Oroszországban — kivéven a' légyölő, ugy-szinte némelly apró sovány; és a' bűdös ganéjgombá-kat — csaknem minden egyéb fajokat megeszik, akkor is, ha azok már férgesültek, és föloszlásukhoz közel vannak; 's még sem hallani, hogy e' növények, úgy miként azokat itt a' közember eszi, t. i. csupán só-vagy olajjal főve, vagy csupán valamellyes só elegyítéssel parázsra téve 's félig meddig sülvé, valaha ártottak

volna. Minden megehető, a' többinél bővebben teremni szokott fajokat orosz néven a' nép meg tud különböztetni. Közöttök olyanok is találtaknak, mellyek más országokban mint ártalmasok el szoktak vettetni stb.

Mennyire megedzheti az embert a' legmérgeesebb gombák' edelére nézve is az ifjuságtól fogva kezdett szokás: a' kamcsatkaik' és kozákok' példája bizonyítja; kik ha megrészegülni, vagy csatába mentökkor, vagy valakit megölni szándékukban dühbe jönni akarnak: légyölő galóczát (*Agaricus muscarius*) esznek. Sőt a' kozákoknál ez élelet utáni vágy annyira megy, „que lorsqu'un homme en est yvre pour en avoir manger, ils ne lui permettent pas de pisser par terre, mais ils lui donnent un vaisseau, et boivent son urine, s'imaginent, qu'elle produit le même effet, que le Champignon: la dose est de trois ou quatre, mais lorsqu'ils veulent s'enyvrer, ils en mangent jusqu'à dix: (hogy mikor valaki annak ételétől megrészegszik, azt nem engedik földre vizelleni; hanem edényt adnak neki, 's megisszák annak vizelletét vélvén: ennek is azon fogamata leend, mi volt a' gombáé: rendszerint hármat vagy négyet esznek meg, de mikor megrészegülni akarnak, egész tizig. *)

SZENCZY IMRE.

*) Krascheninnikow, Histoire de Kamtschatka etc. etc. trad. du Russien etc. Némi részegítő italt is készítenek abból, mellyet Mukhamorr-nak híznak. L. Lessey's Reise von Kamtschatka nach Frankreich II. Thl. és Krünitz' Encyclopédiáját e' czikkek alatt: Jakuten, és Kamtschatka.

IX.

Az angol műipar' philosophiája.

Azon sebes lépések, mellyekkel az angol műipar halad, csodálkozásra indítják a' szemlélőt, vonsznak minden gondolkozót. Mi viszonyai vannak az újabb korban élesbben elkülönzött nemzeti és országlási gazdálkodásnak, az angol műiparban tetteleg látni minden honosoknál érdekes. Mert bizony a' nemzeti gazdálkodás, nem csak metaphysicája az országlás gazdálkodásnak, (mint Pöhlitz mondja), hanem a' *nemzeti*, mint kényszerítés nélküli alapja, a' már kényszerítést is megszenvedő *országlási* gazdálkodásnak, úgy van erre, mint az önkényt vonszó *erkölcstudomány*, a' kényszerítve parancsoló *jogtudományra*. Mondhatjuk, hogy *a' nemzetigazdálkodás erkölce az országlásinak*. Minél tökéletesebb, minél önkénytebbi az erkölcs; annál tökéletesebben áll fenn a' jog: úgy minél tökéletesebb a' honi, vagy nemzeti gazdálkodás, minél gyarapodottabb az; annál tökéletesebb 's biztosabb az országlási gazdálkodás is.

Az a' tudományos érdeme van gróf *Sodennek*, ki ezen gazdálkodásokat elválasztá, mint azon tudósoknak, kik ezelőtt másfél száz évekkkel, élesbben különözték el az erkölcs- és jogtant. Nagy hiány volna ezeket meg nem különböztetni. Mert midőn a' kényszerítéstől viszzatartóztatunk; az önkénytiekre vonszódunk. Ezekben pedig ama' kényszerítőknak alapjai is állandóan vettetnek meg.

Nálunk honi gazdálkodás szellemében van írva a' *Hitel*, 's mi a' köztisztéletű szerzőt minden író közül felemeli, az, hogy honi iparunkat, Európa csodájára tettelegesen is előviszi. Szembetűnő, hogy a' Tudományt. III. Kötete' 1-ső értekezése, a' statusgazdálkodás, 2-dik értekezése pedig inkább a' nemzeti gazdálkodás szellemében van írva. De ohajtanók, hogy ezen testvér tudományok rendszerei, mind kettőnek tulajdonai külön kikerestetvén, honi tudományosságunk között is feltűnnének. Hogy a' *honi ipar*, melly hatalmunkban áll, inkább előmenne, melly az országi gazdálkodás haladását is, természet szerinti kötelekkel vonná magához. Szép első lépés lehet erre: J. Gr. B. D. által Bécsben 1831-be Hajkul Antalnál: A' nemzeti jólétről kijött tudós értekezés.

Az angol műipar csodája elő van adva az idei 1-ső aprilisi Társalkodóban is. Mennyire haladja ez meg a' londoni 1834-dik januar. 11-diki Athenaeum czikkelyét, melly szintűgy egy nem angoltól írt könyv után van: *Power, Wealth, and Resources of Great Britain*; hol az igen érezhető társas rossz ellen, a' mérkőzés szabadabbsága, a' puszták telepítése, a' tunnel elkészítése, a' fizetések emelése, új palota építés, és egy 50 ezer személyre álornzás bál javasoltatik!

Nem lenne talán helytelen, honi tudományos irataink között, az angol műipar' virágzásáról rendszeres gondolkozást, a' gyárművek philosophiáját csak vázlatosan is felfogni. Így tömjénezhetne a' csendes, itthon ülő philosophia: közönségesen a' nemzeti szorgalomnak; különösen ama' nagy nemzet iparának; így kiváltképen az őt látogató figyelmes utazóinknak; ha kifejténénk:

Mik lehetnek az angol művek virágzása:

- I. Okai: A. belsők: a.) népségiek: 1. népesség. 2.) nevelés: α.) testi, β.) lélekmívelés. 3.) erkölcs: α.) lelkiismeret, β.) becsület, γ.) életbölcseseg. b.) rendelkezések, törvények. B.) külsők, hely-

hetés : a.) közönségesen , tenger. b.) többnyire termékenység. c.) különösen termések.

II. Állmányai, alapjai, mozgonyok : 1.) közönségesen. 2.) többnyire, gőzművek : a.) sokságuk. b.) helyeik. c.) minemőségük. 3.) különösen.

III. Közlekedései : 1. utak : a.) töltések. b.) vasútak 's szekerezések. 2. csatornák.

I. Az angol műipar virágzása' okai.

A.) Belső. a.) népségi okok.

1. *Népesség.* Németország legnépesebb helyein is, alig van 3000-nél több nép egy □ mértföldön. Angliában 6000—7000 ember is van némely megyékben ugyan annyi területen. Ámbár a' gőzmogonyok sok kezét megkímélnek; még is szükséges itt az ember, mert igen sok a' dolog. A' gőzönyök elsőbb évi mozdulatokkor, gyakrabban felzendültek a' hirtelen dolog nélkül maradt műves legények. De csak addig tartta ez a' zavar, míg magokat más, az új mozgonyok által megszaporodott (vas, kőszén, gyárak gyártásai, termésméztmények stb.) munkálatokra nem adták.

2. *Nevelés, α.) testi erő* kifejlése. Az angol erős testű; ereje jóélés és gyakorlás által nevekszik (hús- és jó serrel él az angol munkás). Az angolnak nevelése által vérében van a' műipar, az alkalmazhatás, az eltökélés. Ő nevelése szerint a' gyakorlatnak él, az alkalmazást, a' valóságot szereti, mikor a' német elvont szemlélésbe merülve theoretizál, abstrahál. Az angol kiskorától fogva szokik az idő és a' tér helyes ítéletére, 's használására. Csekélységnek tetszik nevelésünkben az idői és téri gyakorlat; de ezektől jó az érzékek gyakorlata is. Tökéletesebb az angol szem, fül. Sok hamis pénz van Angliában de ők ezeket tapintásokról, pengésökről megismerik, vígyázók, szemesek. β.) *Lelki erők* kifejlése. Az angoloknál népségi tulajdon a' művészség-

hez szükséges *értelmitökély*. Felsőbb okossági erejüket és csodáljuk ugyan rendkívüli elméiknek, a' mathesis, természettudomány, chemiai, 's égtani felfedezéseikben; de az értelem, az összehasonlító belátás, közös az angolnép tömegével is. Ha francia leleménynyel, német elvont vizsgálatokkal, olasz phantasiával nem birnak is; de birnak munkájokon függő elmével, állhatatos figyelemmel. Az angol nem füttyöl munka közt mint a' francia, nem beszélget mint az olasz; hanem egészen munkája körül van.

Itt van helye azon szemrehányás megítélésének, melyet magok az angol tudósok, épen ezen erőműtanra nézve, kiméletlenül vetnek honfiaik ellen. *Olynth* írt egy szemléleti 's gyakorlati mechanikát, melyet 1828-ban Dietlein németre fordított Halában. Itt mindjárt eleint az mondatik, hogy régi vélemény Angliában, mi szerint *physicus* 's *mechanicus* mathesis nélkül is lehet, 's nem is volnának az angol mechanikák az olvasásra méltók! Ha van valami *Olynth Gergely* ezen olvasói kegy rossz vadászása alatt; csak úgy magyarázhatjuk meg, hogy az angol értelemben nézletileg (*intuitive*) van a' mozgonytan, hogy a' művészetekhez tartozó idő, és nagyság' legkevesebb 's leghuzamosabbjait, legkisebb 's legnagyobbjait, gyakran szint-úgy átnézhetik 's hamarább is, mint a' mély 's elvont felvetésű mathematicusok maximum' 's minimumjaikat. Ezen magyarázat nélkül megfejthetetlen ellenkezésbe hoznak minket azon sok új mozgonyok, melyek angol közművesektől találtattak fel. Például, hogy egy asztalos mesterember *Brahma*, az igen hasznos vízajlót (*hydro-mechanical* sajtót) találta fel. (Az a' jeles angol művész, ki az Évkönyvek I-ső kötete 245-dik lap jegyzékében említetik, egykor, több a' dologhoz értő tudós barátaink előtt a' nyíregyházi széksúgyárnál, a' csúcszeletekről, hyperbola asymptotáiról, a' fogas kerek fogainak *epicycloisi* metszéseiről stb. *Olynth* daczára,

olly tökélylyel beszélgete, hogy előadásai akarmellyik felsőbb mathesisi tanítószékben is diszlenének *).

3. *Erkölc.* A' műipar philosophiája' legnevezetesebb helyére értünk. Megmutatni, hogy erkölcs nélkül semmit sem érnek a' testi, keveset a' lelki erők is. Megmutatni, hogy: α .) a' lelkiisméret, vallásos érzés, β .) belső becsület $\alpha\alpha$.) szavatartás, $\beta\beta$.) kötelességérzés, és $\gamma\gamma$.) hívség; és a' mi ezekkel szorosan összeköttetett: γ .) az életbölcseiség, melly a' $\alpha\alpha$.) pontosságot, $\beta\beta$.) rendet, $\gamma\gamma$.) csinosságot javasolja, leginkább bátrasítja, biztosítja a' fabricai tökélyt, leghíresebbé teszi a' műipart, és annak legtöbb hasznót hajt. Ezerszer kellene honunkban viszhangoztatni az ipareszközeinek a' pölgári erényre való viszonyait, a' Tudománytár III. köt. 101 's köv. lapjaiból.

α .) *Lelkiismeretes* az angol műves, vallása mélyen önállásba közepül. A' lelkiisméret ítél öncselekedeteinkről. Ha ezt a' való ítéletet műházakba visszük; ott időnk 's tehetségünk legjobb alkalmaztatásaira, és a' lehető tökélyű munkatételre tanít. Így van az angoloknál! Mi nagyot várhatni innen ott, hol jól is értik a' munkát? Igen ritkák az igazlelkű munkások, 's melly sokat érdemlenek! Spanyolországban a' tőgyár' egyik asztalánál 10 asszony dolgozik, ezeknek egy felügyelőt kell tartani, sőt még több illy ügyelők ügyelőjét is fizetni. Még is megesik lelketleneknél a' hiba. Mi sokkal olcsóbbak lehetnek az angol művesek, hol kiki lelkiismeretesen úzi műszerepét. Az egyenes lelkűséget, sem a' dolog hatásában, sem a' műbecsben ki nem pótolhatja semmiféle felügyelés. Lelkiismerethez köttetett:

*) A' művészség' és mathesis' párosítására tett fel a' nemzeti magyar academia, a' múlt martiusig kiadott mathesisi jutalom kérdést. Fájdalom, hogy honi művészség' és mathesisünk kárára, e' terjedelmes, hasznos és könyű kérdés, felelet nélkül' maradhatott.

β.) A' *belső becsület*. Külső becsületünk másoktól, a' *belső* magunktól függ. Ezt igyekeznek az angolok nevelni, míveik' valóságos *belső* becse által. A' *belső* becsületérző munkás (napszámos, vagy szakmányos), nem csak a' hibázást kerüli, de a' megesett hibát sem fedi el külső csillogással csalárdul. Becsesek 's igen ritkák az illy művesek. A' belbecs érzés után a' *míves* népek közt első az angol, utána a' német, francia és olasz. Szabad-e a' tudós gyárművekhez közelebb menni? Melly sokat megszáll korunkban a' „*könyvgyártás dühe*“; de a' tárgy belsejét felfogni 's tökéletesen ki-meríteni igen nehéz. Külső csillogással a' *belső* hiányt fedezni, itt is káros.

A' *műgyári* *belső* becsületérzéshez tartozik különösen:

αα.) A' *szótartás*. Az angol becsületét nagyra nézi, és így szavatarló. Becsületesen készít szava adása után mindent, mindennek.

ββ.) Az angol *kötelességérző*. Minden munkás igyekszik itt vállalatait jól vinni. Nem kellene itt felügyelők, mint másutt.

γγ.) *Hűségesen* készít az angol gyármunkás mindent. Hív a' munkához, emberéhez, ígéretéhez. Miként ítéljük meg tehát az Angliában évenként történő gyármunkások lázzadásait? mint a' gyárművek lerontogatásait? A' *csalárdság* nélküli, jó lelkű, hív munkásoknak legkisebb sérelem is igen nehezen eshetik egy részről; de más részről a' sok gyárak, sok közös surlódásba is jöhetnek. Nálunk rendkívüli embertelenségnek tetszenek e' kitörések. De tudni kell, hogy Angliában ézerszer több gyár van. És így, ha ott illyes zenebona évenként egyszer esik meg, nálunk pedig csak száz évben egyszer: még is azt kell következtetnünk, hogy az angol *míves* nép *tízszerte* *hívebb munkájához*. Így láthatjuk az angolművészi:

γ.) *Életbölcseiséget.* Világosan mutatja ezt:

αα.) *Műpontosságok*, munkálatoknak legkisebb részeiben is, mind a' kimért idő eltalálása, mind annak használása által.

ββ.) *Rendességök.* A' sokféle munkát úgy intézni, hogy mind az egymásután jövők, mind az együtt menők a' legjobban közlekedjenek, és így mindennek maga helyén lenni, rendesség. Rend a' dolgok' lelke. Az angolok, valamint mozgonyaik alkatásában, melyekben sem felesleg résznek, sem kevesnek lenni nem szabad: úgy munkájokban is illy rendesek.

γγ.) *Csinosságuk.* Tisztaság a' gyárházak nevezetes tulajdona. Nem csak a' műszerek tartósságát, de a' munkások egészségét is biztosítja ez. A' francia művesek pontosak inkább mint rendesek. Nem csak az utczákon 's vendéglőkben (mint az id. 22-diki Társalkodóban van), de a' műházakban sincs a' francziáknál olly tisztaság mint kellene; nincs olly mint az angoloknál. Piszkos ablakok, szennyes falak, szemetes padolatok tűnnek elő a' francia gyáraknál. A' hollandok is tiszták.

b. Törvények, rendelkezések, mint az angol gyár' virágzás okai.

A' törvények a' társaságok' belső intézvényeire, és így a' jó törvények a' gyár'virágzás belsőire tartoznak. Világos az, hogy az embert kötelességének ártatlan tevésében akadályoztatni, az *első törvénytelenység*. És így, mindenkit kötelessége teljesítésében védeni, az első közönséges törvény. Ez a' *törvényes szabadság'* alapja.

Az angol törvények minden emberi életnem gyakorlás' szabadságait védik. Mennyivel inkább védik a' közjólét hordozóinak, a' gyárak, 's műveseknek törvényes szabadságait. Törökországban, Chinában is vannak gyárműházak; de miért nem virágoznak? miért nem tökéletesednek? miért nincsenek találmányok? miért nincsenek ott gőzönyök, mozgonyok? sőt miért mennek

most jobban a' franczia gyárművek, mint ez előtt csak 30 évvel?

Ott honoznak a' kézművek, a' gyárak, hol a' törvényes szabadság csendesesen megülepedett! Mert bátorságtalan a' nagy özön ár, (mint a' korlátlan szabadság), míg meg nem lohad. Hol a' fenek bátorságos, csak ott kezdheti a' hant szőni szőnyegét csak ott kezdheti az eke jótévő csendes munkáját, csak ott kezdhetik a' gyárházak is bóldogító művészségüket.

Az angol műipar virágzik, mert:

1. Az országlás szíven viseli a' gyárakat, de magához nem ragadja. Ha tartana is egy országlás gyárakat, csak magánosokat ez által ki ne zárjon, más gyárakat el ne nyomjon. Mert mellyik magános vetélkedhetik az országlással? pedig a' vetélkedés egyik rúgója a' műtökélynek. Az országlással való vetélkedhetés, nem válhatik-e egyik legnagyobb társas véték mozdulatjává, mellyre csak alkalmat nyujtani is tilos? A' spanyoloknál királyi jog a' gyározhatás, de ez ott nem is virágzik. Angliában a' gyármű tulajdonosoknak nagy befolyások van a' parlamentben,

2.) A' gyárakat nagy adó alá vetni káros, Angliában sem belső vám, sem kiviteli harminczaddal a' művészetek nem igen terheltetnek.

3.) Ellenben itt idegen műveknek nagy vámok 's tilalmok van. A' spanyol ölom olcsóbb volna, de harminczad által az angolhoninál drágább.

4.) Az angol országlás csak benni műveket használtat. Itt forma 's mindenféle ruhák, posztók, gombok, fegyverek, 's minden köz és magános szükségek fedezői, angolhoniak.

5.) A' testi és erkölcsi erőt kifejteni igyekszik. A' polytechnicai intézetek védetnek.

6.) A' honi gyárművei vetélkedést ébreszti jutalmakkal mint;

7.) Az új találmányokat szabadalmakkal is.

8.) A' belső előálható akadályokat jó felügyeléssel, policiával hárítja el.

9.) Telepalkotmánya pedig, világ kereskedése, 's állandó rendszeren épült tőserkedése, örökös folyamatban dívatban tartja művészeinek becsét.

10.) A' legnagyobb politicai fők kétkedtek mindig az angol roppant adósság kimeneteléről. Ha csak az adósság számokat nézzük, valóban kétségbe kell esnünk a' késői következetekről. De nem csupa számokat tegyünk, vegyük viszonyban azon adósság dolgát, melynek tőkéje visszafizetéséről szó sem lehet, a' nemzet, mint hitelező' műiparával, és az országlással mint kölcsönözővel, a' ki e' szerint természeti örök kötelekkel foglaltatott le, a' nemzeti iparnak, mint örökös tőkepénzének oltalmára. Az a' kérdés tehát: mint bukhatik meg e'szerint az angol országlás? azon összetettebb adósságtörli kérdésekhez tartozik, melyeket a' Tudománytár XIII. kötetében az ipar számtudomány alapjai' vége felé láthatunk. Mert a' műipar, kereskedés' tőkéi és letetter' szaporodása, ha úgy nő, mint jelenen az angoloknál, az ottani betűvetés formái után, a' legnagyobb adósság hegyeket is elmorzsolhat, így sem a' hitelezők, sem a' kölcsönözők soha meg nem bukhhatnak.

Mind ezen tételek a' műipar philosophiájának szélesen kiterjedő tárgyai, melyeket különöségeikben üzni e' lapok rövidsége nem engedi. Kifejtettebben találjuk ezeknek némelyikéit az angol belföldi íróknál, 's különösen: *The Philosophy of Manufactures or an Exposition of the scientific moral and commercial Economy of the Factory system of Great Britain. By A. Ure. London. Knight 1835.* Az Ure ezen kézműphilosophiájára is panaszkodnak az angol tudósok (az Edinburgi Rewiewben), hogy czimének tökéletesen meg nem felel; noha sok jeles dolgokat rendbeszedve tart; de a' másként értéket olly fennhangon 's olly

unalmas vetekedéssel czáfolgatja, hogy az által a' munka tanulása kedvetlenné válik.

Az angol műipar virágzása'.

B.) külső okai, a' föld fekvése - helyhetése - 's termékenységéből.

a.) Anglia *közönséges* helyhetése, már védi a' honi belső munkákat, 's biztosítja a' külső vésztől a' csendes gyárházakat, vinnyéket. Anglia tengertől körül fogva, egy igen erős vár, hajói, 's hajós népei az őrizet, kapui, erősített kikötői. Mióta ezen helyhetését ismerni, kapuit 's bástyáit védeni megtanulta, azóta minden művészségek bátorságos telepe, 's a' gyári nevedésnek boldog raktára. Mert csak ott telepedhetik meg állandóan az ipar, hol *mindennek az övéi* bátorságosak a' külső erőszak ellen.

b.) Anglia *többszöre* termékeny földű. Hogy a' *termékenység* nagy segítője a' gyáriparnak, átlátni, nem igen mély philosophiát kíván. A' bőtermő földű társaságban az ócsó kenyér stb. a' mívelt kezeket megmozdítja. De a' *terméketlen* határok is szinte ösztönözik a' gyárművek létét. A' hol a' népség szükségére kevés a' föld termése; ott sok kezeknek másként kell keresni élelmét. Olly művekkel tudniillik, melyeket a' bővebb termésű külföldieknek eladhatnak 's élelemmel cserélhetnek fel. Ezért a' szűk termő földnek, vagy pusztának, vagy gyárművesnek 's kereskedőnek kell lenni. Így él Hollandia. A' hollandi el nem korhelyedhetik, mert határa szűktermő. De hát a' termékeny Anglia miért nem korhelyedik el? Ennek oka, a' nemzeti boldogság két mennyei elemében: népsége már ismert *tulajdonaiban* 's szerencsés kereskedő *helyezetében* van.

A' fabrikákat szülő bőség és szükség ellentétei (antinomiái) között tehát, az angolföld termékenységét, hozzáférhetetlen erős határai mellett, a' gyárak philosophiája annyira méltatja, mint az ostromlott erős vár

azon kérdést: Meddig tarthatja magát a' hozzáférhetetlen vár ellenségei előtt élelemmel? Ezen pontból a' termékenység az angol gyáraknak, legnagyobb utolsó vészben is megbecsülhetetlen bátrasítója. Láttuk, hogy semmit sem tehete Angliának a' legkegyetlenebb continental-systema is. Mi nem philosophusi ostrom lenne az, hol az ostromlottak bőségben úsznak, kedvökre élnek; az ostromlóknak pedig magokat éheztetni, kínozni kell, reggeli, és enyhítő gyógyszerek nélkül, majd félig meztelen sanyargatni! Nem jól számít, a' ki az 1773-dikban Amerikában elmerített 342 láda theáról varna hímet. Mindenben más körületek valának azok.

c.) Mi termései legyenek *különösen* Angliának? minden statisticában láthatni.

α.) Az *ásványok* közül az angol gyárak virágzásában legfőbb:

1.) A' *köszén*. Ezelőtt nem rég úgy számolgattak, hogy az angol köszénbányák elfogyhatnak. De ez nem fog történni. A' felső köszén fektetek ugyan, melyek 14 lábnyi mélységű föld területek alatt vannak 5 ° — 6 ° ölnyi vastagságban mint hozzá vetnek 20-szor 50=1000 □ (angol) mérföld felületen, ha így nőne a' fogyasztás, mint most, 50 év múlva, mint számítják elfogyhatnának. De a' mélyebben menő köszénbányák kimeríthetetlenek. Ezek a' köszénbányák a' legmélyebbekhez tartoznak. A' közép tenger fenekénél is mélyebb lyukak vannak itt, mint Schlözer mondja.

Sok kezet megmozdít a' köszén. A' mint a' gőzerőművek dívatoznak, 's szaporodnak; a' köszénbányászoknak is szaporodni kell. Ide folyhatnak tehát a' felesleges napszámosok. Itt pedig drága a' napszám (rendszerint 2 pengőforint). Annyi köszén fogy most el, hogy emberi kezek 's erők, gőzőnyök nélkül csak a' felhúzásait sem győzhetnék el. Olcsó a' köszén helyben; de hordása által drágult, kivált míg vasútak 's csatornák nem léteztek. Most minden fabrikánál 's kikötőkben is olcsó. Olly szélesen terjedt a' köszén kereskedés An-

glában, hogy a' kőszénhordó hajók, a' hajósereg' seminariumának tartatnak. Ott, hol erős lángnélküli tűz kell, a' kőszén igen alkalmas. Ugy hogy ez a' tűzszer, a' gyümölcs 's épületifákon kívül, minden erdőt feleslegesnek tesz, 's az erdőföldet más gazdaságokra fordíthatja. Így láthatjuk, hogy a' kőszén, nem csak a' gőzmozgonyokat hajtja, hanem az emberi ipart is terjeszti, a' hadihajósokat szaporítja, és a' gazdaságnak sok erdő földeken helyt ad.

2.) Az új erőművek által tökéletesedett az angol vas is. Még ez előtt 40 évvel azt írták Angliáról, hogy vasa kevés is, nem is jó. De rendkívül szaporodtak a' magas katlanok, 's az a' nagy szerencse, hogy vashányái többnyire a' kőszén szomszédságában vagynak. Az angolok sokképen tudják megpróbálni a' vaserejét a' szakadás, törés, kihasadás ellen, az újabb gőzönyökre 's művekre. Állanak vasműveik jószágokért az angol vasgyárak. Igen jó, de igen sok vasat is állítanak tehát elő. Aczélt is készítenek; de ezt könyelben kaphatják Sweeciából.

3.) Reze 60—70 ezer mázsa jó ki évenként.

4.) Mindenek felett czínje legtisztább 's legjobb. Már ez előtt harmadfél ezer évvel czínbányái virágoztak. Mert Herodot czínszigetnek mondja Angliát.

5.) Böven van ólma. Hogy ezen honi iparág virágozzék a' spanyol olcsóbb ólomra nagyobb vámot vetett. Egyszóval, az arany és ezüst érczeken kívül, a' gyárakra szükségesebbekkel bir. Ide tartoznak:

6.) A' ványoló agyag, melly itt a' legtökéletesebb, valamint a' porcellán és tégelyeknek való föld, só, építőkövek stb.

β.) A' gyárakra szükséges *növények* közül, melyek helyben nem volnának, azokat gyarmatok, 's világ kereskedésökből böven megszerzik. Így épületfája, sok első rangú hajóinak építésére elég nem lehet. Festő fűvei sincsenek. Selyem tenyészet, gyapot, hiányzik. Komló, sáfrán, len, rhabarbara stb. van. Középszerű

gabona terméskor, ez is elég; de szűk csztendőben raktárak bátrasítása nélkül, hiányzanék. Hogy az egyre másra vett éveken, állandó bőségre lehet ebben is számítani; megtetszik onnan, hogy 1689-diktól — 1760-ig a' gabona kihordásért még nagy jutalmakat fizettek még sem vala fogyatkozás. Angliának belső termesztő ipara, Franciaországéhoz képest igen helyesen számított fel, a' Tudományt. III. köt. 97-dik lapján; megmutatván az ide bejövő összetett hasonlatokból, hogy Anglia termesztő ipara tizszerte nagyobb a' Franciaországénál.

γ.) A' selyemjuhok. Ezek nélkül, mint Schlözer mondá, az angol jövedelem, 's hatalom negyede elenyészne. Még sem lehetnek ezek a' sok gyármozgony' munkákra elegek. Spanyol – Német – Magyarországból is sokat kell bevinni. Mindnyájunknak ohajtani kell, hogy Angliában a' sebes gyármozgonyok szaporodjanak hogy gyapjúinkat feldolgozzák.

Egyébiránt, a' baromtartás a' gyárak 's gőzönyök miatt nem igen divatozik. Még a' szántásban is gőz dolgozik már lovak helyett. Noha lovaik jók, nemesek, gyorsak; szarvasmarhái nagyok és kövérek. Szarut sokat dolgoznak fel, még amerikaiakat is.

II. Így közelíthetünk az angol műipar állmányaihoz, az az. azokhoz az alapokhoz, melyeken azoknak rendkívüli élőmenetelek, közvetlen 's állandóan állanak. Mert az angol műiparnak állománya ez:

1. *Közönségesen a' mozgonyok*, az az olly szerkezetek, melyek által az erő és sebesség kívánt viszonyait érik el. Azelőtt a' mi iskolai mechanicaíink főkép' az erő kiméllését tanították, ritkán, 's csak mellékesen tanították a' sebességet használni. Azt verték fejünkbe, hogy erőnk nincs, időnk van: az erő kiméllés pedig mindig az idő rovására történik. Ember, állati, és folyói (víz vagy levegői) erőkkal parancsolhattunk. De az angolok hatalmok alá hajtottak egy olly határtalan erőt a' *gőzt*, melyet szüntelen nevelni könyű. Mi

philosophiai új kinézést nyitnak tehát fel a' gőzmozgonyok? mi felsőbb lépcsőre emelik az emberi méltóságot? mikor ama' régi elv ellenére, világosan tanítják, hogy *erőnk is van, időnk is*. És ha földi rövid életünk nem kezkeskednék is hatalmunkról; a' szolgálatunk alá hajtott gőz, rövid időnknek hatalmas sokszorozója lehet. Mert keves $\frac{1}{10}$ rész időben, tízannyi nehéz munkát, utat, tenni; százszortai éledeletet ad. Sőt ha, a' mint ide illik, *Leibnitz* szerint, az élő erőt a' tömegnek a' sebesség második emeletével sokszorozatából ítéljük

(m. c². szerint melly $= \frac{ms^2}{t^2}$, ha az s utat (spatiumot),

a' t=időt teszen) így 10-szertei tömeget ugyan azon

úton $\frac{1}{10}$ rész időben vihetni el $= \frac{10.1}{\frac{1}{10^2}} = 1000$ szer-

te több élő erőt fog mutatni. És ha az út is tízszeresítetik $= 100000$ -szer több élő erőt ad. *) Bizony új élet használat, új élet philosophiáját nyitnak fel előttünk az új gőzerőművek, ha azok 100 ezerszer többet tehetni tanítanak. Ki ne kívánna százezerszer többet tenni's élni?

*) A' holt és élő erők különbsége nagy feladat a' tudákosknál. A' holt és élő, az az a' nyomás és sebesség általi erőket már *Aristoteles* megkülönböztette, a' ki mechanikai kérdéseinek 19-dik részében azt kérdé: miért hogy egy akármi nagy teher által nehezített fejsze, kevésbbé hasítja a' fát, mint egy könnyű, de sebességgel vágó balta? De az élő erőnek első kifejezését csak *Cartes* és *Mersenn* adta ki a' XVII-dik században, $= mc$. vel, az az a' tömegnek a' sebességgel való sokszorozatával; melly egyszerű forma 50. évig állott. Ekkor *Leibnitz*, mély elmével, az ellentálló közbevaló hatás példáiból megmutatta, hogy az mc-be, ha az erő élő, az az sebességi, a' c-nek második emeletét kell tenni $= mc^2$. A' mult század minden nagy elméje beleszólt ebbe.

Illy nagy tökéletesedést nyervén ezért a' jelenkori alkalmazott mechanica; most már nem azon kell fejűnket törni, hol vegyük a' megkívántató erőt? hanem azon kell elmélkednünk hogy lehet a.) a' helylyel, és b.) mozgással gazdálkodni? és c.) hogy kell állandóbb erős részekből alkotni erőműveinket?

a.) A' helyre nézve: aa.) közönségesen.

A' hely bennünket a' gőzerőművekre nézve soha sem korlátol. A' víz, szélmozgonyokat csak bizonyos helyekre lehet állítani, víz és szél folyásokra. Az új gőzmozgonyokat lehet akarhova a' földön, földalatt, emeletekben is használni.

bb.) Különösen: A' helylyel 's térrel gazdálkodás minden mozgónak megkívántatója. Kelletinél több helyet el nem foglalni, az erőművek bölcs elrendeléséhez tartozik. Mint kell tudni az angoloknak ezen helykiméllést? Itt a' gyárakban a' lépcsőket félre tehetik, ha helyekre szükség van. Sőt lépcsők helyett mozgonyok vízszik fel 's le az embert kényelmesen, a' mikor a' lépcsők helye megnyeretik.

b.) A' mozgást akarmi mennyiségében előállítani, az egyenes vonatú, kerek, (körületes, vagy tengelyén-pergő) közközepű, ellenkezőtájú, függőleges, dülő, vagy vízirányos, folyó, meg meg állapodó, vagy vissza vissza forduló mozgásoknak minden szükséges viszonyait; az erő és teher számvetései mellett, a' mozgonyok nevezetes feladása. Ezeknek tökélyeit az angol gyárműerőkben csodálni kell.

c.) Nagy erő közlésre erős anyagú mosztonyi részek szükségesek, az új gőzerőművekben, kivált ott, hol az erő legnagyobb hatósságu és így:

aa.) A' gőzfogóban. Szinte határtalan hatalmúnak teszi a' gőzerő a' gyenge embert. De a' gőzfogó edény kirepedése, irtózatos dűhvel ront ki, 's pokolbéli vészekkel bosszúlja a' körűlte vígyázatlanokat. A' szétvető erő forró meleggel elszaggatja a' közellévő ember teteit, 's húsát csontjairól leforrázza az illy szeren-

csétlen esetekben. Ezért: 1. A' gőzfogó edény vastag ércz falainak erejét előre szorosan megpróbálják; p. o. m. mázsá nyomást még megbirt.

2.) Olly lapantyút alkalmaznak reá, melly m—n, az az m-nél valamivel kevesebb mázsányi erő feszítése által kinyílik. És így, akármi nagy tűz által élesztetik is a' gőzerő, feszítése m—n-nél felebb nem hághat; mert az ennél nagyobb gőzerő kinyitja a' kaput, 's el megyen addig, míg a' benlévő gőzerő ismét m—n alól lesz; mikor a' kaput, az m—n mázsával nyomó rugója bezárja.

bb.) Egyéb erőmű részeit is: fogas kerekeket, orsókat (trilling) és ezeknek tengelyeit, vashól készíteni 's így azokat állandóbbakká tenni, legelőször az angolok kezdték. Nem csak az állandóságot érték el e' szerint, hanem az épületi fákat is megkimélik, annyi-val inkább, hogy már a' házfedeleket is vasból készítik.

2.) Többnyire tehát a' gőzerőművek segítik az angol csoda nemzeti ipart. A' gőz, (pára) kiterjedhetőségében van az az erő, mellyet tűz által mindig nevelhetni.

A' gőzerő elsőbb használását, az emésztő (digestor) fazekáról hires *Papin*-nak köszönhetjük. Ő 1698-ban készítette az első, még igen gyarló gőzerőművet. De a' mellyet mindjárt 1699-ben Savery angol kapitány tökéletesebbitett. *Papin* adta ki: *Nouvelle manier pour lever l'eau par la force du feu à Cassel*, 1707. melly azonnal latinúl is ki jött Frankfurtban. Dr. *Papin*nak már az 1685-diktől *Philosophical transactionokban*, sok értekezései vannak; 's bizonyos, hogy a' worcesteri herczeg' 1655-dikben Glasgowba kijött Centuriáiban a' 68-dik találmányban, a' vízpáraerő van kitéve.

A' hatalmas gőzerőnek az ember akaratja aláhajtása' felfedezését több nemzet magának tulajdonítja: olasz, angol, francia, sőt Green, *Journaljaiban* németnek tulajdonítja azt. Veszekedjenek bár melly nemzetek is feltalálásán; bizonyos, hogy az angol műiparral páro-

sítatott mélység használta azt legelőször, legjobban, azóta is, most is. Sőt, ha nagy formában alkalmaztatását vesszük: mondhatjuk, hogy Magyarhonunk az első. Mert 1722-ben legelőször Újbányán alkalmaztatta ezt Potter nevű angol. Ez, naponként 3 öl fával 6 iznyi vastagságú vízoszlopot, 4 ölnyre tölt fel, 1' első percz időben 14-szer, 110 mázsza légnyomással. Ezután készült 1726-ban a' londoni, mely 96 mázsza légnyomással dolgozott *). — (Ama' mi gőzműnknek helyben Selmecezen készült tökéletes mintáját, még 1784-től fogva bírja a' s. pataki anyaiskola is. Ez a' kis másolat 1 (láb) széles, $2\frac{1}{2}$ ' hosszú és 5' 3'' magas; a' gőzműveknek akkori alkottatásuk után olly tökéletesen elkészítve, hogy még ez előtt néhány tizedévekkel vele a' gőzerő általi vízemelést mutatni lehetett.)

Mert eleinte csak vízemelésre használták a' gőzműveket. Később kezdte *Watt* a' gyárházakra alkalmazni Birminghamban. Majd az amerikai *Foulton* a' hajózásra. Mostanában már szekerezésre, szántásra, malmok 's mindenféle mozgonyokra. Fa, vagy kőszén kimelésre, hirtelenebb 's egyszerűbb mozgás' és alkottatásukra nézve, folyvást tökéletesítették a' gőzmű; 's úgy gondolkozhatnánk, hogy már talán egész tökélyét elérte. Azonban a' sok polytechnicai naplók, újságokból, a' londoni mechanikai magazinokból, a' művesség 's tudományok *Journaljaiból*, a' felfedezések repertoriumaiból (*The Repository of Patent invention*) stb. világos, hogy mindig talál az angol mély elme rajta javítani valót. Már gőz helyett is más elemeket kezdtek az erőadóra használni; mint meleget (*Erickson* kapitány) léget, sőt az érzingert és mágnességet is. Miért ne még valaha a' puszta vizet is; ha majd a' vízsjátók' erre való mechanikai változtatását eltaláljuk.

*) Lásd: J. Fr. Weidler: *Tractatus de machinis Marlyensi et Londinensi* 1727. újra 1733. *Wittembergae*, capite 4-to.

a.) Az angol gőzműveknek, valamint *számai*; úgy az azokba lévő tőkepénz' soksága is szerfeletti. Nem csak minden más nemzeteket halad meg ebben Anglia; de még a' rendszerinti képzeleteket is felül múlja. Csak egy gyárműházzról is igen nehéz teljes leíratot feltenni; hát mindenikről?

Az angol gőzművek száma a' tudósítások után más más. Mert gyakran egy gyárházban 100, 200, mozgony is van (mint posztó gyárakban hol minden karatolás, fonás, szövés, stb. mozgonyokkal megyen). A' gőzerőműveket, közönségesen a' gőzkatlanok után kell számlálni. Még is bizonytalan a' számok. Ez előtt tíz évvel 20 ezer gőzmozgonyt emlegettek; azóta mennyire szaporodhatott ez a' szám! A' mi kedvelt szerény Athenaeumunk 15 ezerre teszi 392-dik lapján. Itt, hol philosophiai nézeteket tűztünk ki, a' gőzerőművek sokságait: aa.) munkáiból és bb.) következeiteiből kell megítélnünk. Ezek a' czikkek kötnek össze bennünket a' műiparral.

aa.) A' gőzművek *munkáit* legvilágosabban vehetjük fel a' feldolgozott szerek- 's anyagokból. Rendkívüli fényben tűnik fel előttünk az angol műipar, mikor halljuk, hogy évenként 73 millio mázsa gyapjút dolgoznak fel, és egy millio G pamutot. A' Tudományt. III. köt. 96-dik lapján az van, hogy 1770 előtt, mikor még erőművi szövőszékek nem voltak 25—30 ezer ember dolgozott a' szövés körül. Most már szövő gőzművek körül 1'200 ezertől 1'400,000-ig foglalatokodnak a' szövő műveknél. Mi nagy műipar haladás! De bátorkodjam-e a' felebb említett, 's az egész tanult világ előtt elfogadott Leibnitz élő erő mértéke szerint kiténni, hogy ezen szinte másfélmillio szövőknek munka és élelet hatásuk még százezerszerre több. Ki kell írnom a' nagy számot (a' philosophia tartozik róla felelni, 's nem marad adós), hogy az angol gőzerőművi szövőszékek 140 ezer millio emberi munkát tesznek meg. És így 140-szer többet, mint az egész földön

elő emberek tehetnének. Így lehet eljárni a' többi gyárak munkáit is, ha felőlök bizonyos számot tudhatunk. 1836-ban egy millio tonna vasat, az az húszmillio mását dolgoztak fel.

bb.) A' gőzönyök *következteit*, azoknak jövedelmekből ítélni meg, valahányszor illyes bizonyos számokat találhatunk az álladalmi tanokban. A' tiszta gyárművi jövedelmet (a' nyers anyag árát lehuzván) 1400 millio forintra teszik némelyek. Azt mondja Schlözer, hogy gazdag ország, mellyben a' közkerengő pénzből egyegynek 40 forint juthat. Láthatjuk, hogy Angliában csak a' gyárművi tiszta haszonból 140 forint juthat egyegy személyre.

b.) A' gőzműveknek a' többi erőművek felett azon haszna, mi szerint a' gőzmű felállítását semmi *hely* sem akadályoztathatja, úgy látszik különös, és még más országokban ki nem tűnt rendet mutat ki a' gőzerőművek topographiájában. A' hely és munka gazdálkodás elve szerint telepedtek meg az angol gőzönyök a' magok legjobb helyein.

aa.) A' hegyek körül találjuk az érczeket dolgozó műgyárakat: ólom, cín, vasfabrikákat, kőköszörűléseket stb. közel a' nyers érczkövekhez, 's szerencsére közel a' köszénhez is.

bb.) A' téglá, mész 's más edény égetések ismét közel ezeknek tárgyaihoz; kevesebbe kerülván a' szénkő hordás, mint ezeknek nehezebb nyers anyaga vitele, mellyek égetés által majd könnyebbülnek. A' több gyárak szét vannak ugyan: még is bizonyos kerületeket tartanak, mint:

cc.) Puska, álgúöntés, pénzverés, fegyvergyárak a' legalkalmasabb helyeken.

dd.) Gáz (világító és melegítő) műházak, ott, hol azok legszükségesebbek.

ee.) Kés, olló, tö gyárak mindenfelé; valamint a' bőrgyártások is a' magok helyein.

ff.) Gyapju, vászonszövő mozgonyházak Manchester körül.

gg.) Posztógyarak kivált Anglia déli részein.

c.) Az angol gyárművek tulajdona közönségesen a' *tökély*. Nem csak egykét művek gyárai virágoznak itt. Más országokban is vannak műházak; de csak némely műágakban van szembetűnő tökély. Az angol föld, minden művészeteknek hazája. Az indus, és chinai szövetek, a' török börgyártások, sokkal olcsóbbak, olly tökélyre mennek itt, mint otthon. (mint a' Tudományt. III. köt. 98-dik lap. láthatni.)

Itt szemlélhetjük, mi híven vezetik a' pontos gőzmozgonyok, az angol nép nevelési és erkölcsi tulajdonait (I. 2. és 3. felebb) a' művészetek tulajdonaiba, hogy ezek olcsóbbak és tökéletesebbek legyenek. Mert:

aa.) Nem dolgozhatnak a' pusztá emberi kezek olly *tökéletest*, mint a' mozgonyok. Ezeknek örök egyforma mozgások, legtökéletesebb egyenességet csinálnak (metszésekben, dróthúzásban stb.) felületet (táblákban, lemezben). Mozgony, 's eszköz nélkül nem állhat elő ke-rekség, nem a' kerek felosztás, nem a' tér, 's időnek tökéletes felosztása.

bb.) Nem olly *erővel*, mint a' gőzönyök. Az erő mennyiségét gőzerő által legjobban lehet eltalálni, 's igazgatni. A' víz, szél, barmok, vagy emberek által hajtott mozgonyokban nincs hatalmunkban az első mozgító erő nagyságát mérsékelni 's nevelni, úgy, mint a' gőzben.

cc.) Nem olly *sokat*, és így nem olly *olcsón* mint tudjuk.

dd.) Tegyük hozzá: *nem is olly híven*. Az állati erő által hajtott mozgonyoknak egyenlő hatásukat eszközteni nehéz. Elfáradnak ezek, a' táplálát 's nyugalom ideje a' folyvásti mozgást félbeszakasztja. A' szél sem fú mindig 's nem egyenlően, a' vízerőben is czer-féle akadályok lehetnek. De a' gőzerőt egyenlőhatóságban tartani, és így változatlan hívséggel szolgáltatni

könyű; ha az e' körüljárók is olly hívek miveikhez, mint az angolok. Igaz az, mit a' tudós társaság egykori nagy gyűlésében sürgetett: meg kell tudni, mennyit várhatni egy embererőtől, mindenféle mozgás' 's dologban, másként könnyen megcsalattatunk. A' gőzerő-mívekben ezekre nincs szükség, ezek, folyvást egyenlő hívsséggel viszik munkájokat.

3.) Különösen, mi csoda munkálatot tesznek a' gőzmozgonyok? kimutatni, az ezekrőlí philosophiára tartozik; mikor azoknak külön szerkeztetését előadni, az erőmívi mathesis kötelessége. De úgy látszik mind a' kettő határtalan feladás az igen sok angol gyármozgonyokra nézve. Itt csak némellyeket említhetünk.

a.) A' gombostűk munkái a' Tudományt. III. 91. 's köv. lapjain előadatnak. Ugyan ott kimutatott, hogy: mozgonnyal, 's a' tőművek tízzsemély közt ezélos felosztásával, egy munkás 600-szor többet készít, mint egy magános ember.

b.) Ugyan ott vannak a' malmokrólí gondolatok is: A' múlt majus 3-dikai (1837.) parlamentből az angol malmok rendkívüli hatóságokat ki philosophálhatjuk. Robinson indítványba hozá, hogy szabad legyen az életet külföldekről örölni, Angliába hordani, 's lisztül ismét visszavinni. Mi képtelen állítás volna az illyes, a' mi keves erejű nem tökéletes alkotású, vízi, szél, száraz malmaink mellett? De nem így az angol gőzmalmoknál! Nem csak százszorta többet ténhetnek ezek, hanem az őrlés rendszerinti szabályai szerint, a' garadra való hatszori feltöltetés által a' gabonának a' legtisztább királylisztjéből, a' sivatag korpáig, minden részeit külön szedhetik, a' millyen malom a' mi hazánkban nagy ritkaság. Innen láthatjuk ált, miért hogy amaz indítványt, a' kereskedési minister, azon okból, hogy így az angol élet a' külföldivel felcseréltetethnék, még képtelenebbül ostromlotta? Mert úgy tetszhetik nekünk, hogy ezen külföldivel való cserélgetés, az angol lisztnek 's tészta miveknek hasznukra lehetne

(jobbakkal való csere nyereség)! De tudnunk kell, hogy az angol malmok a' zabból is vehetnek olly királylisztet, melly a' mi itthon örölt búza lisztjeink lángjával vete-kedhetik.

c.) Az angol módszerinti könyvsajtó mozgonyi haszna rendkívüli. A' németországi legügyesebb nyomtatólegény is alig vonhat le egy óra alatt 200 oldalt. De az angol gőzmozgony sajtón, két hengereken vannak az ívek két oldalára tartozó betűk szorítva. Ezen két nagyobb hengerek *alatt* vannak a' festékes párnák, *köz-tők* pedig, még két kisebb hengerek, mellyek a' közé-jök tett papirost, fordulásuk által a' betűkhöz nyom-ják úgy, hogy ez által a' papiros is megfordíttatik, az egyik betűs hengertől a' másikig, hogy ez nyomja ki egyszermind a' papiros más oldalát is. Itt tehát hen-gergő és szorosan forduló mozgások állnak elő. Olly gyorsan megyen ez által a' nyomtatás, hogy egy óra alatt ezer ívet az az 2000 oldalt nyomtat egy gyer-mek is.

d.) A' papirosgyár sebessége is illy csuda mivessé-get mutat. A' papiros forma rezgő mozgásba hozatik; a' víz a' papirosból kinyomatik, 's folyvást egy gőz által melegített hengerre tekeredik, hol hirtelen meg-száradván kisikoltatik, 's kész. 40 ezer ívet készítnék így el egy mozgonynyal, 24 óra alatt.

e.) A' szövő mozgonyok munkái, idegen előtt, el nézhetetlenek. — A' szövő gőzmozgony 5 másod percz alatt egy rőf posztót; és így egy óra alatt 12.60=720 réfet sző! Az európai újságok is kiadták, hogy fogadás-ból, 12 óra alatt: a' juh megnyíretett, gyapja kimo-satott, megfestetett, száríttatott, fonatott, szövetett; 3 óra alatt a' szabó megvarta. És így 15 óra alatt, a' juhból egy új kabát kerekedhetett.

f.) Mit mondjunk a' számtalan érczművekről? hol a' műipar vetélkedés leginkább dívatozik; hol egy toll-meteczőkés 10 elsőpercz időben készen van.

Bizony csak nagyából sem adhatom elő az angolgyármozgonyok különös sajátosságukat, mellyek által ha nem az egész világnak is; de a' gazdag Európának, 's ha most még nem, de jövőendőben elég művészeteket készíthetnének, tökéletességekre minden honiakat felül múlókat. Felülmulókat! mert a' hasznos művészetek közül ugyan nehezen hozhatnánk fel olyat, melly az angol műtökélyt meghaladná, csak a' *Fraunhofer* látcsővei' szín nélküli tárgy üvegét, mellyet ez a' bavariai opticus (benedietbayerni hutájában) 6''—8'' íz átmérőig is tökéletesített: mikor az angol üveggyárak csak 4'' kinyílásra is nehezen mehetnek.

III. Az angolgyárak' virágzása' III-dik fő oka a' közlekedés könnyebbítése 1.) Az utak tökéletesítésökre Angliában hathatós példákat lelünk. Mind a' a.) töltések rakásaira, mind az új b.) vasútakra nézve; mind a' csatornákra és ezekhez tartozó munkákra nézve.

a.) Birhat egy ország a' természet minden javai-
val, mert önként is teremhetnek áldások a' haza földén,
's igen keves munkával bővelkedhetünk mindenben; de
közlekedés könnyítése nélkül, ott vesznek a' természet',
ott a' művészség javai is, holtan, használatlan. Angliá-
nak példátlan műipara is nagy részben még kezdetében
elenyészne, ha a' jó utak által tökéletes folyamatba nem
hoznának. Mondhatni, hogy: a' mint a' jó utak sza-
porodnak, úgy terjed a' honi szorgalom is. Mondják,
hogy a' régi rómaiak, a' meghódolt tartományok le-
köteleztetésöket az elfoglalt földön vont csinált utak,
töltések által vitték végbe. Bizony nem csak a' foglalás
bátrítását eszközlötték ezek, hanem a' kölcsönös mi-
veltetést és ipart is. Pedig a' régi rómaiak nagy mun-
kával rakták töltéseiket. Először leásták a' földet az
eleven földig; azután rakták fel kövekkel az utakat
gondosan.

Az angol töltések terjedéseit, 3666 geogr. mért-
földet felérő hosszaságából megítélhetjük ugyan magunk-
ra nézve is; mert ritka ország, hol illy hosszú töltés vol-

na. De jobban kitűnik ez, ha e' felületet \square mértékére visszük. Mert a' mennyiszer megtaláljuk a' töltés hosszában a' tartomány felületének második gyökerét, ez a' ki jött szám lesz a' töltés hatóság mértéke. És így Anglia felülete 2500 \square m.föld körül lévén: lesz töltés e' mennyisége

$$= \frac{3666}{\sqrt{2500}} = \frac{3666}{50} = 73, 32. \text{ Az az Angliának annyi töltése van, hogy négyszögezett felületén 73-szor mehetnek keresztül. Így találhatjuk fel a' töltések megítélése' mértékét. Mert másként az ifjú amerikai statusok töltései 9-szerte hosszabbak, 's szinte 17720 geogr. m.földnyiek; a' melly hosszal az anya Anglia a' hasonlatot ki nem állja. De az amerikai statusok felületét 62500 } m.földre tévén: lesz töltései mennyisége:$$

$$= \frac{17720}{\sqrt{62500}} = \frac{17720}{250} = 70, 88... \text{ kevessebb még is kisebb az anyaországénál.}$$

Az angol töltések jóságát minden utazók magasztalják. Úgy látszik sokba kerültek azok, mert ez előtt 14 évvel még 5'200590 font sterl. adósság feküdt rajtuk. — Az újabb időkben sokkal olcsóbban alkotta a' töltéseket Macadam. Az ő töltései tartósak, igen olcsók, és legkevésbé rázók; a' mint ő ezt az alsó parlam. biztosai előtt világosan megmutatta.

b.) A' jó töltések nagy előmozdítói a' műipar terjedésnek. De ezeket is bámulandó tökélyre vitte az angol ész az újabb időkben a' *vasutak* által.

A' szekerezésben, a' szekerek legjobb mozgóművi alkatásuk által sem kerülhetjük el a' *dörögölés* akadályait. A' szekerezésben, két főbb helyen tartóztat benünkét a' dörögölés vagy surlódás: 1.) A' tengelynek a' kerek agyakkal való surlódásaiban. 2.) A' kerek talpak és az utak (kerek vágások) dörzsöléseiben.

1.) A' szekerek' mozgóművi jó szerkezetökkel, a' tengely kenéssel, vagy még a' marokvashoz réz perselyekkel (a' vas rézzel legkisebbé dörzsölődven),

lehet kevesíteni, de egészen el nem enyészteszethetni, a' tengely dörgölés akadályát.

2.) Az utak ellentállásában nagyobb akadályok jönnek elő; melyeket két fő részekre lehet vinni: α) part emeletire, és β , a' sárira. Meg kell vallani, hogy ezekről philosophálni, az erőtani mathesis adatai nélkül nem lehet! Ezen adatokra kell egy kevésbé kitérni, hogy a' vasútakat méltánylíhassuk.

Erőtani segédtételek (lemmák) a' szekerezésre:

1.) Ha partra menetben, egy egy vízmenti öltre 4'' (iznyi) magasságra emelkedő útlapot veszünk (mint Társalk. 1837. 30 szám) lesz az útemelés szzegelete $\text{tangense} = \frac{R}{18} = 0,555....$ (ha az R sugár=1); mellynek megfelelő szzeget $= 3^\circ 10' 40''$ (grádokba); 's az egész parti út hossza egy öl emelésre $= 18,0277564$ öl, mint tudjuk.

2.) Az erő=E, és teher=T, egyarányuságába, a' partokon (planum inclin.), ezen E, T, mozdúlatinak (momenteknek), az az: ezen *E és T-nek az illető úttal való sokszorozatnak, egyenlőnek kell lenni.* (Galilei egyaránya szerint $P.S=P.S$, az az „Potentia per spatium percursum aequari debet ponderi per spatium eius percursum multiplicato in aequilibrio“. Ez az erőtannak legközönségesebb alapja). Mivel tehát, a' terhesszékér=T, egy öltre emeltetvén a' parton, a' szekerútja, mellyet a' lóerők E vonnak $= 18,0277564$ öl lesz az egyarányuságban $E. 18,0277564 = T$. 1.—

E' szerint: $E = \frac{T}{18,0277564}$ az az: A' part mint az erőt

a' tehernek $\frac{1}{18,0277564}$ részével kell szaporítani. E'

szerint, ha a' szeker 18 mázsa: egy mázsával kell a' vonó erőt szaporítani, hogy épen olly könnyen felmenjen azon partra, mint millyen könnyen megyen az egyenes sík úton. Ha a' síkon 2 ló von 18 mázsányi

terhes szekeret, 2 mázsányi erővel: a' mi partunkra még egy mázsa vonó erővel kell azt megszorítani, az az 3 lovat befogni, hogy a' partra ugyan annyi 1. mázsányi erővel húzzon ez a' 3 ló, mint a' síkon kettő.

3.) Az utak nehezségét, ezen partra való húzás nehezebbségéből lehet megítélni. Ha síkon, a' kerek előtt egy kis kövecske van: vonjunk a' kerek' azon pontjára hol a' töltésen levő kövecske magassága azt éri, egy illelőt vagy tangens; meglehet mutatni szorosan hogy: 1) ezen kövecskén a' kereknek áltmenni, annyi erőmozdulattal kell, mintha azon partlapra indulna fel, mellyet a' tangens mutat. 2) Kilehet számítani, hogy a' kövecske magassága $= m$, $=$ annyi mint a' kerek küllő $= k$, sokszorozva azon szegelet vízszás keblével (*sin. versus*), mellyet a' tangens csinál a' töltéssel. 3) Ha tehát a' kövecske tangense a' sík úttal anaz elébbi part szegeletet $= 3^{\circ} 10' 40''$ formálja: akkor a' kövecske magassága $m = k \cdot 0,001537$. Vagy röviden $=$ a' küllőnek ezered része. Az az: ha a' kerekküllő hosszának csak ezered részényi magasságú kövecske van is a' kerek előtt, erre felkavarodni a' kereknek már annyi mozdító erő kell, mint amaz elébbi partra; az az: két lóerőre, még harmadik is. Örök igazságokon áll ez, 's ebből láthatjuk, mi nagy haszna lehet a' *sima, kemény vasútnak*.

4.) Ha ezen tudományos fejteéseknek helyt adunk: megítélhetjük a' lágy földben, sárban, homokban levő szekerezések nehezségeit is. α .) Ha az elébbi kövecske f—font erőtől öszvetörhetik, míg még áltvettetnék rajta a' kerek; kevesebb ugyan a' tartóztatás, de még is számba jöhető, mert a' kövecske pora is, mint dombocska tartóztatni fog. β .) Így ismerhetjük a' *kerekvágásoktól* eredő akadályokat. A' kerekvágásból kifordítani a' kereket, ugyan azon $m = k \cdot 0,001537$ egyenlítés szerinti erővel lehet; az az, ha csak $\frac{1}{1000}$ résznyi mélységbe van is a' kerekvágás, mint annak küllője, már ebből is kifordítani $\frac{1}{2}$ rész vonó erővel azon

pillanatban több kell. γ.) Ha a' föld lágy, és a' kerek bevág; olyan, mintha mindig hegyre vonatnék a' szeker, melly hegy magasságát a' bevágásból előre is fellehet vetni. Ezért hasznosak a' széles talpú kerekek. δ.) Így szaporodik a' teher rendkívül a' *homokos földön* is, melly olly akadályokat okoz, mint az örökké tartó sár. Ezek marha kinzók azért is, mert bennök a' marhák lábai sülyedvén; nincs a' marha erőnek állandó nyugvó pontja, 's erő kell arra is, hogy a' mély sárból 's homokból lábaikat kivonhassák.

5.) De más veszedelme is van a' homokos, sáros útnak. Mert ezek a' kerek forgást ott akadályoztatják, hol a' mozgásnak legkárosabb: a' *kerek körületén*. Tudjuk ugyan is, hogy ha a' forgó kerek körülete, csak keves erővel tartóztatik is: már ez a' kis erő a' tengelynek forgását annyszor inkább akadályoztatja, mennyiszor nagyobb a' kerek küllő, a' tengely küllőjénél. Tizszer, ha a' tengely fél vastagságánál 10-szer nagyobb a' kerek-küllő. És így, ha csak két font erő kell is a' homokba, sárba sülyedt kereknek kikavarítására; már 20 fontot vesz a' vonó marhaerő egy kereken; 's a' 4 kerekeken 80 fontot a' mi félmarhaerőt teszen.

Fővárosainkat 's hazánk kétfelét, állandó hiddal össze foglalni nagy jótét. De mi joltévő kezek fogják valaha fővárosainkat, magával hazánkkal, a' marha gyilkos homok szígetelésen által állandó úttal össze kötni?

Mind ezen útakadályokat legyőzik a' *vasutak*. Mi lépcsőkön ment a' vasút feltalálása a' mai tőkélyre, tudni, a' mű philosophiára tartozik.

Edgeworth, 1768-ban a' mű és gyárak' előmozdító angol társaság elébe egy szeker mintát adott, melly a' vasutakon a' közlekedést felette könnyebbítené, mellyért ő arany érdempénzt nyert. 1788-ban épített legelőször 4 illy szekereket, mellyeken földjeire trágját 's javító mészföldet hordatott; de még csak *fa*

útakon, az az ollyakon, hol a' kerekvágásokra faszalak valának helyhezve. A' teherhordás, nagy erőnyerességgel ment! Majd javasolta, hogy a' közönséges országútakra is jó volna ezt alkalmaztatni, *vaskerekvágásokkal*. Kőálya kellene u. mond ezeket kinyújtani, úgy, hogy 4'' magasan állnának a' felfele domborodó kerekvágás vasútak, hogy sár, por rajtuk meg ne állhasson. Ezen vaskerek útakra volna feltéve (így tartlóz az akkori dolgokról Nicholson Journalja 1802 3-dik darabjában) egy hidasforma talp alkatot, mellynek kerekai a' vas vágáson görögnének, 's ezen hidasformára állhatnának fel az útas szekerek, lovak, utazók; 's így ezeket egy ló óránként 8 angol mértföldre húzhatná el. Ha partok jönének elő, az utat síkolni kellene. Az illy vasút hasznai (folytatja Edgeworth után a' Journal) lennének: 1: Megkiméltetnék a' ló, abrak, és kivált az idő. 2: kocsink szekereink tovább tartanának 's nem sároztatnának el. 3: Fel nem dűlnénk. 4: Betegeket rázás nélkül lehetne rajtok hordani.

Azon ellenvetésre, hogy a' nagy terhek alatt a' vas is elmállik; azt felelé Edgeworth, hogy: a' nagy terheket, nem egy talp hídra, hanem több egymásután ragasztottakra lehetne eloszlatni, még sem kellene reá több vonó marha.

Mi hatalmasan fejtette ki az angol műipar ezen merész eszmét, 's mint tökéletesíté mind eddig? az angolhoni sok vasútak, 's a' külföldön is sokféle alkalmazott illyes út könnyítések mutatják.

Már 1814-ben Baader (bavarus tanácsnok), 8 évi Angliában való mulatása után, olly tökéletesített vasútra való szekerformát hozott Bavariába, melly által egy ló 360—400 mázsát húzhat a' síkon, egy ember pedig 40—50 mázsát, mellyre különben rendes töltésen 5 ló kellene. Hegyre fel és le is alkalmas mozgony-ság által lehet ezekkel menni. Baader, Montgelas bav. minister előtt kis formában olly próbát teve, mi által

másfélfont erővel, egy selyem czérnán 3 mázsa teher huzatott.

Mennyire emelkedtek azólta a' vasútak tökéleyei? mennyire terjedtek el? kivált a' gőzművekkel összevéve, mi csuda út, idő, erő, és teher munkálatokat tesznek? mi nagy segédjei az angol műiparnak? mindek előtt világos.

2.) Az angol műiparnak nevezetes örök emlékei a' *hajózható csatornák* is. Melly hirtelen szaporodtak itt ezek is? Még 1755-ben nem léteztek. Mostanában már száznál több, mellyeknek hossza 600 geogr. mért-föld lévén: értéke $= \frac{600}{50} = 12$. Az az: négyszegre vitt Anglia felületén 12-szer mehetnek ált meg által.

A' folyókon való hajózások, kivált már most *gőzönyöktel*, a' közlekedés igen jó vezetőinek tarthatnak. De a' folyókon fel 's le, nem egyenlő könnyűséggel lehet hajózni. A' kész és csavargós folyóknál az út egyenes-ség és így a' legrövidebbség sincs hatalmunkban. A' leg-rövidebb út, és a' hajói alkalmas sebesség, az ásott csatornákon inkább kezünkben van. Tudják ezt Angliában. Itt, több helyeken, még a' hajózható folyók mellett is csatornák mennek. A' csatornák a' közlekedés legal-kalmasabb segédjei. Mert olly formán gondolkozhatunk, hogy: a'mint van a' köztöltés út könnyebbség: a' vas-útak nyereségére = olly formán van ezen vasút kön-nyebbsége: a' csatornai utazás nyereségére.

A' hidak az úti közlekedésbe csak a' vízpartok összekötéseire tartozó különös részletek. Mi nagy tö-kélyre emelték ezeket is az angolok.

a.) Nyolcz nevezetesebb kőhidak vonják Angliában magukra a' figyelmet, (l. Évkönyv. I. 240-dik lap); ezek között kivált a' westmünsteri, melly 1738—50-ig építettett, alkottatása történetéről is nevezetes, melly az angol műipar elszántságát mutatja. Mert miután a' hídoszlopok fenekei elkészítettettek, 's 13 mázsa kossal (mellyet 3 ló vont fel, és óránként 70-szer ütött),

leveretett czövekekkel körül vétetett: így biztosítva a' híd felrakatott. Azonban az összebóltozás után egyik hídoszlop egy lábnyira lesülyedt. Az angol művi szenvedély, leszedte a' bóltokat, a' leszállott oszlopot megterhelte, 's így még egy hónap alatt 5'' iznyit szállt alább, azután igen keveset; a' mikor a' bóltokat újra felrakván, szólta a' híd áll.

b.) A' híd közlekedés legállandóbb alapjának, a' *vashidaknak* hazája Anglia. Innen terjednek ezek a' külföldre. Itt van legtökéletesebb műhelyök. A' műipar, és vasmunkák gyárainak, nagy tőke alapjai a' lánczhidak fabrikái. Három négy ezer mázsa vasmaszszt öntnek ezek egyszerre nagy formába, a' melly nagyságok az előtt hallatlanok valának. Ez a' hídgyár is rendkívül virágzik Angliában. Sok és jó vasak vannak a' külföldön is, vannak a' mi hazánkban is. Miért jobb még is ezen nagy vasmunkákat a' meszsze fekvő Angliában csináltatni? miért hogy azok, minden úti áltbordás terhei mellett is olcsók? miért hogy olly távolról is biztosabbak az angolművek, mint a' honiak?

Mennjünk ált a' felelettel értekezésünkön: mert az angol természetébe a' műipar nagyba oltatott, belsőbecsületérző, a' vaserő szoros megpróbálása után adja ki a' mívet, nagy elméjük nagyokat, gőzerőműve segédjével, köszén bőségével, legolcsóbban adhatja, 's legtökéletesebben állíthatja ki. Ezt eszközlik rendelkezéseik 's törvényeik; ezt segítik vízi és száraz közlekedéseik.

Mi csuda mű lehet a' Themse víz alatt elkezdett boltozott áltmenet, a' tunnél, mellyben az angol példátlan műipar is egy kevéssé közepénél felakadt? Az angol műipar philosophiája után reményljük, hogy ez az óriási merész munka, melly az angol lelki és testi erő' nagyság' tulajdona lesz, mint az ő köztök kifejlhető emberi erő maximuma, nem sokára tökéletességre menend.

X.

Státus' fogalma és célja.

V alamint a' látható természet örök és változatlan törvények alatt van, mellyektől függ a' testi világ' minden teremtményeinek származata, fejlődése 's kimivelődése: épen úgy áll a' szabadság' világa is örök és föltétlen törvények alatt, ha bár az emberi akarat, a' szabadság körüli tévedései miatt, gyakran *eltávozik is ezen törvényektől*. A' szabadság' valamennyi törvényei közt legfőbb az *erkölcsi törvény*, melly föltétlenül kívánja, hogy jót önmagáért gyakoroljunk azért, mert jó; és ezen erkölcsi törvény egyformán tartozik minden velünk egynemű lényekre, bármilly különbözők legyenek is azon viszonyok, mellyekben élnek. És ámbár ez a' főtörvény e' földi életben az emberi szabadság' összes munkásságának nagy feladása: mindazáltal, a' mennyiben minden egyes emberi akaratra, minden egyes cselekedetre terjed, 's így kívánata végnélküli, 's el nem érhető, következőleg egy olly képzemény, mellyhez a' szabadságnak szakadatlanul *lehet és kell* közelíteni a' nélkül, hogy a' tökéletes erkölcsi jóságot valaha egészen elérhetné.

Mihelyest pedig az erkölcsiség ezen legfőbb képzeményét vagy ideálját valamelly emberi lény valósítani akarja, az azonnal két részre oszlik: az ember' szabad munkásság' körének *belső* és *külső* ideáljára. A' *belső* szabad hatásköre alatt értjük az emberi szabad akarat'

azon indító okait 's rugóit, melyek szerint az ember cselekszik; a' *külső* szabad munkásságköre alatt pedig ezen cselekedeteknek, a' más hasonló lényekkel összeköttetésben 's kölcsön hatásbani mutatkozásait. Az elsőt nevezzük *kötelesség* ideáljának, mivel az embernek minden cselekedetét, öntudata belsejében, tiszta erkölcsi indító oknak kell megelőzni; a' másikat *jog* képzeményének a' mennyiben az ember, *külső* szabad munkássága körében, az az, a' hasonló lényekkel összeköttetésben és surlódásban, szabad akarattja' rugóit *külső* tettek által, a' más szabad lény' jogának megszorítása, vagy csonkítása nélkül valósíthatja.

A' *kötelesség* és *jog* képzeményének ezen származtatásából, az erkölcsiség közideáljából önként foly a' kötelesség és jog közti szükséges egybefüggés. Mind a' kettő ugyan azon egy erkölcsi törvényből ered; az emberi szabadságnak, indító okai és külcselekedetei erkölcsi jósága szerint, mind a' kettő föltétlenül parancsoltatik; minden még el nem romlott emberben, mindkettő egyenlő erőben mutatkozik; nélkülök sem egyesek, (individuum) sem nagyobb társaságok, népek, és statusok nem közelíthetnek az ember rendeltetésének fennsleges céljához.

Ha pedig a' kötelesség és jog ideáljai azok' egyes föltétele kívánatuk 's mutatkozásuk szerint, tudományos rendben adatnak elő, akkor elő áll a' tetteges philosophiának egymás közt szoros összehangzásban lévő két tanítmánya: a' kötelesség és jogtanítmányai. Az elsőnek bevezetésén áll a' kötelesség ideálja amaz örökreható parancsával, hogy *minden egyes szabad cselekedet belindító okának erkölcsi jónak kell lenni*; a' második bemenetén van a' jog ideálja, hogy *minden a' külvilágban mutatkozó szabad cselekedet, a' belső erkölcsi jóságnak és a' szabad akarat tiszta rugóinak közvetlen folyadéka 's mintegy hasonlóképe legyen, a' mennyiben az ember önnemű lényekkel összeköttetésben megteheti mind azt, mi az erkölcsi törvények*

szerint lehető. Mert a' jog, vagy igazság philosophiai fogalma épen azon alapul, hogy az ember önszabadsága által *valósíthatja mind azt*, mi az erkölcsi törvények szerint lehető. 'S így nem a' lehető átalában 's közönségesen, hanem csak az erkölcsileg lehető az az, mit az erkölcsi törvény a' külső szabad hatáskörben véghez vinni megenged, tartozik a' jog, vagy igazság' körébe, ha a' jog' fogalma együtt a' kötelesség fogalmával, (a' mi okos erkölcsi valóságokra nézve másképp nem is gondolható) közvetlenül az okosság' erkölcsi törvényadásából hozatik le.

Annak okáért a' föld' bizonyos részén élő, és szerződés utján összeállott szabad valóságok' nagyobb egyesületére (status) nézve sem lehet magasb föladás, mint a' jog' föltétlen urasága; nem különben, mint a' földön elterjedt, egyes, és szerződőleg alakult jogtársaságokban, mellyek mint státusok egymás mellett fenn állanak 's folyvásti összeköttetésben 's kölcsönös viszonyhatásban élnek; az együtt élő egész emberi nemre nézve sem lehet más közczél, mint joguraság az egész földön.

Mind azon individuumok' összeségét pedig, mellyek egy külső, szerződés szerint alapított és szerkesztett jogtársaságba egyesültek, nevezzük *népnek*, és minden egyes népeket, mellyek a' föld színén egymás mellett élnek, és státussá alakulván, mint egyenlő jogú jogtársaságok egymás mellett fönnállanak, megkülönböztetjük, részint saját nevük szerint, mellyet viselnek; részint azon földrész szerint, melly a' rajta lakó nép' nevét viseli, és azt a' népet mint sajátja, szabad 's független birtoka, jogszerűleg illeti; részint az alkotmány, országlás, és igazgatás' formája szerint, melly által minden nép, önállása, 's függetlenségének characterere szerint különböztetik meg minden más néptől és státustól, jöllehet egyik nép alkotmány, országlás, 's igazgatás formája sokban hasonlítson is a' másikéhoz.

Ha azonban az emberi nemet, egyes népekre lett felosztása szerint, mellyek mint önállásuak 's függetlenek a' föld' színén egymás mellett fölállanak, közelebb-ről tekintjük; úgy találjuk, hogy minden nép olly individuumok' tömegéből áll, mellyek az ember rendeltetésének magas erkölcsi ideáljáhozi közelítésre nézve egymástól lényegesen különböznek. Mert ha az emberek erkölcsi nagykoruságát, a' kimívelt ész' önmunkásságáról 's az erkölcsi jónak' gyakorlatáról ismérhetni meg; úgy minden országos viszonyokban élő egyes nép igen vegyes társaságot állit előnkbe, az erkölcsileg nagy, és az erkölcsileg kiskorúakból, mellyben tapasztalás után, a' nagyobb szám az erkölcsileg kiskorúakból áll. De ezen tűnemény annál kevesebbé lehet idegenítő, mivel az ifjabb 's nevedő sarjadék minden népnél, már magában is a' természetileg kiskorúakhoz, 's következésképpen az erkölcsi kiskorúakhoz is tartozik, mellynek individuumait a' gyermeki 's ifju korban kell az erkölcsi nagykorúságra nevelni 's kimívelni. Hanem a' testi kiskorúakon kívül minden népnél, minden statusban, találtnak nagy számmal egyszersmind erkölcsi kiskorúak is, kikhez számítnak mind azok, kik testi érettségüket ugyan már elérték, de részint hibás nevelés, részint lelki gyengeség, részint szenvedélyességük, részint szabadságuk körüli tévedéseik miatt, mellyek az individualis erkölcsi szabadság' czéljáról, és minden külső jogtársaság közfeladásáról köztök uralkodnak, sőt részint teljes, erkölcsi romlottságuk miatt is, nem csak emberi rendeltetésüket nem teljesítik, hanem tetteik által polgártársuk' jogait is, 's általán fogva a' joguraságot az egész társaságban majd fenyegetik, majd sértik.

Hogy annak okáért a' nép' szerződési egyesületében, a' joguraság minden fenyegetés és sértés ellen biztosítsák, 's minden elkövetett jogsérelem, mint olyan azonnal meg is büntetessék, és így ez által a' joguraság közczélja sértetlenül fenntartassék: szükség a' társaság keblében a' joguraság védelmére egy olly törvé-

nyesen alakult intézetnek fennállania, melly által részint az egyesek' a' jogaikban mások általi háborgatás esetében önhatalmukkal élhetésnek útja mindenkorra elzárattatik, részint az erkölcsileg fel nem serdült akaratú érzéki erőnek ellenébe ellensúly tétetik, melly szerint minden törvényellenes akarat és cselekedet nem csak eleve megboszulással fenyegettetik, hanem a' megtörtént jogsérelem után a' fenyték végre is hajtatik. Azon ellensúlyt, melly vagy a' még csak szándéklott, vagy már elkezdett, vagy valósággal véghez is vitt jogsérelem ellen törvényesen állítatott, nevezzük *kényszerítésnek*, vagy kényszerítő erőnek, melly egyszersmind a' büntetés' fogalmát is *foglalja magában*, a' mennyiben egy olly jogtársaságban, melyet mi *polgárinak*, vagy *státusnak* nevezünk, a' kényszerítő hatalom használása a' megelőző sérelmeknél, a' büntetés characterét veszi fel magára.

A' szabad lények' társaságát, ha az valóságban fenn állót, mellyben a' joguraság a' törvényesen alakult kényszerítő hatalom' védelme alatt áll, nevezzük *státusnak*, vagy *polgári társaságnak*. Ebből következik, hogy csak a' jog, vagy igazság' örök eszméje *ered az okosságból*, a' státus' fogalma pedig nem a' tiszta okosság' eredménye, hanem tapasztaláson alapszik, mivel az okosság, ideáljainak végtelenségéhez képest, minden emberi lénytől erkölcsi felserdültséget kíván, 's hogy minden individuum saját munkássága körében ezen felserdültség szerint mutakozzék. Mivel annak okáért a' társas összeköttetésben az erkölcsikép fel- és fel nem serdülteknek egybevegyülések, együtt élések 's kölcsönösök, csak a' tapasztalatban, valóságban vehető észre: tehát ezen törvényes összeköttetés' formáját is, vagy státust, az az: a' valóságban fennálló egyesületet, melly a' joguraság' védelmére törvényesen állított kényszerítő hatalom' föltétele alatt keletkezett, csak a' tapasztalat' körében vehetni észre, 's tudhatni meg. A' státus tehát úgy áll elő, ha a' jog' örök okossági ideája

az okos érzéki lények' szerződés szerinti egyesületére alkalmaztatik, 's egyszersmind ezen lények, a' kölcsönös köteleztetés felvételénél, magokat a' kényszerítő hatalomnak alája vetik azon esetre, ha az egyesek' szabad akarata által a' joguraság a' társaságban veszélyeztetnék, vagy szabad tettek által megsértetnék.

Miből következik, hogy „a' joguraság“ legfőbb célja a' státusnak, a' kisztető hatalom pedig csak eszköz, melly a' joguraságot minden megtámadás 's megsértés ellen bátorságba helyezi úgy, hogy ez a' kisztető erő státus céljául soha sem vétethetik, sem maga a' státus csupán kényszerítő intézetté nem változtathatik. Következik továbbá, hogy a' kényszerítő hatalom a' státusban nem önmagáért van, hanem egyedül a' joguraság a' státus ölében leendő fenntartására 's védelmére rendeltetett olly módon, hogy az erkölcsi nagykoruakat soha sem, hanem csak az erkölcsi kiskorúakat találhassa, a' mennyiben ezek a' joguraságot fenyegetnék, vagy megsértenék. Következik ugyan azon okból ismét, hogy a' kényszerítő hatalomnak nem szabad a' státusban, magát a' polgári szabadságot megszorítani, vagy épen megszüntetni, 's megsemmíteni; mivel az, mint eszköz a' célra, csupán a' polgári szabadság' föltétlen fenntartására való. Következik végre, hogy a' kényszerítő erő nem gyakorolhat a' státusban, sem önkényt, sem erőszakot, sőt inkább a' legjogszerűebben kell alakítatnia, az az: úgy, hogy minden egyes esetben egyedül a' fenyegetett, vagy megsértett joguraságra lett legyen számolva, és az erkölcsi kiskorúakat csak azon mértékben találja, mellyben bűnösök 's büntetést érdemlettek.

Valamelly nép' tagjai tehát csak annyiban lépnek státusba, vagy magát határozó társaságba, a' mennyiben a' társaság' célja, vagy a' joguraság iránt, és ezen cél' biztosító 's védő jogszerű eszköze, vagy a' kényszerítő hatalom' alakítása iránt valamennyien megegyeznek. És a' társaság' valamennyi egyes tagjainak a' stá-

tus' céljába, és az ezen célzott épességben tartó eszközbe lett szabad akarat szerinti megegyezés teszi a' státus' *alapszerződését*. Ezen alapszerződésben megegyező, és az abban foglalt kölcsönös nyilvános jogviszonyokat, a' teljes jogegyenlőség' alapjára visszavivő szabad lények, neveztetnek *státus polgárainak*, a' jogegyesület pedig, melly e' szerződésen alapszik, *polgári társaság*, vagy *polgárság* nevet visel. Mivel pedig a' státus' minden polgárai, kik az egyesületbe léptek, 's az alapszerződésbe megegyeznek, egyszersmind azon föltételeket is, mellyek által a' jogtársaság' célja valósíthatatik, elismerik 's jóvá hagyják; különösen a' kényszerítő hatalomnak, minden olly esetben, hol a' társaság' célja csak ezen hatalom' alkalmazása által tartathatik fenn 's tétethetik bátorságba, magokat alája vetik: a' státusnak tehát minden polgárai, az egyesület' célja és eszköze iránt tett szerződésben; részvét által, egyszersmind a' státusnak alattvalói is úgy, hogy a' mennyiben a' státus céljába 's e' cél valósítására vezető eszközökbe szabadon 's mindenkinek egyenlő joggal élhetés alatt megegyeztek, mondatnak polgároknak, a' mennyiben pedig magokat mind azon föltételeknek, mellyek a' státus alapszerződésben a' státus' főcéljának létesítésére fölállítottak, szabadon alája vetették, alattvalóknak neveztetnek.

Igaz, hogy ha a' földszínen részint fennálló, részint már elenyészett státusok' eredetére megyünk, csak igen kevés esetet fogunk történetileg előmutathatni, mellyben a' státus illy alapszerződésre állítatott volna, honnan a' határtalan uralkodás (absolutismus) baráti az illy status alapszerződésnek semmiségét akarják kihozni. De feledik, hogy az ész törvénye szerint hallgatag egyezések is vannak, szinte értékerejűek a' nélkül, hogy azokban a' státus' célja 's annak eszköze iránt egyesültek, forma szerint és nyilván megegyeztek volna. Feledik, hogy az okosérzéki lények' együtt éltöket csak úgy ismerheti el az okosság, ha az jogszerű összeköt-

tétési forma szerint alapult, ha bár az iránt szerződés nem tétetett is. Így áll fenn okosság szerint, a' szülék és gyermekek közt minden forma szerinti egyezés nélkül, a' kötelesség' és jog' erkölcsi viszonya, így az úr és szolga, így a' határos birtokú szomszédok közt: épen így ismerik el az egymás mellett álló népek és státusok egymás' önállását 's függetlenségét a' nélkül, hogy ezen elismerés iránt forma szerinti egyezés tétetett volna. (Kivévén némelly státusokat, mint Helvéciát, Németalföldet az előbbi századokban; Éjszakamerikát, Mexicót, Görögországot stb. az újabb időkben). A' hallgatag egyezésnek épen olly ereje 's értéke van az okosság előtt, mint a' forma szerint kötöttnek, ha az a' szabad lények' jogába nem vág; 's így a' szerződés' formaszeres kötése, csak nyilvános 's ünnepélyes meg egyezése a' kötő feleknek, kölcsönös jogszerű összeköt tetésök' azon határozásira 's föltételére, melyek a' szer ződésben világosan megírják. Világos ezekből, mi nagy fontossággal bír a' státus alapszerződésről tanítmány azon status alaptörvényeknek jogszerűsége 's értékére, melyek az utolsó ötvened óta státus alkotmánynak neveztetnek. Mert épen azért, hogy ezen írott alkotmá nyok' jogszerűségét 's értékességét eljogosíthassák 's el perelhessék a' határtalan hatalom' hívei, kénytelenítve láták magokat a' státus alapszerződés' eszméjére önként visszamenni, 's ezen eszmét az okosságtól megtagadni, mivel jól látták, hogy a' státus alapszerződés' ész ideája elismeréséből szükségképen fogna következni minden új törvényes uton szerződött státus alkotmányok' jogszerű ségének 's értékességének elismerendősége is.

De a' státus alapszerződés' eszméjét nem csak az okosság teszi a' polgári társaság' jogszerű alapjává; ha nem a' történet is mutat nem kis számmal olly eseteket elő, melyekben illy szerződések forma szerint kötlettek. Mózsés alkotmányát jogszerű kötés' formája alatt fogadta el a' zsidó nép; így ismerte el Dávid királyságát is az Izrael nemzetségéből; így esett Pipinnek a' francia

trónra lett fölemeltetése is. Ugyan az történt a' német, cseh, magyar, lengyel, svéd, és más országi királyok' választás egyezésekben is; és még határozottabban az utrechti egyesületben 1579. mely a' Németalföldi szabad státus függetlenségét alapítá meg; így emelkedve fel a' 13. cantonból álló Helvéczia egyes szerződésekből végre országos szövetségre; ugyan ez történt az észak-amerikai tartományok' szövetség egyesületével 1776. valamint a' legújabb kor' hason szerződéseivel is, melyek által a' 'közép' s délamerikai új státusok az eddigi Európával telep vagy gyarmat viszonyból kiléptek.

Ha a' státus' jogszerű alapja szerződésen nyugszik; úgy abból nagy következetű dolgok folynak. Mert ha a' státus, az okosság ideája szerint, szerződés, az az, valamelly nép' minden tagjainak az egyesülés' célja és eszköze iránti szabad megegyezése által áll elő; abból az következik, hogy a' státust, mint szabad lények' egyesületét, sem csupa erőmű gyanánt tekinteni, 's vele akként bánni, sem olly természeti létszerítésnek, organismusnak gondolni nem lehet, mely csak a' természeti törvények' 's erők' befolyásától függ. Következik továbbá, hogy a' szerződőleg alakult státust sem csupán bátorsági 's kényszerítési, sem pedig az egyes és közboldogság' lehető előmozdítására szolgáló intézetnek tartani nem lehet, jóllehet a' boldogság célját, magában tekintve, a' státus társaság célja ki nem rekeszti, sőt a' státus közcéljának valószínűsítése által annak még inkább elő kell mozdítatnia 's biztosítatnia, ha szinte a' boldogság' célja sem úgy nem gondoltathatik, az okosság szerint, mint az emberi lét' fő- és végcélja átalában, sem úgy mint a' polgári társaság' főcélja.

Sőt szükség, hogy a' boldogság' célja, a' státus' fő céljára, a' jog' föltétlen uraságára nézve, a' státusban az életet, az emberi természetben létező hajlandóságok tehetségek és erőknek a' legszabadabb 's legbiztosb kifejtését elősegítse 's támogassa; mivel az ember előbb ember, mint polgár, és mivel az ember

a' polgári társaságba lépésre csak azon főfeltétel alatt határozhatja el magát, ha a' társas élet által egy sajátos, magában az emberi mivoltban és rendeltetésben foglalkozó célja sem szorítatik 's akadályoztatik meg. Sőt inkább csak azért lépünk polgári egyesületbe, hogy a' jogok' közvédelme alatt a' státusban, az embernek személyes eredeti joga is egész terjedelmében teljes erőben fenntartassék, melly minden ollyas, az erkölcsi kiskorúak' törvényellenes külhatások okozta megszorításokat kirekeszt, mellyek az ember' összes érzéki 's szellemi erejét 's tehetségét szabad kifejlésében, 's mivelődésében hátráltatnák. Önként következik annak okáért a' státus' kitűzött céljából, hogy az, az emberi nem' nevelésének 's folytonos mivelődésének okosság elismerte alapfeltételét foglalja magában, mivel egyes emberi lények, csak a' több, ugyanazon köz státus életre egyesült hasonneműekkel összeköttetésben, 's szakadatlan surlódásban fejthetik ki erejük' 's tehetségek' összegét, 's képezhetik ki az emberiség köz végcéljára, az erkölcsi jó valósítására, folyvást olly szabadon 's olly biztosan azokat, mint az, a' status életen kívül, és az ember' képzésére 's erejének, az általa választott hivatásra nézve, szabad kifejlésére állított valamennyi intézeteinek együtt munkállása nélkül, teljességgel meg nem eshetnék.

E' fennsőbb álláspontból úgy tűnik fel a' status, mint egyetlenegy célszerű, 's következőleg szükséges feltétele annak, hogy az emberi természet' minden hajlandósági hajlamtehetségi 's ereji a' leg szabadabban fejledezzenek 's miveltenessnek ki, hogy így az összes emberiség az erkölcsi érettséghez, 's földi létének az isten által elébe tűzött céljához mind inkább közelítsen. Ha azért a' státusok' nagyobb része, belső szerkezetükre nézve, részletesen még mindig igen távol van is e' nagyszerű céltól; még is maga a' cél rendületlen alapon áll, mivel az, az okosság által feltétlenül parancsoltatik, és az isten' célja is az emberekkel a' polgári

egyesületben, csak az okosság által ismertethetik 's jelentethetik ki. Ha nagy távolságban tűnnek is fel még sok státusok belalkatjokra nézve a' történet időszakiban ama' célzótól; mutatja még is a' történet is, hogy némely státusok, nevezetesen korunkban, tetteleg közlelednek ama' célhoz, beléletük' újlag szilárd alapokra lett állítása, és ama' főcél' elérésére fordított legalkalmasb eszközök' valóstítása által. Mert minden, a' maga fejlődésében 's művelődésében előhaladó népnek műveltségi fokához mért írásba foglalt új alkotmányszerkezet, egy lépés előre ezen főcélhoz.

Mivel pedig a' földszínén jogszerű birtokán elterjedt népek nagyobb részint önállású státusokban élnek egymás mellett, mellyek közül mindegyik a' jog' feltétlen uraság' magas föladását saját ölében valóstítani jogköteles; tehát ez egymás mellett fennálló státusok' közlekedésének, kölcsönhatásának és összeköttetésének is jogszerű alapon kell nyugodnia, bár milly különbözők legyenek is egyébiránt az egyes népek szükségei, viszonyai 's iparai. A' honnan, tudományos tekintetben, a' földön egymás mellett fennálló, népek' minden összeköttetési 's közlekedési jogviszonyaikuak, magából az okosságból eredőknek foglalatra, philosophiai népjognak neveztetik. de a' melly, minthogy a' joguraságot föltétlennek 's közönségesnek kívánja az egész földön, csak olly ideált állit elő, melly valóságban egészen soha el nem érhető. Mert a' valóságban fennálló egymás melletti státusok, külön érdekeikben gyakran épen olly ellenségesen jönnek kölcsönös érintésbe, mint az egyes polgárok az egyes státusokban, 's így, az elismert jogok' fenyegetése 's bántalma az önállású 's független státusok közé is beérkezik. Ezért szükség, minden önállású státusnak kényszerítés jogával birni, hogy mihelyt saját jogai más státustól fenyegettetnek 's megsértetnek, az irányzott sérelmet elháríthassa, a' végbevittet megboszulhassa, 's ekkép a' jogsúlyegyent ismét szilárd alapra visszaállíthassa. Valamint annak oká-

ért a' státuszjog magában foglalja azon elvek' tudományos előadását, mellyek szerint minden egyes státuszban a' joguraságnak alapítatni, 's a' törvényesen alakult kényszerítő hatalom' védelme alatt fenntartatni kell: úgy a' státusok joga is azon alapelveket adja elő tudományos rendben, mellyek szerint a' földszínén minden státusok egymás mellett fennállanak, 's mellyek szerint az intézett vagy végbevitt jogsérelem' esetére a' kényszerítő hatalmat egymás ellen védelmül használhatják.

A' státusoknak egymás ellen, és az egyes státusoknak polgárai ellen használni szokott kényszerítő ereje közt pedig csak az a' különbség van, hogy egyik státuszban kényszerítő ereje a' másik ellen soha sem veheti fel a' büntetés characterét magára, mint az egyes státusokban történik az olly polgárok ellen, kik a' mások' jogait háborgatják 's sértegetik, mivel az egyenlő jogú, önállású 's független státusok közt csak kényszerítő, de büntető jognak helye soha nem lehet. Ha tehát, az örök béke', és jogegyenlőség' ideálja az egyes státusoknak egymáshoz viszonyos állási- 's kölesönödésében itt e' földön meg nem valósulható is; de a' részletes közelgés e' célhoz még is gondolható, a' mennyiben az, egyes státusok' kormányai a' más státus jogai' szándékos háborítását 's megsértését nem csak kikerülni, hanem a' jogaikban 's érdekeikben támadt összeütközéseket is, vagy békés alkudozás' útján kiegyenlíteni, vagy a' nem avatkozó hatalmak' kieszközlendő közbejöttök által eligazítani igyekezzenek. Minél tovább haladnak azért előre a' státusok a' polgársodásban 's műveltségben, és ez által egyszersmind a' joguraság' fenntartásában is belől és kívül; annál ritkábbaknak kell lenni a' státusok közti nyilvános küzdeknek és háborúknak is, mivel a' háboru, mint a' kényszerítő erőnek egy státuszban a' másik elleni alkalmazása soha sem függ a' háboru okának helyességétől, hanem a' viszonyoktól, mellyeket előre egész bizonyossággal kiszámítani egy státusz sem képes, legyen az bár leghatalmasb.

XI.

Okleveles toldalék.

VI.

Kún László 1273-diki jun. 24-dikén jeles alkattban költ oklevele, melly által Vas vármegyében keblezett Suhtur (Söjtör?) helységnek Győr kiralyi várnál vitézkedett jobbágyait a' várszolgálat alól felmentvén, a' kiralyi szolgák rendébe iktatja.

„Ladizlaus dei gracia. Hungarie Dalmacie Crouacie Rame Seruie ' Gallicie Lodomerie Cymanie Bulgarieque Rex. Omnibus presens scriptum Christi fidelibus cernentibus tam presentibus quam futuris salutem in salutis largitore. Cum condicio generis. humani abuno dinoscatur descendisse principio! rationis calculus nos ammonet et inuitat: vt pro quibus propria, uel aliorum interpellunt (igy) merita, inpristinum libertatis titulum, digni censeantur. Proinde. aduniuersorum noticiam harum serie volumus peruenire — Abraam. et Benedictus fily Isou. Vencezlaus Sandur et Solomon filii Sozou. Marteus Ese Mortunus Botyz et Juanka fily Gurgus. Jobagiones castri ferrei de villa Suhtur, eo tempore quo post decessum Stephani illustris Regis Hungarie gloriose recordacionis patris nostri karissimi, seuissima guerra et ingens exercitus theotonicorum et Boemorum regnum nostrum inuasisset! et nos ad resi-

stendum eisdem quandam nostram miliciam misissemus! ydem adherentes baronibus quibusdam nostris. qui ipsi milicie intererant! laudabile et speciale seruicium in-
 penderunt. in eo videlicet qm non paucos milites theoto-
 nicos, non persuffragia aliorum! sed ipsorum viribus et virtutibus exigentibus nobis in captiuitate adduxerunt. Demum cum adexpugnandum et recipiendum. castrum nostrum Jauriense quod per eosdem theotonicos captum extiterat, quosdam barones nostros magistrum Gregorium comitem castri ferrei. magistrum Johannem comitem Supruniensem. filium Herribani (így) ac Dedalum comitem Zaladiensem. dilectos et fideles nostros, misissemus! iidem Jobagiones castri ferrei, quorum nomina superius sunt expressa! sub eodem Castro nostro Jauriensi, eisdem baronibus nostris cernentibus strenue et laudabiliter dimicauerunt. prout per litteras magistri Gregory! comitis castri ferrei. et Johannis magistri comitis Supruniensis. fidelium baronum nostrorum nobis constitit euidenter. Nos igitur qui ex officio suscepti regiminis metiri debemus merita singulorum! volentes eisdem Jobagionibus castri nostri antedicti! cuilibet ipsorum insolidum pro, inpensis seruiciis, regio occurrere cum favore. infuturum! ipsos et patres eorundem cum omnibus terris suis ajobagionatu, castri et iurisdictione (így) penitus eximendo ad numerum seu celum seruencium nostrorum regalium liberaliter duximus transferendos. Ita videlicet quod tam ipsi, quam ipsorum heredes heredumque suorum successores! ea gaudeant libertate! qua ceteri seruientes nostri Regales gratulantur et exultant. Incuius rei memoriam firmitatemque perpetuam presentes eisdem concessimus litteras duplicis sigilli nostri munimine roboratas. Datum per manus magistri Benedicti Orodensis ecclesie prepositi aule nostre, vicecancellarii, dilecti et fidelis nostri Anno domini Millesimo ducentesimo. septuagesimo iiij. Octauo

Kal. July. Regni autem nostri Anno primo. Vacante Sede Strigoniensi. venerabilibus patribus Stephano Colochensi. et Johanne Spalatensi archiepiscopis. Lamperto agriensi. Briccio Chanadiensi. Job Quinqueecclesiensi. Philippo Waciensi. Paulo Vesprimiensi aule nostre Cancellario. Tymotheo Zagrabiensi Lodomerio varadiensi, Dyonisio Jauriensi et Petro transiluan Episcopis. ecclesias Dei feliciter gubernantibus. Lorando palatino. Herrico bano tocius Sclauonie. Nicolao Woyauada Transilvan comite de Zonuk. Juachimo magistro tauar-nicorum nostrorum. Egidio bano de Machou. Paulo bano de Zeurino. Renoldo magistro dapiferorum nostrorum comite Zulgageur. Vgrino magistro agasonum nostrorum comite Sirmiensi. Laurencio magistro pincerne nostre comite de Keue. et de Crasu. Moys comite Symigiensi. Dedalo Comite Zaladiensi. Michaelae comite Nitriensi. et aliis quam pluribus comitatus regni nostri, tenentibus et honores“.

Íróhártján eredetileg költ Cseh László' példányából, mellynek, hihetőleg Pray munkájában (De Sigillis. T. VI. fig. 4.) látható száraz ággal jelelt kettős pecsége az alul felhajtott hártya hasadékaiból sodrott sárgase-lyem szálakról függött. Kiadta néhány hibával Fejér György, (Cod. Dipl. Tom. V. Vol. II. 104.)

VII.

Terestyén ispánnak, és más Jak nemzetség osztott tagjainak a' XIII-dik században pótolólag költ emlékeztető osztálylevele.

„Damus pro memoria. quod comes Tristanus, Thomas et Michael - fratres eius - Myka, filius Jak-Martinus filius Arcuna-Sandur filius Gregory, Daniel

et Nicolaus fily Bartholomei^f Joan filius Chuna - degenerare Jak personaliter et prefatus Tristanus pro Chepano, filio Pousa, comparando asseruerunt uia uoce se permisisse, bona uoluntate sua, septimam partem terre, site inter Reboham, et Keurus, quam quidem terram ydem, a Martino Comite filio Joan inlite obtinuerunt, comiti Kemen, Renoldo et Jak flys Ebed, perpetuo possidendam, non obstante eo, quod dictis flys Ebed nona pars ipsius terre, cedebat prout in litteris Capituli Castri ferrei uidebatur contineri. dicebant enim unanimiter, prefati nobiles, memoratum Ebed patrem Kemen, Renoldi, et Jak predictorum in adquisicione ipsius terre, magis laborasse - et maiorem expensam expendisse. hoc adiecto quod quicumque aly de eadem generatione, siue sint, de linea, dictorum filiorum Ebed, siue de linea comitis Tristani et aliorum predictorum descendentes, quorum nomina in litteris Capituli castri ferrei non sunt, impeterent, et aliquid de ipsa terra obtinerent! extunc de illis nouem partibus sicut se obligarunt tenebuntur expedire. a parte itaque orientali dictam terram dixerunt, continuari ad Rabam, ab occidente uero, dixerunt terminari, terre Tazar, ubi cum metis terreis ab ipsa terra Tazar recitarunt se separari. ipsam autem septimam partem, assignabunt eisdem flys Ebed quarto die post octavam Sancti Regis ab una parte, per arbitrium et sentenciam, Des Andree fily Endere Nicolai fily Stephand et Hermani de Herman, ex parte filiorum Ebed, Item Johannis fily Laurency, Petri fily Mixa, Thome fily Mod, et Alexandri fily Obulgan, pro parte Tristani et aliorum. mediante testimonio Capituli Castri ferrei, et Balas de Lad, qui Pristaldus extitit huius rei. addicimus eciam, quod ea pars que de huiusmodi composicione inter se habite (így) resilierit, parti composicionem tenenti, ante litis ingressum sex marcas soluet prout ad id se pars utraque obligauit. dicimus tamen, quod de composicione facta — super septima parte terre nominate neutra

parcium poterit resilire. addicimus eciam, quod si notato die post octavam Sancti Regis, partes, propter aliqua negocia Regni non possent procedere in premissis, extunc, uicesimo secundo die Sancti Michaelis, procedere poterunt inpremissis. post hec autem in quinden omnium Sanctorum partes coram nobis comparebunt ad recitanda premissa, uel ad peremptoriam Respon- sionem Datum in Lipch sexta feria post quindenam Johannis Baptiste.“

Íróhártján emlékeztetőleg költ példányomból (litterae memoriales, minutae). Kiadta számos hibával Fejér György (Cod. Dipl. Tom. VII. Sup. Vol. II. 219.) mint írja, a' Niczkiek' levéltárából. Oklevelünk' Terestyén (Tristanus, nem Christianus) nevű ispánja különbözik amaz 1255-diki oklevélből és pecséte felíratából ismeretes királyi hirnökök' szinte Terestyén nevezetű ispánjától (Tristanus comes praeconum domini regis), ez Buzád, Hadold, vagy Hahold, utóbb Bánfi nemzetségből eredett; oklevelünk Terestyéne pedig Ják nemzetség tagja, 's azon Bajorországból hazánkba költözött Venczelin' utódi közé tartozik, ki Koppányt (nem Kupa) somogyi vezért ölte meg sz. István alatt, és kitől a' Niczki ág is származott.

LUCZENBACHER JÁNOS.

ÉRTEKEZÉSEK' MUTATÓJA.

Az

ÚJ FOLYAM II. KÖTET' I. ÉS II. FÜZETÉHEZ.

A.

Abauj 54.

Absolutismus, legboldogabb volna, ha a' kormányt istennek, vagy legalább anyagok vezetnék 14. szóval sok visszaélés történt 18.

Achmet 68.

Aesthetica 86.

Afrika 13. legalsóbb fokán áll az emberiségnek 76.

Agrippa bizonyossága 144.

Alkorán 13.

Állatok melegsége 206.

Althán Adolf 59. 72. 75.

Amerikai szerencsének rab-szolgaságban boldogabbak minden európai paraszt-nál 234.

Amhet egri basa 61. 72.

Anarchia 10.

Anatolia 12.

Ancillon 27.

András (II.) 109.

Anglia helyheztetése védi a' műipart 273 termékei 273. erőművei 276.

Angol zsinat végzése 97. műipar virágzása okai 265. 273. 279. 286.

Antoninus 20.

Apáti Miklós 137.

Aranykor 5.

Archytas 25. 29.

Aristides 186. 187.

Aristocrata, mikor téveszti el célját 22. lemosta a' régi feudalismus szennyeit 97. ellenségesen dolgozott a' társas életre 98. abban szabadság alig lehetséges 195.

Aristoteles egy esetben igazolja a' határtalan királyságot 17. az és Plato közötti különbség 33. vizsgálta a' társaságos egyesületek' okát és célját 34. ország' szerkezetét ő különbözteti meg először annak igazgatásától 35. irományai rend nélküliek 37. tekintete ártott a' philosophiának 144. tekintetének okai; le van fordítva tatár nyelvre; olvastatott evangéliom helyett 145.

Áron vesszejéből egy darab 109.

Assyria 190.

Athen 26. polgári szervezete 176. 177. elvei az igazság kiszolgáltatásában 180. törvényhozásában szabadság és egyenlőség 181. rabszolgáival nem úgy bánt, mint a' spartaiak, rómaiak és keresztények 184. nála a' szolás, tanítás és gondolkodás szabadsága alkotmányi elv 185.
 Athenaeum 265.
 Atlas hegy 13.
 Ausztria 62.
 Autenrieth tapasztalata 207.
 Averroes ítélete 144.
 Ázsia 42. három vallásalapítót szült 76.

B.

Babylon 190.
 Baco 105. 142.
 Baerenkopf Ignác 168.
 Bajmóczi vár 42.
 Bánffi felszólítatott 45.
 Bánk nádor 109.
 Barkóczi egri iskola alapítója 147.
 Bártfa 53.
 Barthelemy állítása 174.
 Báthori 67. László 116. Miklós 134.
 Bayer János theosophia terjesztője 138. 141. 142.
 Bayle 144.
 Beaumarchais 26.
 Beccaria 150.
 Beckman állítása 95. 162.
 Bécsben végzett béke 71.
 Behr miről értekezik 15.
 Békebiztosok' véleménye 44. abban meg nem egyezhetnek, hogy Bethlen királyi címmel tiszteltessék a' töröktől 45. 46.

Béla (III.) magyar ízlés serkentője 106.
 Belon utazó 145.
 Bentham 152.
 Berényi Sándor 147.
 Bergeron utazó 145.
 Berkeley 151.
 Berthold 109.
 Bethlen Gábor 39. 42. békekötésre hajlandó 40. mire kötelezteték 41. és ajánlkozott 47. véleménye a' kötendő béke iránt 48. 49. cselszövényes fogása 50. táborba szállítja seregét 54. tokaji bort küld Ferdinandnak 54. hét vármegyéje' követői 55. megzörrenté fegyverét 71. 138.
 Biblia 13.
 Bírópecsét felireta 169.
 Blumauer elmés jegyzete 162.
 Blumenbach 142.
 Bocskay példája után indult Bethlen 59. 60.
 Bodin 143. rostálja a' kevert országalkotmányt 189. jegyzete 191.
 Boerhave 150.
 Boldogság saját és köz míveltség által elérhető 84.
 Bolondvár 64. elfoglaltatott 67. lerontása nem volt Vác elfoglalásának oka 69.
 Bonfinio 116.
 Borsos Tamás 61. 72.
 Bossányi Boldizsár 56. küldőihez visszabocsátatik 58.
 Bosznai basa 62.
 Boszorkány égetések 95.
 Bouterwek 122.
 Bölcselkedés főágai 86. annak csak csörgő sapka alól volt szabad megszólalni 94. nálunk kétféle rendszere 128. critical 151.

Brahma asztalos találmánya 267.

Brandolin 135.

Brettschneider panasza 157.

Brodie vizsgálati 217. 218.

Broussonnet tapasztalata 208.

Budde János Ferencz 142.

Bujáki vár eleség nélkül 53.

Bulliard következménye a' gombákról 252.

Burke 26.

Büsching 104.

C.

Caelius 146.

Caligulák 12.

Callimachus 170.

Carafa (montenegroi) 40.

Cartes 26. 136. 148. 152.

Carthago 13.

Cassiodor 130.

Celsus 143.

Cesinge János (Janus Pannoni-
nius) 116. magyar Bembo
135.

Chossat tapasztalati 218.

Cicero Brutusának helye 27.

indítványa 37. ítélete 144.

állítása 171. elismeri a'

kerengési rendszert 189.

elmélete a' legjobb ország-

alkotmányról 192. törvé-

nyekről 200. aristocratis-

musa 202. javaslata 203.

Cimon 186. 187.

Clemens véleménye a' philo-
sophiáról 143.

Comenius János 138. 139. 140.

Commodus 20.

Corneille 26.

Coriolán 10.

Cousin 152.

Creta 13.

Criticus 80.

Criticismus 81. annak elvei
129. régiebb és újabb 129.

Cvawford tapasztalati 212.

Cuvier 219.

Cyprus 13.

Cs.

Csapodi Lajos 168.

Cseh László 308.

Csejkön károkat okoztok a'
törökök 45.

Csere (Apáczai) Cartes kö-
vetője 136. 137.

Csokonai 122.

Csoport gomba 247.

Cz.

Czermack vizsgálati 208. 210.
222.

Cziráki Mózes 59. 69. 72. 75.

Czobor Imre 42.

D.

Damasd, azt a' török meg-
kísértette 62.

Dán udvar juhászbundában
járt 95.

Dávid Király 304.

Davy műhelyében leste meg
a' természetet 150. állítása
206. 208. 210. 220.

Delille 26.

Democratia, tisztát a' régiek
nem ismertek 9. szabadsá-
ga 10. abban lehető az
absolutismus 14. mikor té-
veszti célját 20. 21. attól
nem idegenkedik Aristo-
teles 37.

Demosthenes 186.

Despotismus 6. annak terem-
tője 's ápolója 7. mi tette
lehetlenné 12. különbözik
a' monarchiai absolutis-
mustól 18. a' kormányzás
kicsapongása 25.

Despretz véleménye 214.
 Dévai Biró Máttyás 116.
 Dialectica 129.
 Diófagomba 249.
 Dóczi elfoglalta Husztot és Kővárt 67. 134.
 Dogmatismus 80. elvei 128.
 Dohm 26.
 Domitian 20.
 Drágaság Magyarorszáiban 46.
 Dresnik 62 69.
 Drégely 62.
 Dudics (Dudith) András 116. 134.
 Dulong tapasztalata 214. 217.

E.

Ecclecticismus 129.
 Edgeworth székér mintája 290.
 Edwards figyelmé 207.
 Eger, ahhoz kapcsolt helységek 68.
 Egri basa 64.
 Egerszeg 69.
 Egyházújítás 115.
 Eichhorn 109.
 Elődeink' logikája 103. metaphysicája 105. aesthesise 106. gyakorlati philosophiája 107.
 Ember különbözik az oktanoktól, természete háttartalan tökéletesedési fogékonyság 1. ő értelemálat 2. eredeti állapotja 3. melegsége 206.
 Empirismus 81.
 Empirista 80.
 Eperjes 53.
 Ephorok 173.
 Erasmus 135.
 Ercsei Dániel 152.
 Érczművek 285.

Erdélybe indul Sennyei 55.
 Erdősi János 116. (Sylvester) 119.
 Erkölc, mint műipar eszköze 268.
 Erőművek tökéletesebben dolgoznak az emberi kezeknél 283.
 Érsekujvár 46. 53.
 Erskine állítása 190.
 Értelmi műveltség, emberiség bélyege 77. 81. honunkban 79. érzi a' szépet, érti az igazat, cselekszi a' jót 82. 83.
 Erzsébet angol királyné 95.
 Eszéki István 136.
 Esztergam 45. ahhoz tartozó helységek 68. 70. ott iskola 135.
 Eszterházy Miklós szemmel tartá Bethlen lépteit 51. felfedezi a' véghegyek és őrseregek mostoha állását 53. Ferdinand biztosa 59. 72. 75.
 Ethikó bűjában remetévé lett 110.
 Europa 13. egén értelmi műveltség fénylik 76. szabadság alapjait Solon alkotmányából vette 187.
 Évkönyvek 267.

F.

Faust János 104.
 Fegyverforgás célja 4.
 Fejér György 152. 308. 310.
 Ferdinand (II.) 39. 48. 49. mitől tartott 40. fogadása 41, mit akart elkerülni 42. válaszolt a' beteg nádornak 43. elfogadja a' javaslatot 48. tudósítatik ne hinne Bethlennek 51. 52.

pártütőit a' török ne károsítsa 63.
 Ferguson 26.
 Fichte 151.
 Filangieri 150.
 Filmer 26.
 Flagellansok vérig korbácsolták magokat 108.
 Foglyok sarczolása 63. 65.
 Forgách Miklós 46. 53. Ferencz 116.
 Forster 104. 160. 161.
 Foulton hajózásra alkalmazta a' gőzerőt 280.
 Földművesek sorsa 111. 112.
 Franciaország erkölcsi állapota 159.
 Frangepán Miklós 59 Kristóf 108.
 Franklin 150.
 Fridrik Antimachiavelt írt 149.
 Füleki vár eleség nélkül 53.

G.

Gades 13.
 Gaeller Zsigmond 59. 72. 75.
 Galeotti 98. 116. 133. 134. 135.
 Gál Péter 47. ki nem indulhatott Komáromból 48. 54.
 Gallois 218.
 Galócza veres 247. tövisaly 247. légyölő 249.
 Gánóczi Antal 149.
 Garan 46.
 Garve 122.
 Gebhardi 109.
 Gerbert (II. Szilveszter) az elemi geometria kezdetén megakadt 96.
 Geréb László 134.
 Geronok (gerontes, öregek) mit ítéltek 173.

Gertrud 109.
 Gessner 134.
 Gibbon 26.
 Gluck 151.
 Gmelin állítása 213. 217.
 Gomba mint tekintetik 245. kevés tudós fáradozott természet kitanulásában 246. hol terem 248. mérges kevés létezik 248. haszna 248. 249. a' természet rendőrségéhez tartozik 252. többnyire szerelem gerjesztő 256. nem mind jó 258. mérge 259. ennek ismeretető jelei 261. 262. megcsehető jegyzéke 260 **).
 Gombostű munkái 284.
 Gölis 206.
 Göppert vizsgálata 205. tapasztalata 206.
 Görög intézetek politicalai jelentésük voltak 93.
 Göthe 26. 142.
 Gőzerő' első használata több nemzetnek tulajdonítatik 279. Újbányán mikor használtatott 280.
 Gőzmalmok 284.
 Gőz-sajtó 285.
 Gratiani 68.
 Gray 26.
 Grotius 143.
 Grönland 247.
 Gucsmagomba 247.

Gy.

Gyarmati béke 39. pontjai 72.
 Gyarmatot a' török megkísérti 62.
 Gyermek nevelés mi elveken épül 86.
 Győr őrserege 46. 49.
 Gyulaférvár 48.

H.

Haczibajarán budai bégh 61.
72.
Haendel 151.
Hahneman 150.
Hajden 151.
Hajózható csatornák 292.
Hale 218.
Harduin 157.
Hatalom, határtalan 7. egyházi 's polgári összezavartatott 97.
Havasföld 115.
Heeren 26. tanítása 35.
Hegel 151.
Hellas 12.
Hellen gyarmatok 26.
Heltai Gáspár 116.
Helvetius 155.
Henrik császár 110.
Herberstein tudósítása 112.
Hercules osziopok 13.
Herder 26. összehasonlítása 118.
Hermannus Contractus tudománya 96.
Herodot 31. állítása 172. 185.
Hesiod 32.
Hevesvár rontassék le 63.
Hispania 13.
Hitel 103. szelleme 265.
Hobbes 2. 26. 143. 151.
Hoffman Lajos 27.
Hojesisgrád 69.
Homer korában különböző vélemények a' legjobb kormányformáról 25. 32. 112. 185.
Homonnay György 67. Erdélybe csapása 68.
Horác' állítása 175.
Horvát János 147. István 168.
Horvátország új erősségei 65.
Huetius 157.

Hufeland 142. 206.
Humboldt Sándor 210.
Hume 26. 151.
Hunyadiak 98. 168.
Hunter melegséget tulajdonít a' növényerőnek 205.
207. tapasztalata 210.
Huszt 67.
Huyghens figyelem gerjesztése 27.
Hübéri rendszer philosophiátlan 112.

I.

Idealismus 81.
Idealista 80.
Igazság két értelmű nyelvünkben 90.
Imre herczeg 108. király 109.
Imre János 152.
Incze (VIII.) bullája 105.
India 109.
Iratosi János 148.
Irland 96.
Isa Effendi budai mufti 61. 72.
Iskolai philosophia miből állott 130.
Iskola négy, mellyet minden közértelenességre törekvő nemzetnek kell kitanulni 120. gyulafehérvári, debreczeni, nagyvárad, eperjesi, sárospataki 138.
Isteni kormány 4. 5.
István (szent) 116. hol alapított templomokat 132.
Istvánfi 100.
Italia 25.
Iván (II.) Waziljevics visszaküldi az ajándékol nyert üző órát 104.
Ivancsics János 147.
Izabella 60.

J.

- Jaiha kanizsai basa 61. 72.
 Jankovich Miklós 166.
 Janus Pannonius 99. platonismus követője 131.
 Jaszlinszki András 147.
 Jelenkorunk 115. eszméi 161.
 Johnson (Sámuel) 118.
 Jordánban fürdött II. András 109.
 József (II.), alatt a' homályos századbeli haláléletek meg-
 rázattak 126. szép jövődőt
 ígért 149.
 Juhász (Horki, Melius) Péter
 116.
 Julianus a' kereszténység gát-
 lója 143.

K.

- Kamara (magyar) az élelem-
 ről kötelessége szerint gon-
 doskodják 47.
 Kamuthi Farkas 61. 72.
 Kánán menyegzőbeli korszak
 109.
 Kanizsa 45. mellékére álljon
 a' béke 63. ahhoz tartozó
 helység 68. 71.
 Kant 26. 82. 90. 91. 121. 151.
 Károly, nagy 130. Robert
 133.
 Károlyi Gáspár 116.
 Kassára gyűltek a' követek 55.
 Katalin (II.) országlási elve 18.
 Kazinczy 119. 152.
 Kenyér-gomba 247.
 Kényuradalom' elvei 6. fű-
 tyolt vannak az emberiség
 szemére 7. 87.
 Kerengési rendszer 188.
 Keresztes hadak' következtet-
 ményei 98.
 Kevert kormányforma alap-
 jai 196. vizsgálata 197.

- Kézai Simon 116.
 Király 19. elsőbbsége 172.
 Kis (Szegedi) István 116. Já-
 nos 149. 152.
 Kisfaludy 119.
 Klopstock 26.
 Kocson (füles) 249.
 Komárom 46. 48. az ottani
 követek megunták a' vára-
 kozást 55.
 Komjáthi Benedek 116.
 Konstantinápoly 41. az ottani
 követ 43.
 Konytyika 247.
 Kopácsi István 116.
 Korlátlan országlás 14. mi-
 ben áll 17.
 Kormányformák czélvesztése
 20.
 Kovacsóczi István 48. 54.
 Kovachich 170.
 Könygomba egy havasi vis-
 kóban 250.
 Köteles Sámuel 151.
 Kötelesség és jog képzemé-
 nye 295.
 Kővár 67.
 Közértelmesség befolyása a'
 nemzetek polgári életére
 159.
 Közmondásaink nép philoso-
 phiára mutatnak 91.
 Közvélemény ellenőre a' köz-
 gondolkodás fordulatainak
 93.
 Kreta törvénye' célja 97.
 Kún László oklevele 306.
 Kurcz János Jakab 59. 72. 75

L.

- Lactantius véleménye a' phi-
 losophiáról 143.
 Ladiver Illés 136.
 Lajos I és II. 115.
 László Pál 148.

- Lavoisier tapasztalati 213.
 Lázár János erdélyi elnök 148.
 Leibnitz 148. 281.
 Lengyelország 192.
 Leopold I. 96.
 Lessing 26.
 Léva 49. 53.
 Levélterv a' nádorhoz 56. 58.
 Linczbe érkezett császárnak adott válasz 67.
 Liptó vármegye 46.
 Locke 26. 35.
 Lodron 46.
 Lorandfi Zuzánna pártolta a' tudományokat 139.
 Lőcse 53.
 Lucian 143.
 Luden vallomása 20.
 Lúdposz 249.
 Luther véleménye 135.
 Lüder panasza 102.
 Lycurg 171. törvényei egyenlőséget hoztak be 175.
 Lysander 174.
- M.
- Machiavelli 142. állítása 189. 190.
 Magyar philosophia 76. annak történetírása 79. 89. literatura alaprajza 127. papság Imre király korában 108.
 Magyarország 42. 62. állapota 100. alig bir festői vídekkel 122.
 Makó Pál 147.
 Malmok 284.
 Maraldi vizsgálata 210. 211.
 Mária Terézia ítélete a' tudományokról 154.
 Márton István 151.
 Matter állítása 97.
- Mátyás elmellőzte a' népnevelést 99. platonismus követője 131.
 Mauvillon 26.
 Medina állítása 144.
 Mehmet 72.
 Melanchton véleménye 135. 136.
 Melegség az életműves lényekben 205.
 Mérei Mihál 116.
 Metaphysica 86.
 Mikó Ferencz 54.
 Miletus 12.
 Miltiades 187.
 Milton 26. elvesztett paradicsoma 27.
 Minos 13.
 Mirabeau mondása 163.
 Moldva 115.
 Moliere 26.
 Molnár Albert 117.
 Monarchia, abban lehető absolutismus 14. mikor téveszt czélt 23.
 Montesquieu 19. 20. 23. 24. 26. 35. 149.
 Moral 86.
 Morvaországban bővebb termés mint nálunk 46. 47.
 Morvaság 62.
 Mossóczi 170.
 Mozart 151.
 Mózsés alkotmánya 301.
 Murhardt 27.
 Mustafa Effendi 61. 72.
 Műipar (angol) philosophiaja 264.
 Müller 5. 26. 116. állítása 189. 222.
 Myrepsus Miklós gyógyszerre 96.
- N.
- Nádor nevében Bethlénnek irandó levélterv 56.

Napoleon hatalma 157.
 Nemnich állítása 163.
 Nép 296.
 Népmorál 101.
 Népeség mint műipar oka 266.
 Népszerűségi logika 101.
 Nérók 12.
 Nevelés fonákja 87. mint műipar oka 266.
 Newton 27. 150.
 Nicias 187.
 Nicius' véleménye 144.
 Nihilismus 81.
 Niklsburgi béke 39. ez szolgált alapul 40. 59.
 Nógrádi vár eleség nélkül 53.
 Növények nem birnak saját életműves mérséklettel 205
 Nyelvük képes az élet némelly kérdéseit megfejtetni 90. annak újjá születése 117. befolyása a' nép értelmességére 117. 118.
 Nyirkáló Tamás 116.
 Nyiry István 152,
 Nyitra 46. tőle a' püspök segedelmét megtagatta 53. vmegye alispánja 56.
 Nyulicza 247.

O.

Oklevél hitelessége, törvényessége 169.
 Oktalanok az ész által kiszámítható korlatokba zárt lények 1, érzékállatok 2.
 Oláh Miklos 116.
 Olygarchia 10, ebben lehető az absolutismus 14.
 Olynth Gergely 267.
 Ország' pecsétje 109.
 Országhatóságokat helyesen festi Aristoteles 36.
 Országlási rendszerek változandósága 190.

Országos tanács helybenhagyó- 165. kérdezkedő- 166. haladéklevele 168. pecsétjeinek felirata 166. 168. 169. több pecsété ismeretes 170.
 Országszerkezet 8.
 Óvár Trencsin vmegyében 165.

P.

Pál (sz.) némelly helyei miként magyaráztattak 143.
 Palánkot a' török megkísértette 62.
 Pallas tudósítása a' kirgizekről 104.
 Pallavicini vallomása 144.
 Pápai őrsereg 46.
 Papin használta a' gőzerőt 279.
 Papirosgyár' sebessége 285.
 Papjaink kötelesek voltak hadba menni 113.
 Paris Máté állítása 96.
 Pascal 26.
 Patriarchai kormány 4 élet 7.
 Pecsétnyomó hol volt eltemetve 169.
 Perliczi 131.
 Pesti Gábor 116,
 Péter (I.) 18.
 Petkó (Somosi) János 148.
 Pffell 26.
 Philosophia minő ápoló kezeket talált nálunk 77. célja az értelmi műveltség 78. segítő eszközei, akadályai 78. ingadozósága 79. életünk szépítésére vezérlő 80. tárgyai nem iskolaiak, hanem életbeliek, kűtfeje a' józan okosság, fejtse szüntelen az élet kérdéseit 81. 88. 89. köre az élet és a' mi azt szépíti 84. 85.

- eszközei a' szabadság, jólét és nevelés 87. gátolta azt nálunk a' hadi szellem 93. kétféle népeletbeli és polgári 100. elve a' polgári türelemről 115. honunkban az iskolain veszi kezdetét 130. Aristotelico Philippica 136. állapotja 142. mi ártott annak nálunk 143. francia ágazatai 156.
- Philosophiátlan kor' boldogtalansága 162,
- Pindarus 122.
- Plato 28. rendszere 30. mi-ben helyezi a' státus célját 31. miként kívánja az ifjúságot a' polgári hivatásokra készítetni 33. ő és Aristoteles közötti különbség 33. 184. 190.
- Platonismus 131.
- Plutarch 173. állítása 175. 186.
- Politica 86.
- Pongrácz (Szentmiklósi) 165.
- Polgári szerződés 4. szabadság lelkiismereti szabadságra változhatik 5. alkotmány 8. társaság 298.
- Polybius indítványa 37. befolyása a' statustudomány fejlődésére 188.
- Polygarchiai absolutismus 15.
- Pope 26.
- Pozsonban főiskola 235.
- Pöfeteg (drága), szarvasgomba 247. 260.
- Pöhlitz 264.
- Pray György 168. 169. 308.
- Priestley tapasztalata 212.
- Protagoras 25. tanítása 28.
- Purgatorium ajtaja Írlandban 96.
- Putz Antal babona ellensége 151.
- Pythagoras 25. 28.

R.

- Rabszolgaság Északamerikában 224.
- Rákóczi György 138.
- Ranzán 116,
- Rationalista 80.
- Réaumur 211.
- Remer tudósítása a' párviadalról 113.
- Reviczki Antal Cartesius követője 147.
- Rhadamantus 13.
- Rhodus 13.
- Robertson 26.
- Rómában valódi respublica soha sem volt 9. ott a' születési aristocratiának gyökerei a' democratiában is megmaradtak 10. annak az olygarchia és despotismus közötti hanyattatásai.
- Rousseau 2. 26. 151.

S.

- Salome melegséget tulajdonít a' növényerőnek 205.
- Sándor (macedoniai) 17. nevelője 135.
- Sáros vmegye 53. határain hatalmaskodni kezd Bethlen serege 54.
- Sárospataki gőzmű minta 280.
- Sárvari Pál 152.
- Scepticus 80.
- Scepticismus 81.
- Schedius 152.
- Schelling 151.
- Schiller 26.
- Schlosser Aristoteles magyarázója 17.
- Schlözer 26. panasza 102. állítása 282.
- Schmeizel Márton 149.

Schneller panasza 102. ítélete 108.
 Schultens 92.
 Schöpf melegséget tulajdonít a' növényerőnek 205.
 Schüz' tapasztalata 207.
 Schwartz Péter 116.
 Segesd rontassék le 63.
 Sennyei István 48. Erdélybe indul 55, László 147.
 Sepulveda 145.
 Sicilia 13. 25.
 Sidney 26.
 Smith Ádám 26. megjegyzése 163.
 Smrtnik Benignus 149.
 Snell munkája 101.
 Socrates 25. munkált a' statustudomány körében 28. 186.
 Soden 264.
 Solon 25. 26. 27. 37. Athennek demokratiai alkotmányt szerzett 176. fenyítő törvényei 184. rendszerének következménye 186.
 Sonnenfels 150.
 Sophocles 122. nevezetes demagóg 185.
 Sorbonna ítélete 144.
 Sparta' aristocrátiáját becsmérli Aristoteles 37. két királya volt 171.
 Spinoza 2. 7.
 Spittler 19. 26.
 Sprengel állítása 104. 162.
 Státus 4. fogalma 's célja 294. alapszerződés 300. 302.
 Státusalkotmány (közérdeken épült) következménye 12. 13.
 Státustudomány 8. kétféle absolutismusról szólhat 14.
 Stratocratia 10.
 Supranaturalista 80.
 Swammerdam vizsgálata 210.

Sz.

Szalkai László 108.
 Szamosközi István 116.
 Széchent a' török megkísérette 62.
 Széchenyi (gróf) István, magyar Anacharsis 152. munkái 153.
 Széchy György 53.
 Szegénység 86. arra példák 95. sanyarúság napjaiban gombát keres 248.
 Szegfűgomba 247.
 Szekerezés elvei 288.
 Szemesvár rontassék le 63. 69.
 Szentiványi Márton 147.
 Szentmártonhegyi országgyűlés végzése 108.
 Szepes vmegye 53.
 Szikszónál táborba szállítja seregét Bethlen 54.
 Szilasi János 152.
 Szögyény be volt árkolva 70.
 Szőlősen károkat okoztak a' törökök 45.
 Szömörcsög 249.
 Szövő erőmű 285.
 Sztárai Mihál 116.
 Sztrecsen királyi vár 165.

T.

Tacitus 189.
 Taplógomba 248.
 Tarnóczi István 147. 148.
 Társaságok eredete 's célja 1,
 Társalkodó 265.
 Tatár khán 50.
 Tartessus 13.
 Teleki (gróf) József 150.
 Téliálvók melegsége 214.
 Terestyén (Tristanus) Buzád, és Ják nemzetség tagja 310.
 Természet' hiúsággal határos törekvése 253.
 Tersacz 62. 69.
 Tertullian véleménye 143.

Thebe 12.
 Themistocles 186. 187.
 Themse 293.
 Theodatus 131.
 Thersaczk Miklós 72. 75.
 Tholdalaghi Mihál 61. 72.
 Thomasius 150.
 Thomson 26.
 Thuanus 134.
 Thucydides 187.
 Thurzó nádor 40.
 Tiedemann tapasztalata 207.
 vizsgálata 210.
 Tinóru, tapló, szürke hasú,
 illatos, diófa 249. füstös 254.
 Tintagomba 249.
 Titus 20.
 Tomori 113.
 Torna vmegye 53.
 Töltések (angol) 286. ameri-
 kai 287.
 Török udvar 42. ázsiai bir-
 tokát forradalmak nyugta-
 lanítják 42. rablás 43.
 Törvényszékeink kard és
 fegyvercsörgetés nélkül nem
 folyhattak 113.
 Tréfások (trufatores) csak
 a' személyeket támadták
 meg 94.
 Treviranus állítása 206. 207.
 véleményét megváltoztatta
 208. ellenvetése 209. ta-
 pasztalata 210. állítása 211.
 216. 217. 219. 220. 221.
 Trója 13.
 Tudatlanság és babona páro-
 sítva 94.
 Tudománytár 265.
 Turóc vmegye 46.
 Turóczi János 108. 116.
 Tűzföld lakosi 161.
 Tyrannismus 10.

U.

Újzelandba érkezett gyar-
 mat 160.

Ulászló (II.) 112. 115. okle-
 velei nem birnak törvényes
 erővel 169.
 Uri gomba 247.
 Uszány 249.

V.

Vác, azt adják vissza a' tö-
 rökök 44. ahhoz kevés re-
 mény 49. azt a' török
 ágyúval lövette 62. elfogla-
 lása mire nem adhatott
 okot 69.
 Vág 46.
 Vagduna tulsó martjain je-
 lentek meg a' török biz-
 tosok 61.
 Valerius jövendölése 11.
 Vallásos és hadi szellem pá-
 rosítva 93.
 Vanossi Antal 147.
 Vargánya 253.
 Vármegyék gyűjtsenek had-
 csoporthoz 46.
 Vashidak 293.
 Vasútak 292.
 Velence ősileg democratia
 191.
 Vérboszu 111.
 Verbóczi 94. 116. nézetei
 113. 114. tanítása 170.
 Verebéli egyház 53. örse-
 reg 70.
 Vértesi János 134.
 Viaszpecsét' (vegyített) ki-
 egészítendő felirata 166.
 Világosodásnak ellenségei 154
 Vitéz János 99. platonismus
 követője 131. 133. 134.
 Vollgraf 93.
 Voltaire 155. mivel dicseke-
 dett 156.
 Vrancsics : (Verancz, We-
 rantius) Antal 116.

W.

Wagenaar állítása 163.
 Wallaszki 117.
 Washington 11. 244.
 Watt gyárházakba viszi a'
 gőzműveket 280.

Welker 27.

Westmünsteri kőhid 292.

Wieland 26. Plato rendsze-
 rének fejtegetője 33.

Wilford vizsgálata 210.

Winkelman. 151.

Wolf 148.

X.

Xenophon állítása 172. 173.

Y.

Young 26. jegyzete 102.

Z.

Zabány Izsák 136.

Zach Feliczián 111.

Zachariae állítása 175.

Zagyva rendeletek 97.

Zápolya 60. annak özvegye
 59.

Zólyom vmegye 46.

Zs.

Zsámbóki (Sambucus) János
 116. 134.

Zsarnokság 86.

Zschocke 103.

Zsigmond 115.

Zsitvatoroki béke 59. azt a'
 törökök nagy részint meg-
 szegték 63. szerint Ferdi-
 nandra császári nem kirá-
 lyi cím való alkalmazható
 61. pontjai vétessenek fo-
 ganatba 62. felbontatott
 63. alapjául szolgáljon a'
 gyarmatinak 66. azt nem
 nevezhetni elrongyollott
 köntösnek 70.

